
EULIMENE

Vol 26 (2025)

EULIMENE 26 (2025)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
ΕΥΛΙΜΕΝΕ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 26
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2025

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Αμυνάνδρου 18
GR 117 41–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Ελπίδα Κοσμίδου (Ρόδος)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Amyinandrou 18
GR 117 41–Athina

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr Elpida Kosmidou (Rhodes)
Maria Achiola (Rhodes)
Dr Dimitra Tsangari (Athens)
Dr Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2025

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Ομ. Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Αν. Καθ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγελαράκης (Adelphi)
Ομ. Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Em. Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Em. Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η *EYAIMENH* είναι ένα ελεύθερης πρόσβασης ετήσιο διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή/Υπομινωϊκή/Μυκηναϊκή εποχή (12ος/11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος/6ος αι. μ.Χ.).

Η *EYAIMENH* περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τα παρακάτω:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία πρέπει να συνοδεύεται από μία περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική γλώσσα.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Οι οδηγίες συγγραφής καθορίζονται στον ιστότοπο του περιοδικού της *EYAIMENH*: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr. Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η *EYAIMENH* παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

EULIMENE is an open-access annual international peer reviewed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by *EULIMENE* runs from the Late Minoan/Sub Minoan/Mycenean period (12th/11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th/6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an English summary of about 250 words.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Follow the submission guidelines available at the *EULIMENE JOURNAL'S* webpage: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished

EULIMENE is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Assoc. Prof. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr).

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies: Archaeology, Linguistics, International Relations, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr).

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 26 (2025)

List of Contents
EULIMENE 26 (2025)

Alexandra Pentoti , The offering and storage of the “first fruits” (<i>aparchē-aparchai</i>) in the cults of Early Iron Age Greece: archaeological evidence, mythical echoes and epic tradition.....	1
Μιχάλης Μιλιδάκης , Πολύτιμα» κτερίσματα ή «πολύτιμοι» νεκροί; Παρατηρήσεις σε ταφές της περιόδου 600-480 π.Χ. στην Αττική.....	39
Anastasia Rammou – Vassiliki Stefanaki , Traces of commercial activity at the site of Loutros Pallene in the Late Classical and Hellenistic periods: the bronze and lead object.....	53
Οδυσσέας Ιακωβάκης , Ανασκαφικά νομίσματα προερχόμενα από τον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων	83
Βιβλιοκρισία – Book Review Valentina Caminneci - Maria Concetta Parello - Maria Serena Rizzo, <i>La Valle dei Templi</i> [Quality Paperbacks, 651], Roma: Carocci editore, 2022, pp. 148. ISBN: 978-88-290-1510-8. € 13 (Paolo Daniele Scirpo)	111

THE OFFERING AND STORAGE OF THE “FIRST FRUITS” (*APARCHĒ-APARCHAI*) IN THE CULTS OF EARLY IRON AGE GREECE: ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE, MYTHICAL ECHOES AND EPIC TRADITION*

Summary

The present study examines food storage in ritual and cult places across the central and south Aegean and mainland Greece between the end of the Mycenaean civilization and the rise of the Greek polis (12th-early 7th c. BCE). It particularly focuses on the ritual practice of the offering of the “first fruits” (*aparchai*), combining the available archaeological evidence with literary knowledge – especially the epic tradition – in light of the interwoven relation between the myth and the historical, social, and religious life of early Greek communities. Although cult practices are frequently linked to a wide range of social, economic, and cultural variables, the offering of *aparchai* appears to have been a defining feature of agricultural communities throughout history. The research data of the EIA reveal associations with particular fertility and chthonic deities (*Potnia theon*, Demeter, Artemis, Zeus, Apollo and Dionysus), as well as with other ritual practices, such as communal meals and dances.

Keywords: Religious storage, cult practices, *aparchai*, votive pithoi, dance rituals, fertility and chthonic cults.

1. Introduction: Agriculture and ritual

Since the birth of agriculture, the cultivation and storage of crops have been vital to the survival and evolution of human societies. The fact, actually, that sacred and storage spaces are frequently related may be seen as an expression of a deeper metaphysical human need to safeguard the production under divine power. Agricultural rituals rarely leave visible archaeological traces; especially in prehistory and protohistory, they can only be read in specific symbols and artifacts. Nonetheless, they are likely to have existed since the earliest agricultural communities associated with all the stages of cultivation, from sowing and harvesting

* This article is based on the research conducted as part of my Ph.D. dissertation (Pentoti 2023) at the National and Kapodistrian University of Athens under the supervision of Em. Prof. P. Valavanis †, Em. Prof. N. Kourou and Prof. A. Mazarakis Ainian, and summarizes a large part of the body and the conclusions of the thesis. The few lines that follow are dedicated to the memory of my supervisor as the minimum tribute for his support, guidance, trust and integral warmth; without his presence, this thesis would not have been possible: “Time flows, passes, wanders away; sometimes in a straight line, sometimes in an eternal circular course; intense and pervasive or slow and ritual like the steps of the sacred dances; inevitable, endless, father of everything. But time, beyond and above the timelessness of human existence, captures what we leave behind us as a quest, a trace of our small passage in its circular or rectilinear journey. In the continuous and undivided course of time, our life is a flash –but we can still make it” (Pentoti 2023, 351).

the crop to the final stage of storage (fig. 1), although it has been suggested that they may have originated from much earlier periods of foraging and gathering wild plants¹.

The early written records of the Linear B tablets, as well as the epic tradition that solidified by the end of the 8th c. BCE, provide additional evidence for the existence of these agricultural rituals in the Aegean and the Greek mainland². Even if the epics are poetic creations with intense mythical elements and do not constitute a reliable source of actual historical events, they can serve as a valuable tool for studying the social, ideological, and religious beliefs of the EIA communities³.

Although cult practices are frequently linked to a wide range of social, economic, and cultural variables, the offering of *aparchai* (in ancient Greek: ἀπαρχαί) appears to have been a common feature in the agricultural societies throughout history, despite the variations in cult structures or the worshipped deities. In Eastern Mediterranean and Anatolia, the ritual is attested by ancient written sources since the Bronze Age in Sumerian, Babylonian, Egyptian and Hittite cult practices, as well as in the Minoan and Mycenaean civilizations that pervade the Aegean and shape the Greek mainland⁴. The significance of *aparchai* reflects the universal human impulse for sharing food and lies in the primary need to ensure both the fertility of the land and flocks, as well as the continuation of life through the abundance offered by a rich harvest.

As Kyriakidis says, “By religious storage we mean donation of goods to the supernatural. Even if the latter is a fiction, it can still be considered an active agent for those who do believe in it”⁵. *Aparchai*, the “first-fruits” of the new harvest, are the primary form of gift to the gods, who are considered the first of everything. It is thus the earliest form of sacrifice: a bloodless, ritual, sacrificial offering symbolically given as something “new and pure” to the superior divine forces for blessing, protection, and gratitude⁶.

These offerings may initially consist of seasonal agricultural products, such as wheat, barley, fresh or dried fruit, wine, and olive oil, ranging in scale from simple gifts in humble agrarian settings to organized donations to sanctuaries and temples, with regard to public or communal cults⁷. Over time, the idea of “first offerings” was

¹ Sarpaki 2009, 59; Cauvin 1994, especially chapters 3, 7 and 11. Cf. Garfinkel 2003.

² These are further supported by later written sources and ethnographic information regarding the wealth of such practices in traditional Greece, deeply rooted in time.

³ Historical and archaeological research in recent decades accepts that the Homeric world largely reflects the societies of the EIA. See Drerup 1969, 128-133; Snodgrass 1971, 352, 376, 416-435; 1977, 24; Finley 1979, 3-5, 55-56; Murray 1980, 38-68; Carlier 1984, 210-214; Coldstream 1984, 10; Dickinson 1986; Morris 1988; Powell 1991, 195-196; Schefold 1991; Crielaard 1995; Morris and Powell 1997, 535-559, 645-648; Mazarakis Ainian 1997, 358-360; 2000, 111-113, 147-155, 172-178, 199-224; Mossé 2001, 45; Schuller 2001, 151; Rougier-Blanc 2005, 339-341.

⁴ Gilula 1974, 43-44; Hallo and Younger 1997, 220 §15; 527, lines 47, 76; 2000, 249, inscr. 2.99A, lines 7-25. In Mycenaean Linear B tablets a series of offerings to the sanctuaries and gods is recorded, including animals, cereals, wine, cheese, olives, honey, leathers, wool and perfumed oils. Burkert 1985, 43-46; Palaima 2004.

⁵ Kyriakidis 2001, 129.

⁶ Pentoti 2023, 15, 284-285. Cf. Arist. *Eth. Nic.* 1160a; also, Theophrastus, *On piety*, fr. 12-13 (Pötscher), as transmitted by Porphyry, *On abstinence from animal food* II, fr. 20, 27 (Nauck).

⁷ Cf. Suk Fong Jim 2014b, 16; Margaritis 2017, 687. Also, *IG I³ 78a* regarding the *aparchai* of wheat and barley for the sanctuary of Demeter and Kore in Eleusis during the Classical period (in detail, Mitsopoulou 2007; 2010). For a comprehensive overview of the ritual practice of *aparchai* in ancient

extended, leading not only farmers but also others to dedicate samples of their work, such as arms, vessels, game prizes, figurines, pieces of jewelry, clothes etc.⁸. *Aparchai* appear later in a series of texts denoting poems and performances of music –that is, spiritual fruits in addition to physical ones– ultimately coming to symbolize in general the renewal of the city, political order, the fertility of all living beings, and prosperity⁹.

2. Food storage in ritual and cult places of EIA Greece

The archaeological identification of sacred places and artifacts, as well as the religious interpretation of iconographic representations, always contain the element of subjectivity and uncertainty, especially when there are no inscriptions to guide our suggestions. In EIA Greece, the identification of a cult place is particularly difficult, at least until the rise of independent sanctuaries and temples linked to specific communal cults. From the 11th to the 9th c. BCE, possibly even until the middle of the 8th, it seems that few sites in the wider Greek region had a free-standing cult building. Although we cannot always identify with certainty a formal communal cult in the form it appeared and evolved later, we can assume that throughout this period, certain religious functions of the community were related to the dwellings of the local political-religious rulers and the nature of their authority, as leaders with multiple roles and concurrent duties¹⁰.

The size and complexity of a house during the EIA were a means of demonstrating social status and wealth, as well as of sustaining power and rivalry among the elite members of the community¹¹. In this regard, the presence of auxiliary spaces with specialized functions in a house –such as the storage of goods– further enhances the image of its prosperity¹² (figs 3-4). Buildings as potential rulers’ dwellings with expanded storage facilities have been identified by archaeological research in several sites of the Aegean and Greek mainland, including Crete (Vrondas-Kavousi, Karphi, Smari, Prinias, Phaistos), the Cyclades (Zagora-Andros), the Peloponnese (Nichoria, Tiryns), Thessaly (Alos), and central Greece (Thermos, Toumba-Lefkandi, Oropos)¹³ (fig. 2).

The relationship between storage and ritual practices is more apparent in sanctuaries and temples, yet it is difficult to discern the exact role of the stored products in worship. They might be intended for the priests, for the deities, for

Greece from the Archaic to the Hellenistic periods (700-31 BCE) see Suk Fong Jim 2014a. According to Kyriakidis (2001, 128-129), religious storage may also serve as a form of communal storage during periods of insecurity and instability.

⁸ Burkert 1985, 66-69; Prent 2005, 28 with further examples and references.

⁹ Robert 1938, 41-45; Papadopoulou 1998, 1, 70. Since *aparchai* might be offered from a wide variety of sources, the English term “first-fruits” with its agricultural connotation is potentially misleading; instead, *aparchai* are more appropriately understood as “first offerings” (Suk Fong Jim 2011, 40; 2014a, 4-5).

¹⁰ Pentoti 2023, 152. For the institution of the EIA local ruler (*basileus*), see Carlier 2006 and Pentoti 2023, 146-150 with further bibliography.

¹¹ Mazarakis Ainian 1997, 271.

¹² Pentoti 2023, 156. Cf. the storerooms described in the epics: Hom. *Il.* 6.288-289; *Od.* 2.337-346, 8.438-441, 15.99-105, 21.8-11; Hes., *Op.*, 31-32, 368, 473-475, 575-577, 600-601, 814-815, 819. See in detail Pentoti 2023, 70-81.

¹³ Regarding the rulers’ dwellings in EIA Greece, see in detail Mazarakis Ainian 1997.

additional ceremonial purposes, or, most likely, for all of the above¹⁴. Such EIA sacred buildings in which ritual storage is attested can be seen abundant in Crete (Halasmenos, Karphi, Kommos, Dreros, Prinias), the Cyclades (Xobourgo-Tenos, Despotiko-Antiparos, and later Ypsili-Andros), the Peloponnese (Rakita) and Central Greece (Thermos, Kalapodi, Hymettus and Ales Arafinides) (figs 2, 5 and 6).

Regarding, however, the rulers' dwellings, which hosted a multitude of domestic and communal activities, the relation between storage and ritual practices becomes even harder to identify. In some situations, given the percentage of accumulated agricultural produce shown by the archaeological finds, we may claim that those buildings fulfilled significant communal functions, including other members of the community apart from the inhabitants¹⁵. Certain quantities of products were either stored as offerings during bloody or bloodless sacrifices, or as special goods intended for other ritual occasions¹⁶.

In Homer, the domestic storerooms are described as “ultimate chambers”¹⁷ and might therefore have served as a sort of *adyton*, i.e., the innermost, confined, “sacred” place, where all of the offerings and goods related to the communal cult were kept, at least until temples prevailed as separated ritual places in the later *poleis* (city-states). They are also secured by special locking mechanisms and can only be accessed by a select group of “initiated” and reliable members of the house¹⁸. This “secret” function of the storerooms in the interior part of the buildings is revealed in EIA rulers' dwellings as well. In Toumba-Lefkandi, the storage space of the apsidal house (fig. 3i) was actually secured by a metal lock (fig. 7), similar to the Homeric description, while at Nichoria (Unit IV-5, fig. 3h), a PG bronze deer figurine (fig. 8) –a unique EIA artifact– may have been an heirloom of the previous building (Unit IV-1, fig. 3g), used as a security seal¹⁹.

Early historical communities, primarily agrarian and pastoral, had a strong bond with the earth. Cereals, olive trees and grapevines, species that had been adapted to the Greek region since the Neolithic and the Bronze Ages, were largely grown throughout the EIA as well. In Homer and Hesiod, wheat cultivation and vine growing constitute the two primary agricultural activities, with the calendar being determined by plowing, sowing and harvesting, while arboriculture, including olive cultivation, supplements the agricultural tasks²⁰.

In the epics, wheat, wine and olive oil are the three most essential agricultural products kept in the domestic storerooms. This reflects the myth of Anius, the first king of the Delians and the first priest of Apollo, which was evidently already

¹⁴ Pentoti 2023, 157. Also, Kyriakidis 2001, 128-129; Giannopoulou 2016, 289. The storage of offerings and votives inside temples or auxiliary buildings of the sanctuaries is mentioned by Homer (Hom. *Il.* 8.203-204, 9.404-405; Hom. *Od.* 12.346-347).

¹⁵ Mazarakis Ainian 1997, 275.

¹⁶ Pentoti 2023, 157-158.

¹⁷ Hom. *Od.* 21.8-10.

¹⁸ Hom. *Od.* 1.440-441; 2.345-347; 3.391-392; 9.205-207; 21.6-7. Cf. Pentoti 2023, 72, 86-88, 96-97, 123, 297.

¹⁹ Pentoti 2023, 198-199. Seals had social, symbolic and ideological significance and were widely used to control the production and the storage of goods in the Near Eastern and later “palatial” Bronze Age world (Flouda 2006, 26 ff.).

²⁰ Hom. *Od.* 7.114-116; 24.245-247. Ragkousi 2006, 504; Pentoti 2023, 97-98, 274.

formed by the time of Homer²¹. His three daughters, Spermo, Oino and Elais, known as the “Oinotropae maidens” of Delos, had the power, according to their names, to create seeds, wine and olive oil with one of their touches²². Wine, along with wheat, constitute the two foods that distinguish the divine from the human nature; the immortals, who have neither flesh nor blood, do not consume either wheat or wine²³. Both these products represent birth and creation, since they are the body and blood of humans, the seed and juice of life itself²⁴.

2.1. Cereals, pulses and fruits

The significance of cereals in epic tradition, especially wheat and barley, is also attested by the archaeological record: preserved food remains, the foundations of possible granaries in several sites (Xeropolis-Lefkandi, Oropos, Ancient Smyrna), as well as the Geometric clay models of such structures that appear both as dedications (Rakita) and grave offerings (Attica, Boeotia and Corinthia) (fig. 9). At the dawn of the Archaic era, Hesiod’s *Works and Days* are entirely focused on the appropriate management of crops and agricultural production, especially grains²⁵.

McLoughlin, evaluating certain characteristics of the pithoi from Zagora, such as shapes, sizes and construction, along with their agricultural setting, concludes that the largest size used in the settlement (approximately of 700 litres) was likely intended for the storage of grains. The construction and technology of such enormous pithoi provide protection against temperature variations and moisture, characteristics that are particularly valuable for the long-term storage of dry goods, such as cereals²⁶.

According to these observations, the largest pithoi in room H19 of the potential local ruler’s dwelling (fig. 3d), which had an estimated capacity of approximately 500 litres or more²⁷, might contain grains in sufficient quantities to meet nutritional needs of the household for a minimum of one year (fig. 10a). A similar assumption can be made for at least one of the two colossal pithoi of the “ruler’s dwelling” at Phaistos (fig. 3c), given their exceptionally large capacities (approximately one and 2.5 tons, respectively)²⁸ (fig. 10b). Grain storage has also been suggested for some of the pithoi of Temple A at Prinias²⁹.

Carbonized cereal seeds have been found both in domestic contexts (Tiryns, Nichoria-Unit IV-5, Xeropolis-Lefkandi, Oropos, Smari, Karphi) and sanctuaries

²¹ *Schol. Hom. Od.* 6.164d (Pontani); *Schol. Lycophr. Alexandra* 570 (Scheer). Also, *EGF*, Cypria 17 (Kinkel).

²² Apollod. 3.10; The names of the maidens derive from the Greek words *sperma* (seed), *oinos* (wine) and *elaia* (olive tree). Regarding the myth of Anius in ancient literature and scholia see Rutherford 2020.

²³ *Hom. Il.* 5.341-342.

²⁴ Pentoti 2023, 108.

²⁵ Pentoti 2023, 278.

²⁶ McLoughlin 2011, 874.

²⁷ The publications do not mention the dimensions of these pithoi, however we can assume that they would have had a similar shape and size to those found in the adjacent storage areas H26-H27. The sizes of these jars can be calculated from the drawings and the corresponding scales. The above theory is supported by the exceptionally wide northern leg of the pi-shaped bench in room H19, which is comparable in width to those in H26-H27, implying that the pithoi placed on it would have had a similar diameter. Pentoti 2023, 183.

²⁸ Pentoti 2023, 277.

²⁹ Marinatos 2000, 71-72.

(Kommos, Xobourgo, Kalapodi). The storage of cereals is also evidenced by the presence of mortars and offering tables in the temple of Apollo at Dreros. In other places, such as the sanctuary of Zeus on Mount Hymettus and the sanctuary of Artemis at Rakita, the presence and possibly the storage of cereals in the ritual context are indicated by a combination of archaeological information, which includes movable finds as well as architectural features, even though archaeobotanical remains or other elements of food storage are missing. On Hymettus, the circular shape of the storage space (fig. 11a) reminiscent of circular grain silos is evidently a deliberate decision with symbolic meaning, especially if we consider that the other two buildings of the sanctuary have a rectangular plan³⁰ (fig. 11b).

Regarding the remains of pulses and fruits, acorns and legumes were stored in quantities in Unit IV-1 of Nichoria. Grape residues from Kommos and Xobourgo, as well as from Nichoria (Unit IV-5), Xeropolis-Lefkandi and Tiryns, suggest that grapes could be stored long-term in the temples or the “rulers’ dwellings” as raisins³¹. At the sanctuary of Halasmenos, figs were preserved in a small storage vessel, while they were also found in the settlements of Nichoria and Xeropolis-Lefkandi³². In the “pre-Cyclopean” sanctuary of Xobourgo they were offered in pit-fires along with barley seeds and grapes and may have been kept as offerings in the pithoi of the later “sacred *oikos*” and the nearby “pre-Thesmophorion”³³ (fig. 6d).

Organic residues of pomegranates have not yet been identified in domestic or ritual contexts of the PG and EG periods, but there are indications of their possible involvement in cult. In Halasmenos, we find clay baskets (*kalathoi*) decorated with pomegranates³⁴, while the remains of pomegranate fruits, as well as clay pomegranate models, come from contexts of the 8th-7th c. BCE, both funerary (Attica, Boeotia, Corinthia, Argolis, Cyclades, Samos, Crete) and sacred (Heraion of Samos, Delos, Argos, Telesterion of Eleusis), suggesting that the fruit is one of the most characteristic ritual offerings with strong symbolic significance³⁵.

2.2. Wine

As seen by the written records of the Mycenaean period, wine held a prominent place in Bronze Age societies, being a drink of relatively high social standing, due to its catalytic role in the mental and physical effects required for a ritual. Its use has been identified in ceremonial feasts and banquets hosted by the ruling elite, which also included other high-quality foods (e.g., meat, cheese and honey)³⁶.

³⁰ Pentoti 2023, 278.

³¹ The storage of sun-dried grapes in pithoi could also indicate a practice of winemaking, which is attested already since the time of Hesiod without the use of a press (Hes., *Op.*, 611-614). Cf. Hom. *Od.* 7.123-124.

³² Popham and Sackett 1968, 11-13; Rapp and Aschenbrenner 1978, 54, 266; McDonald *et al.* 1983, 324; Pratt 2021, 162.

³³ Étienne *et al.* 2013, 93-94; Kourou 2004, 432-433; 2021, 129-130. On the discovery of charred fruits, such as figs and grapes, during the Early Geometric period, also see Margaritis 2017.

³⁴ Prent 2005, 184; Tsipopoulou 2011, 465-466, figs 12, 14.

³⁵ Cf. Charitonidis 1965; Kourou 1987; Kokkou-Vyridi 1999, 134, 216, pl. 58, no. A187; Zosi 2002-03; Webb 2022; Pentoti 2023, 284, n. 1007.

³⁶ Palmer 1994; Hamilakis 1999, 44.

The nutritional and symbolic value of wine is pervading in the epics as well. Aged wines are described by Homer with particular respect as unique and secret gifts from the gods³⁷. Wine, which also has a far longer shelf life than olive oil, can be stored long-term in very large, often immovable, pithoi. In general, it can be preserved for the entire period until the following harvest, lasting even much longer when kept in sealed containers and increasing in economic and symbolic value as it ages³⁸.

Based on McLoughlin’s study³⁹, the pithoi of Zagora with a capacity of 200-500 litres (fig. 12) are ideal for storing wine. The storage of large amounts of wine in the “ruler’s dwelling” of the settlement is also evidenced by the abundant drinking vessels (skyphoi, kantharoi, kraters) discovered in the central room H19 and other storage areas of the house (rooms H22, H28). In the complex of the “ruler’s dwelling” at Phaistos, the substantial number of drinking vessels, amphorae and stamnoi also suggest large-scale wine storage, a notion further supported by the presence of the two enormous pithoi, though at least one of them may have been used to store the annual grain harvest of the household (fig. 10b)⁴⁰.

In most EIA ritual spaces –both in communal shrines and temples (Halasmenos, Kommos, Dberos, Prinias, Despotiko, Kalapodi) as well as in “rulers’ dwellings” (Vrondas, Halasmenos, Karphi, Nichoria IV-1, Toumba-Lefkandi, Phaistos)– storage jars are found with large quantities of wine offering and drinking vessels, along with remnants of grapes (Kommos, Xobourgo, Nichoria, Xeropolis-Lefkandi, Tiryns)⁴¹. Especially in the sanctuary of Halasmenos, the presence of numerous cups indicates the storing of wine in at least one of the six pithoi along with the offering and storage of figs, ritual practices that were most likely related. The storage of figs has historically been linked to that of grapes and wine, as their harvest season overlaps with the grape harvest period, at the end of summer or the beginning of autumn⁴².

2.3. Olive oil

In general, olive oil is best stored in amphorae or smaller pithoi with a capacity of less than 200 litres. These containers are not meant for long-term storage of goods and are particularly suitable for pouring due to their narrow neck and lip. In addition, their construction would not require the porous material to have

³⁷ In Homeric world, it appears that the consumption of particular types of wine was associated with the formation of hierarchical social classes and relationships of the time. Aged wine was appreciated for its exceptional quality and was offered to select guests as a sign of the highest honor. Hom. *Il.* 4.259-260, 9.70-75; *Od.* 2.340-341, 3.391-392, 8.387-391, 13.8-15. For the significance of wine in the Homeric and Hesiodic societies see in detail Pentoti 2023, 101-108.

³⁸ Flouda 2006, 57.

³⁹ McLoughlin 2011, 875.

⁴⁰ Pentoti 2023, 280.

⁴¹ It is generally believed that the residues of winemaking survive less well than those of grapes eaten as fruits or raisins. Nonetheless, this is not always the case, as wine production involves large quantities of grapes, thus creating concentrations of residues that can be more visible from an archaeological perspective, than the isolated remains of grapes consumed as fruits (Hamilakis 1996, 2-3).

⁴² Pentoti 2023, 279.

certain insulating qualities, since oil –unlike grains or wine– would not be vulnerable to moisture or seep through the walls of the vessel⁴³.

The extensive olive oil storage related to religious offerings to shrines and deities particularly characterized the “palatial” economy of the Middle and Late Bronze Ages⁴⁴. During the EIA, organic residues as evidence of potential olive oil storage are primarily found in domestic contexts, such as the acropolis of Smari and the settlements of the lower acropolis of Tiryns, Nichoria, Oropos and Xeropolis-Lefkandi⁴⁵. Carbonized olive fruit, considered to be possible remains of storing olive oil, also comes from the successive phases of the temple of Kommos⁴⁶, while structures associated with the complex of the “ruler’s dwelling” at Phaistos and related to the crushing of olives⁴⁷ support the conclusion that a certain amount of olive oil may have been stored in the building⁴⁸. A possible assumption has been made regarding Temple A of Prinias as well⁴⁹.

3. Votive pithoi and the cult practice of *aparchai*

Although the role of storage in the daily religious life of the EIA communities is difficult to discern in the cases of the “rulers’ dwellings” due to their multiple uses, we cannot argue the same for purely sacred spaces, i.e. temples and communal shrines. Whether votive or not, pithoi in ritual and cult places were used since prehistory primarily for storage. The distinctive relief pithoi found in sanctuaries of the LG or the EA period provide the strongest evidence for the use of the vessels in cult during the EIA⁵⁰. However, the offering of votive pithoi is a practice that dates back to prehistoric times, possibly related to the dedication of food products to the gods and the performance of sacrifices⁵¹.

Already since the first Minoan “palaces”, we know that stored goods were distributed on specific religious festivals both for the participants and as offerings to

⁴³ McLoughlin 2011, 875.

⁴⁴ Hamilakis 1996, 20; Flouda 2006, 373, 375; Tiverios 2020, 26-28 with further bibliography. However, it is also attested in later periods, when the winners of the *Panathenaea* festival in Athens accepted as a prize roughly 2.000 Panathenaic amphorae, which weighed overall 77 tons and held approximately 80.000 litres of oil. This enormous quantity of oil and vessels must have been stored in a building specifically used for this purpose and closely related to cult. See Valavanis 2016.

⁴⁵ Stockhammer 2011, 216 ff.; Margaritis 2017, 685-686; Pratt 2021, 160-161. Grape and olive botanical remains are generally less likely to be preserved under storage conditions compared to cereals or legumes. This is primarily because the majority of known processing stages of olives and grapes do not include fire, whereas large quantities of stored grains can be easily preserved archaeologically following fire destruction. The presence of seeds certainly reflects the use of plants for specific purposes on an occasional or regular basis, but it does not necessarily indicate systematic use and exploitation of the fruits for the production of wine, oil or for other uses. In order to address these issues, other parameters must also be considered, such as the quantity of the material, its state of preservation, its relationships with the context, and its association with certain tools and vessels that indicate specific processing activities. The ethnographically known practice of utilising olive stones as fuel, may provide another reason for the high prevalence of burned olive stone residues, particularly in domestic contexts (Hamilakis 1996, 2-3).

⁴⁶ Shay and Shay 2000, 650-653; Shaw 2000a, 6, 33, 35; Prent 2005, 329.

⁴⁷ Levi 1961-62, 405, 408, 410, fig. 53.

⁴⁸ Pentoti 2023, 282.

⁴⁹ Marinatos 2000, 71-72.

⁵⁰ Ebbinghaus 2005; Pentoti 2023, 289.

⁵¹ Kyriakidis 2001, 128-129.

the deities⁵². This practice probably dates back to even earlier times, if we consider the frequent proximity of the sanctuaries with storage spaces. The Linear B tablets prove that such offerings, along with sacrificial rituals, are later found in Mycenaean cult practices as well.

In EIA sanctuaries or rulers’ dwellings, aside from holding goods for the priests’ or the household’s daily necessities, pithoi also served to store offerings and food supplies used in cult during communal feasts and rituals (sacrifices, banquets), as well as to gather sacred sacrificial remains⁵³. Their precise location, either in purely ceremonial spaces or in other auxiliary areas of a sanctuary, largely determines whether they were functional/storage vessels that at some point had been dedicated to cult or whether they were displayed as special votives for social and symbolic reasons⁵⁴.

According to the archaeological evidence and epic tradition, none of the products stored in the EIA ritual and cult spaces can be regarded as exclusively “ritual”. Many of them, nevertheless, are probably related to the worshipped deities and the specific nature of the various religious activities. Some species, like grapes, figs, and perhaps pomegranates, may be associated with the seasons during which particular rites were carried out. Such case is the beginning of autumn, symbolizing the start of a new agricultural cycle, a period of harvest and preparation for sowing. However, we cannot be entirely certain, since these fruits can be preserved for several months after they are harvested⁵⁵.

Religious festivals and rites related to nature and fertility deities, as well as exclusively chthonic forces, were held throughout the year in close association with the agricultural cycle. Based only on the stored products or the types of vessels, it is, therefore, difficult to determine which particular festival of this cycle took place, especially since a sanctuary or a “ruler’s dwelling” could have been used for a variety of ritual occasions. However, despite the general ambiguity of the information surrounding the festive religious cycle of the EIA, the offering of the *aparchai* is a cult practice that can certainly be related to “religious storage”. The term “aparchai” is first mentioned in the *Odyssey* as a preliminary stage of the animal sacrifice burnt on the altar⁵⁶, but the cult practice is again suggested in epic tradition in relation to the cults of Apollo and Dionysus⁵⁷.

Aparchai, apart from the agricultural periodic festivals related to the cycle of nature and vegetation, are indirectly associated with crucial transitional moments in the cycle of time. These are about either human life (birth, adolescence, adulthood, marriage) and the life of the community (establishment of new leaders, initiation of new members, start of military operations), or about the cosmos in general (new

⁵² Burkert 1985, 43-46; Hamilakis 1996, 20; Palaima 2004; Flouda 2006, 274-275, 373-375; Paipeti 2019, 181-182; Tiverios 2020, 26-28.

⁵³ Sacrificial remains storage in relation to EIA buildings is attested in Thermos (Megarons B1 and A2), Asini (Building C) and Eleusis (“sacred house”). Pentoti 2023, 201-205, 256-259, 261-264, 268-270, 282-283 with further analysis.

⁵⁴ Giannopoulou 2016, 288. Although crucial, the location of *pithoi* cannot always provide reliable results, since a *pithos* that held a prominent position as a sacred offering for a certain period of time, could eventually end up in another storage space for various reasons (reorganization of the sanctuary, receiving of new offerings, alterations in cult practices, etc.).

⁵⁵ Plin. *HN*, 14.3.16, 18; 15.18.60. Also, Brumfield 1981. Cf. Pentoti 2023, 283-284.

⁵⁶ Hom. *Od.* 3.446, 14.422.

⁵⁷ See in detail Sections 4.2 and 4.3 of the present article. Cf. Pentoti 2023, 284, 314-326.

moons/months, solstices, equinoxes). Thus, *aparchai* enclose not only life and prosperity but also death itself⁵⁸.

The pithos, which has been associated with profound symbolisms of fertility and chthonic nature since its inception, was the most common storage vessel used for this purpose. Like the earliest storage pits dug into the ground, pithoi served from the outset as containers for receiving and storing the fruits of the earth. Their placement most of the time within the ground, apart from satisfying practical needs such as proper vessel support, moisture conditions, and easy access to their contents, reflects this primitive connection of pithos with the earth, maintaining their symbolic bond. In this way, the harvest that comes from the earth is kept as close to it as possible, and the fastened pithos unites two distinct but complementary worlds: the earth's interior (world of the chthonic forces) and its surface (world of human action)⁵⁹.

In myths – whose power was to absorb and express all human worries and fears about the course and explanation of the world – the pithoi of Zeus keep stored a kind of symbolic *aparchai*, the gifts of life to mankind, while concealing within them the threat of death. The unsealing of the pithos releases disasters, leading to the ultimate collapse of humanity with inevitable mortality⁶⁰. According to another myth, that of the Hyperborean Maidens, the young girls who traveled from the land of the far north to Delos to deliver the first offerings-*aparchai* as honoring gifts for the divine birth of Apollo, ended up dying on the sacred island without ever being able to return⁶¹.

The use of pithoi in fertility and chthonic cults, particularly in the ritual practice of storing the *aparchai*, arises from the unique bond of the vessel with the earth, as well as from its strong symbolism regarding the female body and its reproductive capabilities. The pithos, moreover, resembles the first mortal woman (Pandora), who is born in myth as an exceptional creation from the union of three elements: earth, water, and fire. Like a vessel ready to be filled, the gods adorn her with garments and jewels and instill in her special attributes⁶².

In the myth of Pandora, Hesiod also distinguishes the pithos as the vessel that determines the course of human existence, since its original purpose was to conceal the gifts-offerings of Zeus as another form of *aparchai*. The pithos eventually becomes the timeless vessel-symbol that embraces and protects life: a symbol of reproduction, fermentation, maturation, transformation and (re)birth, distinct stages defining the process occurring inside, like a great female womb that nourishes and creates life. Besides the archetypal woman, pithoi are also related to male reproductive power, keeping the offerings of the god to humans, both joys and sorrows. The vessel is linked to the protection of the world, a symbolism that highlights its exceptional importance, durability and endurance⁶³.

These structural features of the pithoi further enhance their symbolic connection with cult, highlighting the vessels as unique sacred offerings to the gods. In contrast to other ceramic categories, pithoi are products of specialized

⁵⁸ Pentoti 2023, 344-345.

⁵⁹ Pentoti 2023, 286.

⁶⁰ Hom. *Il.* 24.527-528; Hes., *Op.*, 94-99. Steiner 2013, 231.

⁶¹ Hdt. 4.33.3-4; 4.35.1-4.

⁶² Hes., *Op.*, 60-82; Hes. *Theog.* 576-577.

⁶³ Seo 2019, 139; Pentoti 2023, 13-14, 286-287.

technological knowledge, and their creation requires great effort and time. As a result, they become symbols of wealth, reflecting the economic and social status of their owners⁶⁴.

Pithoi in ritual spaces were used to store the sacred *aparchai*, as well as any offerings meant for the sanctuary. Although we do not know with certainty if they were dedicated with or without contents, it is most likely that the vessels were offered full –as their primary purpose required– in order for the offer to be regarded complete. The worshippers offered in pithoi their agricultural production seeking protection and blessings for their crops and their stored harvest, or divine favor in significant moments of personal or communal life⁶⁵. Votive pithoi would fulfill actual roles in the conduction of rituals, containing food products consumed during particular religious occasions (ceremonies, sacrifices, banquets) both in the sanctuaries and temples, as well as in the “rulers’ dwellings” of the EIA⁶⁶.

The archaeological finds from the Geometric and EA sanctuaries of Crete, for instance offerings of storage jars along with arms, or storage jars decorated with depictions of horsemen and chariots, attest to the dedication and use of pithoi in ritual contexts in association with a particular social group of warrior-aristocrats (fig. 13), who often have close ties to the Near East. These individuals control the land and participate in cult through religious processions, athletic contests, offerings of weaponry and *aparchai*, sacrificial ceremonies, and the consumption of their remains in a communal meal⁶⁷.

In the successive temples of Kommos, 25 amphorae of Phoenician origin were probably related to wine storage, while in the temple of Dreros, at least 20 pithoi were used for the storage of wine and grains. The presence of pithoi inside the cella of the Temple A of Prinias, along with drinking vessels, animal bones, and abundant ash, suggests storage activity that was most likely connected to communal religious feasts and sacrifices performed around the big hearth⁶⁸. Parallel thoughts are raised about the sanctuary at Kalapodi, Phokis, which is, additionally, associated with an oracular cult⁶⁹.

Furthermore, their unique decoration implies that they were intended for special uses, perhaps for dedication and public display during religious and

⁶⁴ The great value and high purchase cost of pithoi are also demonstrated by the tendency to repair and reuse them, either for storing different food products (such as dried fruits or grains instead of liquids) or for usage in different contexts (e.g., funerary). Giannopoulou 2016, 307.

⁶⁵ According to M. Giannopoulou (2016, 307), some pithoi could have been also offered by the manufacturers themselves, who would want protection in the difficult task of constructing such large vessels.

⁶⁶ Pentoti 2023, 287-288, 341-342. Cf. Ebbinghaus 2005, 56; Kourou 2011, 405.

⁶⁷ Marinatos 1936, 260-265; Carter 1997; Mazarakis Ainian 1997, 231-233; Shaw 2000a, 10-11, 30; 2000b, 670, 682-683, 690-691; D’ Acunto 2002-2003, 14-15; 2008, 111; Prent 2005, 255, 258, 324-330, 462, 465. Cf. Pentoti 2023, 229, 236-237, 240-242, 309.

⁶⁸ A similar connection between storage and cultic activity is observed in the *andreion* complex of Azoria, Crete, dated to the Late Archaic era (early 6th c. BCE). The storage of wine in Room A1200 is related to chthonic libations offered on the altar-eschara of Room A1900N by the warrior-elite social class of the settlement (See Haggis *et al.* 2011, 13-14).

⁶⁹ Morgan 1997, 175-179; 2003, 114-118; Niemeier 2017, 326-327. The sanctuary of Apollo at Amykles in Laconia, Peloponnese, is a similar case, associated with a group of aristocrats/warriors from the broader area, as evidenced by the archaeological data (military decoration, offerings of weaponry, intense activity of ritual/sacrificial banquets). See Pettersson 1992, 102-106; Vlachou 2018; De Polignac 2019, 20-21.

ceremonial events, as is the offering of *aparchai*⁷⁰. This must be considered certain regarding the pithoi with depictions of circular or labyrinth ritual dances (figs 14a-c)⁷¹. Given the potential relation between the ornamentation of a storage vessel and its content, the extremely large-scale storage of wine in EIA ritual spaces may be especially linked to the relief adornments of the LG and EA pithoi. Their elaborate figurative decoration was likely associated with the celebration of a particular harvest or a ritual, as is the offering of the first wine. At the same time, it demonstrated the high quality of the contents and the social standing of the worshipper, who usually participated in the ritual and the banquet that followed the offering or the sacrifice⁷².

In various cases, such as in the sanctuary of Halasmenos, in Temple A of Prinias and in the “rulers’ dwellings” of Nichoria (IV-5), Smari, Karphi, Zagora, and Phaistos, where the storage vessels were prominently displayed within the central ritual space (often on stone-built structures and under the light of the imposing hearth fire), pithoi would also carry symbolic messages due to their position and elaborate decoration. Since *aparchai* are frequently associated with rites of passage, pithoi have grown into symbols of collective memory, reminding people or communities of their successful transition from one stage of life to another. In addition to serving as unique and precious offerings for personal display, pithoi enhanced at the same time the social status and religious authority of the local ruler or the public sanctuary and priests⁷³.

4. *Aparchai* in fertility and chthonic cults

As unique vessels for receiving *aparchai*, EIA votive pithoi are firmly linked to fertility and chthonic cults, particularly female cults of nature and fruition. These –initially centered around vague pre-Hellenic local deities that resembled the *Great Mother-Potnia* or a primitive vegetation god as her attendant or consort– gradually transformed into specific figures with Olympian characteristics: patriarchal deities (like Zeus), young male vegetation gods (such as Apollo and later Dionysus), female goddesses that come from an ancient matriarchal tradition (like Leto and Demeter) and virgin goddesses (such as Artemis and Athena)⁷⁴.

4.1. Zeus

In Homeric and Hesiodic societies, storage and the stored crop in the house are intimately related to the masculine divine nature, which is principally embodied by the figures of Zeus and Apollo, and later Dionysus. Above all the male gods, Zeus is the one who is most closely associated with storage and the rites that involve it,

⁷⁰ Cullen and Keller 1990, 196; Giannopoulou 2016, 288.

⁷¹ Cf. Section 4.2 of the present article; Pentoti 2023, 289, 314-319, 332-334.

⁷² Pentoti 2023, 276, 289-290. Cf. Mann 2015, 57. The social character of wine consumption as is portrayed in epic tradition and its association with travelers and the narration of stories and myths, can also explain why the relief *pithoi* of the 7th c. BCE preserve some of the oldest and most interesting representations of myths and the epics (McLoughlin 2011, 875-876).

⁷³ Pentoti 2023, 287-288.

⁷⁴ Pentoti 2023, 285, 292-293, 310-311, 326, 345. This is also evident in later periods (6th c. BCE to Hellenistic times), with votive pithoi being primarily found in sanctuaries of Demeter and Kore (Persephone) (e.g., Xobourgo-*Thesmophorion*, Acrocorinth, Kythnos, Ypsili-Andros), as well as in sanctuaries of the Mother of the gods (Cybele or Great Mother), all of whom are female fertility and chthonic goddesses with mystery cults. See Giannopoulou 2016, 293-306.

because of his profound, unbreakable bond with the earth and paternity. Myths portray the god’s reproductive activity through his sacred marriage to Hera and mainly through his multiple erotic unions with nymphs and mortal women, which represent his fertilizing power on the seed. In the epics, the god, shrouded in dark clouds⁷⁵ and throwing dazzling thunderbolts⁷⁶, controls through his rain the cycle of life in nature and the fertility of the earth, but most importantly he is chthonic, a god of the earth’s bowels. In the *Iliad*, the black earth is weighed down and crushed by his storm⁷⁷, his worship is accompanied by libations⁷⁸, while his chthonic prophetic cult at the sanctuary of Dodona is also mentioned twice by Homer⁷⁹.

In the courtyard of the Homeric houses there is an altar dedicated to Zeus, who is worshipped as *Herkeios*, that is, guardian and defender of the fence and thus of the entire household⁸⁰. The libations and sacrifices offered at this altar⁸¹, apart from the protection and blessing of the property, are probably associated with significant moments of domestic activities, such as the storage of the harvest –the final and most crucial stage in agricultural production⁸². This relationship is evident in Hesiod, who advises particular prayers to Zeus and Demeter⁸³. Behind this domestic ritual, an officially formed religious behaviour towards the god emerges, in relation to agricultural production and storage⁸⁴. Prayers, over time, can be created and shaped through individual spiritual energy and effort for communication and contact with the divine; however, they become solid and are transmitted from one generation to the next within a common shared religious awareness⁸⁵.

The archaeological evidence from the sanctuary of Zeus, which is located very close to the highest summit of Mount Hymettus (figs 11a-b), evokes this Hesiodic ritual practice. Zeus is likely worshipped here as the god of weather and rain, protector of the crops and annual harvests of the inhabitants of the Attic land in the 8th c. BCE⁸⁶. The stone circular structure used as a storage space of votive offerings recalls the circular granaries depicted in various Geometric clay models (fig. 9), and could perhaps serve as a sort of “sympathetic/imitative magic” that connected the

⁷⁵ Hom. *Il.* 1.397, 2.412, 6.267, 11.78, 21.520, 22.178, 24.290; Hom. *Od.* 9.552, 13.25; Hes. *Sc.*, 53.

⁷⁶ Hom. *Il.* 19.121, 20.16, 22.178.

⁷⁷ Hom. *Il.* 16.384-386.

⁷⁸ Indicatively, Hom. *Il.* 7.478-481, 16.230-232, 253.

⁷⁹ Hom. *Il.* 16.233; Hom. *Od.* 14.327-328. In detail, Pentoti 2023, 112-113, 311. Cf. Paus. 10.12.10. Regarding the nature of the cult of Zeus at Dodona, see indicatively Zolotnikova 2019.

⁸⁰ In ancient Greek, *herkos* (ἔρκος) means fence, enclosure, front court. Hom. *Od.* 22.334-336. These attributes of Zeus are reflected in the later epithets of the god: *Oikophylax* (house-guard) and *Ktesios* (protector of the property and the possessions).

⁸¹ Hom. *Od.* 22.334-336.

⁸² Pentoti 2023, 113-115, 311-313.

⁸³ Hes., *Op.*, 465-467, 473-476.

⁸⁴ See, in detail, Pentoti 2023, 110-116, 311-312.

⁸⁵ Cf. the epithets of Zeus *nephelēgerētā* and *steropēgerētā* (gatherer of the clouds and lightnings), used by Homer and Hesiod as nouns in the nominative case, while having the vocative ending *-ta*. This suggests that they were primarily invocations derived from actual prayers to the god, already formed in much earlier times. Pentoti 2023, 113, 312. Also, Zolotnikova 2003, 25.

⁸⁶ Mazarakis Ainian 1997, 119, n. 757; Pentoti 2023, 270-273, 278, 312. Mountain peaks, exposed to the winds, clouds and rain, were very often related to the deity who controlled weather phenomena and conveyed signs to the inhabitants of the surrounding areas. Hymettus, even today, has the property of functioning as a natural indicator of weather conditions, especially for predicting upcoming rainfall (Langdon 1976, 3-5, 7-8, 80).

significance and role of storage in EIA communities with the fertility and chthonic nature of the performed cult⁸⁷.

Apart from Hesiod's reference, we do not have concrete evidence for specific cult practices in relation to storage and the worship of Zeus during this period of time. Nonetheless, all those religious beliefs and attributes of the god appear to have already been shaped since the Homeric era, and by the Classical period onward, they will take a specific form with regard to the storage activity⁸⁸.

4.2. Apollo

Mythological elements and archaeological evidence suggest that the contribution of Zeus to the function and protection of storage generally involved practices for ensuring a successful harvest, particularly of grains. Wine –the nutritional and symbolic value of which is prevalent in the epics– is associated in the Homeric world, along with viticulture, first with Apollo, who transforms Zeus' ripened vine into raisined grapes and sweet wine with the power of the sun⁸⁹.

In the *Odyssey*, it is clearly implied that in Apollo's sanctuary in Ismaros, Thrace, a significant quantity of pure, unmixed wine is kept in amphorae and managed by the god's priest in complete secrecy⁹⁰, perhaps as a kind of *aparchai*. The abundance of wine pithoi in Odysseus' cellar, along with the impressive description of their content as divine, reflects an equivalent situation, giving the impression that the wine here is also meant for something more than the daily necessities of the household, possibly being a form of *aparchai* gathering⁹¹.

Apollo's connection with the vine and wine-making, as well as the offering of wine *aparchai*, is further supported by the presence of storage vessels in purely sacred spaces that are primarily associated with his cult, particularly in Crete (Kommos, Dreros, Axos) and in the central Aegean region (Despotiko, Kalapodi)⁹². In Zarakes, Euboea, where in later periods the cult of Delian Apollo is also attested, a mid-7th c. BCE fragment of a relief pithos with the votive inscription "Hieros" (i.e., sacred) found near a LG cult building (fig. 15) suggests that Apollo's cult in the area was probably established already since the late 8th c. BCE⁹³, if not earlier, and that the storage of *aparchai* or other religious offerings was included among the ritual practices.

The primitive ritual of *aparchai* in regard to Apollo is closely connected with choral dance ceremonies, in which all towns and peoples –ancient races from the

⁸⁷ Mazarakis Ainian 1997, 119; Pentoti 2023, 272-273, 278.

⁸⁸ The snake –a distinctive emblem of Zeus particularly since the Classical period– has been historically associated with the protection of the household and the storage of goods, representing the god's chthonic character. In the Classical era, Zeus *Ktesios* was usually worshipped in the storeroom of the house. Cf. Petersmann 1990, 175; Faraone 2008, 217.

⁸⁹ Pentoti 2023, 101-106, 115, 313, 345-346.

⁹⁰ Hom. *Od.* 9.196-198, 201-207. The fact that only the krater is mentioned of all the precious vessels of the sanctuary may not be a coincidence. Among the few Homeric references about the keeping of votive offerings inside temples (Hom. *Il.* 8.203-204, 9.404-405; Hom. *Od.* 12.346-347), the case of Ismaros is unique because it involves the storage of food products in a place of worship.

⁹¹ Hom. *Od.* 2.340-341. Pentoti 2023, 313-314.

⁹² Pentoti 2023, 291, 314, 345-346. Apollo's invocation in Cyprus as *Lenaios* (a name later given to Dionysus) is characteristic of his primitive connection with viticulture, wine pressing and possibly *aparchai* of wine. Cf. Solomidou-Ieronymidou 1985, 63; Vernet 2015a, 71-73; 2015b.

⁹³ Touchais 1999, 793; Chatzidemetriou 2004 and 2017, 304. Cf. the connection between the name Zarakes and Anius, mythical leader of the Delians (Papadopoulou 2022, 62).

east and west, the south and the far north— participate in Delos in honor of the god⁹⁴. The first *aparchai* to Delian Apollo arrived, moreover, from the land of the legendary Hyperboreans under the sounds of three musical instruments: flutes, syrinxes and lyres⁹⁵.

The custom of offering fruits to Apollo, which in the myth follows the god’s birth on a long voyage, is related to his role as the protector of new sprouts⁹⁶. In addition, his cult includes from the start choral dances (of swans, the Cyclades islands and the Delian Maidens)⁹⁷ that later become one of the most distinctive votive offerings⁹⁸ made in honor of the Delian god among other *aparchai*.

Dancing, which prepares and accompanies every major life transition, could not be absent from the first and most crucial passage, birth, as is seen in the case of two great fertility gods. Apart from Apollo, the significance of dancing is evident in the birth of the king of the gods, where the choral act protects newborn Zeus by covering his cries⁹⁹. Thus, it is perfectly reasonable to assume that the practice of offering and storing the sacred *aparchai*, as products born from the earth and dedicated to the gods, was probably accompanied by music and ritual dances, given that the choral rituals aimed at invoking the deity and at the divine epiphany¹⁰⁰. Depictions of dances on storage vessels of the late 8th and early 7th c. BCE associated with ritual and sacred contexts (figs 14a-c) may well be references to similar choral rituals during the offering of *aparchai* and votive pithoi to a fertility deity¹⁰¹.

Even though this theory is presented by the author as a potential hypothesis, a rare example of an inscribed votive pithos (or dinos, a vessel for mixing water and wine) (fig. 16) from the sanctuary of the Delian Apollo in Despotiko provides an indication for the possible existence of the *aparchai* ritual during the Late EIA. The vessel has been interpreted as a dedication of the religious association of *Noumeniastai* during the ritual celebration of the new moon¹⁰². The celebration of the first day of the lunar month as the most sacred of all –as a new birth– is primarily connected with the cult of Apollo¹⁰³ and could involve practices of offering and storing *aparchai* in his sanctuary, especially of wine¹⁰⁴. This recalls Homer’s unique description of the grape harvest –the peak moment of the viticultural season– that takes place as a union of joy and lamentation, combining primordial cult elements

⁹⁴ Call., *Hymn* 4, 278-282. Papadopoulou 1998, 58.

⁹⁵ Pseudo-Plut. *De mus* 1136b. Papadopoulou 1998, 3, 69-70.

⁹⁶ *Hymn Hom. Ap.* 135-145. The fertility aspect of Apollo is also evident in similar prosperity rituals in his honor, which praised the vitality of nature with bloodless sacrifices of offerings of fruits (*Thargelia*, *Pyanopsia*). Parker 2005, 203 ff; Pentoti 2023, 120-121, 293, 314.

⁹⁷ *Hymn Hom. Ap.* 131, 149-164, 182-206, 514-519; Call., *Hymn* 4, 249-257, 300-301. In detail, Papadopoulou 1998. Cf. Pentoti 2024, 325-326.

⁹⁸ *Hymn Hom. Ap.* 146-150.

⁹⁹ Call., *Hymn* 1, 52-54.

¹⁰⁰ Cf. Mandalaki 2022, 162-170, 208.

¹⁰¹ Pentoti 2023, 315.

¹⁰² Matthaïou 2020, 67-69.

¹⁰³ Hdt. 6.57.2. Cf. ancient schol. in Hom. *Od.* 20.156 based on Philochorus (*FGrH* 328, F 88b); Hom. *Od.* 14.161-162, 19.306-607, 20.276-278, 21.267-268.

¹⁰⁴ Pentoti 2023, 291. Cf. the relationship between Apollo’s cult in Despotiko and the serpent, a classic representation of chthonic and fertility forces that has long been associated with the protection of the household and the storage of harvests. For the EIA snake finds of the sanctuary, see Alexandridou 2019, 199.

and profound symbolisms around life, death, and rebirth, under the sounds of musical instruments, weeping songs and apotropaic ritual dancing movements, following the fertility and chthonic nature of Homeric Apollo¹⁰⁵.

4.3. Dionysus

Although in the Homeric world Apollo is the archetypal male god of *aparchai* and wine, enhancing the eternal dominion of Zeus over the agricultural cycle, the one who precedes in Hesiod's societies is Dionysus. His relation to viticulture and wine is evident through religious celebrations held in his honor, as well as actual rituals associated with the storage of wine itself. In the extensive calendar of Hesiod's *Works and Days*, all domestic activities are assigned to particular days of the lunar month according to the sacred influence of the gods. Despite its several criticisms as a text of superstition, the calendar demonstrates the significance of performing domestic and communal rituals on specific days of the month and year during the 7th c. BCE, traditions that must have been formed long before they were mentioned in the Hesiodic text¹⁰⁶.

Among the several domestic rituals, the sacred days for opening the wine pithoi coincide with two of the most characteristic phases of the lunar cycle: the full moon, which is also the holiest, or the waning phase, which occurs just before the new moon and the beginning of the new month¹⁰⁷. This practice could refer to the ritual tasting of the new wine and the offering of a form of *aparchai* to the god who donated it – no longer Apollo but Dionysus, who appears to have inherited many of his features.

It is very likely that a possible ancestral ritual of the later *Pithoigia* (i.e., the pithos-opening) was already formed in Hesiod's time. The feast, at the beginning of spring, celebrated particularly the maturing of the stored wine of the previous vintage and is attested in honor of Dionysus since the middle of the 6th c. BCE on the first night of the *Anthesteria* festival¹⁰⁸. At sunset, the sealed pithoi with the new wine of the year were opened at his sanctuary “*in the Marshes*” in Attica, with the first sample being offered to him for blessing and gratitude¹⁰⁹, recalling the ritual storage of wine amphorae in the Apollonian sanctuary of Ismaros¹¹⁰.

¹⁰⁵ Hom. *Il.* 18.569-572. Pentoti 2023, 102-103, 319.

¹⁰⁶ Samuel 1966, 429; Burkert 1985, 227. Also, Pentoti 2023, 117-118, 319-321.

¹⁰⁷ Hes., *Op.*, 814-815.

¹⁰⁸ Thuc. 2.15.4; Plut. *Mor.* 655e. Later authors connect the *Pithoigia* to ancestral chthonic rituals since the time of Hesiod. Cf. Plut. fr. 54, 3 (*Schol. Hes. WD* 368-369). Also, Burkert 1983, 214-218; 1985, 180.

¹⁰⁹ The ritual ended with dancing and a ceremonial banquet (Ath. XI 13). Cf. *Schol. Hes. WD* 366 (Gaisford). Harrison 1906, 83-85; Regarding the relation of dancing and offering of wine *aparchai* to Dionysus, cf. the depiction of a dance by two satyrs and a maenad on a Cretan relief pithos of the 6th c. BCE (Johnston 1984, 40-44).

¹¹⁰ The wine of this sanctuary, the only wine described in such detail by Homer, is presented as an extraordinary, divine product of Apollo himself, symbolizing the god who created it (Hom. *Od.* 9.201-211). Its transformation during the mixing and the internal sensation created during its consumption evoke the transformations of wine by Dionysus during the *Pithoigia* ritual (Ath. XI, 13). The wine of Ismaros is mentioned a little later by the lyric poet Archilochus as well (Fr. 2 W. 2 D), who is heavily involved in the formation of Dionysian cult in the first half of the 7th c. BCE. The relation between Apollo and Dionysus, which will later receive a specific form through common rituals in honor of them both (Plut. *Mor.* 389c, 388e-f; Papadopoulou 1998, 373-376), is already implied in the Homeric tradition (Cf. also Hom. *Od.* 11.581; Paus. 10.4.3). Pentoti 2023, 122 n. 534, 322 n. 1144.

Even though Homer makes no connection between Dionysus and wine or the sacrifice of *aparchai*, his verses reflect the gradual evolution of the god’s mystery cult and features, culminating in his adoption during the 7th c. BCE as the god of wine and *baccheia* (mental and physical ecstasy, sacred madness/lunacy)¹¹¹. The acceptance of Dionysus in the EA period as the god of viticulture and wine, as well as his essential role in every step of the production cycle, is further supported by the iconography of archaic vases, where he and his followers are depicted among vines, in scenes of grape harvesting or wine drinking.

In Hesiod, along with the *Pithoigia*, another primitive rite is implied in honor of the chthonic and fertile Dionysus, that of the *Lenaia*¹¹². Both these rituals are deeply associated with the vine and wine and could be related to the various stages of its production and storage: a) the pressing process and the storage of the must in pithoi for aging as a form of primary sacrifice to the god¹¹³, and b) the unsealing of the jars for the offering of the *aparchai* –a fundamental sacrificial act representing the anticipation of new life and rebirth.

Apart from Apollo, Dionysus appears to inherit many vegetative and fertility features from Zeus as well¹¹⁴, having an inseparable bond not only with the storage and transformation of wine but also with the pithos vessel itself, which functions symbolically both as a tomb and a womb. The death of the grape through crushing and its transformation into must leads to the birth of a new wine inside the dark pithos, following Dionysus’ own nature. As the god of vegetation and the seasons, of blooming and withering and of all the mysterious productive forces of nature, he dies and is reborn every year according to the myth of his creation in Orphic theogony, but also within each of his numerous alternating transformations¹¹⁵.

¹¹¹ Cf. Archil. Fr. 294W (=111D). Pentoti 2023, 322-324 with further analysis and bibliography. The association of Dionysus with certain plants, such as the pine and ivy, or with certain wild animals, is probably older than his association with the vine, suggesting his role as a more generic (indeterminate) primitive god of the earth and vegetation. Harrison 1903, 416-422.

¹¹² Hes., *Op.*, 504. Pentoti 2023, 104-105, 119-120, 321-324. Both rituals acquire fertility and chthonic characteristics, related to the underworld and the rebirth of life. In *Anthesteria*, the wine pithoi are closely associated with the spirits of the dead (*Suda*, s.v. *θύραζε*; Harrison 1900 and 1903, 32-55; Kerényi 1976, 303; Daraki 1997, 40, 53-57, 85-86; Bevan 2017, 2). Regarding the *Lenaia*, one of the oldest rituals in the Dionysian cult cycle but barely known in their details, see Daraki 1997, 28-29 with bibliography. Cf. the Homeric description of wine harvest as a moment of joy and lamentation (Hom. *Il.* 18.569-572).

¹¹³ *Lenos* in Greek means wine-press. Hesiod (see n. 112) suggests that the ritual took place in the heart of winter; however, in its original form, it could have been performed at the time of the harvest or the pressing of grapes, that is in the end of summer or the beginning of autumn. See Daraki 1997, 30-31, 85-86. Although religious holidays are celebrated at specific moments of the year following a periodic pattern (seasonal, annual, multi-year), we must remember that there was no single calendar for all the communities/city-states, but many local ones, which had a common structure, but varied according to the particular religious traditions of each place, especially with regard to the beginning of the year and the names of the months. The restriction of celebrating rituals at a specific time exists because they were established as part of cult traditions formed in a long-term process, bound by myths and legitimized by the honored god (See Boutsikas 2017, 43). The case of their transfer, however, to a different time of year could be possible –although rare– in the context of major social or religious changes in the community. Pentoti 2023, 323, n. 114. Cf. Harrison 1906, 86, 97-98.

¹¹⁴ Such as his bond with the earth, the liquid element and the fertile moisture, as well as his connection to the serpent and the cult of *Agathos Daemon*.

¹¹⁵ Cf. Plut. *Mor.* 388f-389a. Pentoti 2020, 396-397; 2023, 120-121, 324-325, 346. Cf. Lekatsas 1985, 71-73, 100-103, 159-162; Burkert 1997, 161; Daraki 1997, 19-21, 24-28, 33-36.

4.4. Artemis, Demeter, Mistresses of the Animals (*Potniai Theron*)

In Hesiod's LG/EA society, alongside Dionysus of the vine and wine, the agrarian Demeter of grains also emerges. She engages complementarily with Zeus in the agricultural process, notably in its final stage, the storing of the harvest inside the houses, receiving prayers along with the omnipotent god¹¹⁶. In Homeric societies, agricultural production is only indirectly connected to feminine worship; Artemis, a mistress of the animals above all (*potnia theron*), a wild goddess dominant of nature¹¹⁷, is the deity of the *thalysia*¹¹⁸, an agrarian religious festival of the *aparchai* of the cereal harvest, associated later with the cult of Demeter and, possibly, Dionysus¹¹⁹.

The connection of Artemis with fertility, crops, harvest and agricultural production in Homer resembles the cult practices in her sanctuary at Rakita, Achaea. The votive clay models of granaries could actually be a form of symbolic *aparchai* offered to the goddess, who would initially receive offerings of real fruit¹²⁰. Perhaps it is not a coincidence that the handle of the bronze PG seal from Nichoria (fig. 8) depicts a deer, an animal primarily connected with Artemis. If the item was used by the successive rulers of the settlement to seal and secure the pithoi or the storerooms of their dwellings, it links the protection of crops and the offerings of *aparchai* with *Potnia theron*¹²¹.

From the late 8th to the early 7th c. BCE, large votive pithoi were dedicated to sanctuaries where the worship of a *Potnia* often predominated, or they were ornamented with equivalent depictions, presumably symbolic of their purpose or content. The goddess did not yet have a specific identity; she was a divinity with upraised arms and wings (figs 6f, 17), a mistress of nature and animals and a *kourotrophos* (child-nurturer), crowned with vine branches and bunches of grapes on her hair as a “primitive Demeter” of the fruits (fig. 18)¹²². However, a relation to Artemis and the Delian mythical cycle is clearly implied¹²³, while several EIA sanctuaries of Apollo related to storage practices of *aparchai* shelter the cult of the

¹¹⁶ Hes., *Op.*, 31-32, 299-301.

¹¹⁷ Hom. *Il.* 21.470-471.

¹¹⁸ Hom. *Il.* 9.533-542.

¹¹⁹ For the *aparchai* offerings to Demeter, see Theoc. *Id.* 7.3; to Demeter and Dionysus, see Men. Rhet. 391 (Spengel).

¹²⁰ Pentoti 2023, 259-260, 292, 327-328. The chthonic and fertile aspect of Artemis is also indicated by the places – rural and forested – in which her sanctuaries are established, with a strong presence of the wet element. In the Peloponnese, in particular, her cult in two of the sanctuaries, where she is later worshipped as *Limnatis* (of the lakes/swamps) (Paus. 3.23.10, 4.4.2, 4.31.3), dates at least to the Geometric period (Sinn 1981, 34; Koursoumis 2014, 215, 217).

¹²¹ Pentoti 2023, 300, 328.

¹²² Pentoti 2023, 292, 328-329, 348. In Xobourgo-Tenos, Demeter was worshipped as *Thesmophoros* since the Classical period. However, her cult probably dates earlier than the 8th c. BCE – even earlier than the migrations of the 11th c. BCE (“first colonization movement”) – as it is indicated by the spread of her name *Thesmophoros* throughout the Greek world and the appearance of the term in written sources already in the Archaic era (Asimakopoulou 2017, 59 with bibliography). According to W. Burkert (1985, 13, 161), the *Thesmophoria*, the largest and most widespread festival of agriculture and motherhood in honor of Demeter and Persephone, has roots to the Stone Age, while it has been suggested a potential co-worship with Artemis (Petropoulos 2012, 45).

¹²³ Artemis was related with childbirth and the rearing of the young. Cf. Apollod. 1.4.1. The smaller figures on either side of the *Potnia* goddess of Xobourgo have been interpreted as her attendants, possibly the Hyperborean maidens. Cf. Papadopoulou 1998, 45-46.

Delian triad Apollo, Artemis and Leto (Kommos, Dreros) or a co-worship between Apollo and Artemis (Despotiko, Kalapodi).

The religious symbolism of the goddess with upraised arms on the LG and EA “sacred” pithoi originates from ancient traditions of the greater Aegean region. Particularly in Crete during the post-palatial period, it was the dominating way of depicting the divine¹²⁴. The goddess worshipped in all Cretan bench-sanctuaries at the time is a fertility *Potnia*, mistress of the chthonic, earthly and celestial world (fig. 19)¹²⁵, and her cult is occasionally combined with votive pithoi, marks of offering and storing *aparchai*¹²⁶.

The ritual use of relief pithoi depicting *Potnia* as vessels of *aparchai* is further supported if we consider that the raising of hands –a gesture of supplication, prayer, or dedication, but primarily indicative of the divine epiphany– can be traced back to representations of sacred dance as a gesture of invocation having the power to summon the deity’s appearance¹²⁷. A LG stone pendant from the *Delion* sanctuary in Paros¹²⁸, Cyclades, depicting a labyrinth on one side and male figures dancing with upraised arms on the other, associates the specific gesture with the cult of the Delian gods, Apollo and Artemis (fig. 20)¹²⁹.

5. Conclusions

The early historical times constitute a significant period of change and transition, but, at the same time, a period of continuity and profound transformation of social and religious traditions of previous eras. Both ancient myths and Greek literature reveal that EIA societies continued to offer *aparchai* of food products to the gods. The cult practice is recorded under that name much later on, nonetheless it reflects economic conditions, social organization and social relations, customs and traditions, but also ideological perceptions among the early historical communities.

Until the emergence of the first urban temples in central and southern Greece, *aparchai* were most likely associated with the residences of local political-religious rulers, who would act as a link between the community and the divinities. These prominent buildings are often equipped with particularly large amounts of storage vessels, which suggest long-term storage of goods beyond domestic requirements. Grain and wine were undoubtedly the primary products that were

¹²⁴ Regarding a different approach, interpreting the figurines as worshippers or priestesses, see Renfrew 1985, 387; Gesell 2004, 143-44; Prent 2005, 190-192; Hallager 2009, 108 n. 3; Gaignerot-Driessen 2014, 513-516.

¹²⁵ Her omnipotence in nature is revealed by the various symbols with which she is depicted (snakes, birds, horns of consecration, leaves, flowers), and which appear in many cases simultaneously, possibly representing different aspects of her essence, different modes of epiphany, or even secondary metaphysical forces/entities, like her ancestors or companions. Her fertile aspect is also emphasized by the gesture itself, originating from the posture of the Anatolian fertility goddesses, who appear nude, with a diadem, wings and upraised arms, mainly in Mesopotamia around 2200 BCE (Alexiou 1958, 180).

¹²⁶ For example, in Karphi, Kephala Vasilikis and Halasmenos. Pentoti 2023, 219-227, 330-331, 347. Cf. Kourou 2009, 124. According to Tsipopoulou (2009, 128), the absence of storage vessels from the sanctuaries of the other sites does not necessarily indicate an alteration in cult practices, but rather a possible differentiation in social organization.

¹²⁷ See also Section 4.2 of the present article.

¹²⁸ Papadopoulou 2003.

¹²⁹ Papadopoulou 1998, 223; 2003, 747, n. 91. Cf. Poll. IV 101.

offered, combined, however, with other fruits (figs, pomegranates, raisins) as well as olive oil, although the latter in smaller quantities compared to the other products and to the position it held in the “palatial” religious economy.

The stored offerings of *aparchai* presumably played a significant part in a variety of rituals, including commemorative, eucharistic, apotropaic, invocative, purificatory, and initiation rites. Sacrifices were frequently followed by a ceremonial feast where the sacrificial remains and the sacred offerings were consumed as a form of symbolic union with the divine, which was experienced as something mystical, transcendent, fleeting, and elusive¹³⁰.

The relationship of *aparchai* with the agricultural cycle, and thus with critical transitional stages of human life, associates them with cults of particular character. These were initially formed around unidentified primitive local deities of nature and fertility in the form and attributes of the *mother-Potnia* or/and a primordial vegetative god, which gradually evolved into specific ones, such as Zeus, Apollo–Artemis and Dionysus–Demeter.

Apollo, protector of shoots and a god of divination, also maintained an ancient destructive dimension analogous to that of Zeus, as well as of his twin sister, Artemis, a young *Potnia*, goddess of nature, the meadows and the beasts. In early Greek religious thought, it appears that these two youthful Delian gods were primarily the ones who embraced the fertility of the earth and accepted the *aparchai* of the harvest and vintage, accompanied by ritual dances, as in the myth in honor of their birth. Over time, and up until the 7th c. BCE, they transferred some of their fertility/chthonic powers and rituals to Dionysus and Demeter, mature gods who became permanently bound to the earth, vegetation, and the agricultural cycle of withering and rebirth as the archetypal gods of *aparchai*¹³¹.

Bibliography

- Alexandridou, A. 2019. “Geometric Despotiko: on the Borderline between Sacred and Profane”, in I.S Lemos and A. Tsingarida (eds), *Beyond The Polis. Rituals, Rites and Cults in Early and Archaic Greece, 12th-6th centuries BC* (Études d’archéologie 15). Bruxelles: CReA-Patrimoine, 193-211.
- Alexiou, S. 1958. « 'Η Μινωική Θεά μεθ' 'Υψωμένων των Χειρῶν», *Kretika Chronika* 12.2, 179-299.
- Asimakopoulou, S.D. 2017. *Δήμητρα «εν άσει»*. Συμβολή στη λατρεία των γονιμικών θεοτήτων στην Αττική από τους κλασικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Bevan, A. 2017. “The Pandora’s pithos”, *History and Anthropology* 29, 1-8.
- Boutsikas, E. 2017. “The role of Darkness in ancient Greek religion and religious practice”, in C. Papadopoulos and H. Moyes (eds), *The Oxford Handbook of Light in Archaeology*, Published online by Oxford Academic, 10 August 2017, 43-63, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198788218.013.2> (last accessed 4-12-2025).

¹³⁰ Pentoti 2023, 343-344.

¹³¹ Pentoti 2023, 334-335, 345-348. In some of her sanctuaries, such as in Ales Arafinides in Attica, Artemis will continue to receive during the Archaic period offerings of *aparchai* and votive pithoi. Kalogeropoulos 2013, 517.

- Brumfield, A.C. 1981. *The Attic Festivals of Demeter and Their Relation to the Agricultural Year*. New York: Arno Press.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (transl. by P. Bing). Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion: Archaic and Classical* (transl. by J. Raffan). Oxford: Blackwell.
- Burkert, W. 1997. *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία: Δομή και Ιστορία* (μτφρ. Ηλ. Ανδρεάδη). Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation (MIET).
- Cambitoglou, A. 1971. «Άνασκαφαὶ Ζαγορᾶς Ἄνδρου. Προκαταρκτικὴ ἔκθεσις I. 1967 καὶ 1968-69», *ArchEph* 109 (1970), 154-233.
- Cambitoglou, A., A. Birchall, J.J. Coulton and J.R. Green 1988. *Zagora 2. Excavation of a Geometric town on the island of Andros. Excavation season 1969; Study season 1969-1970*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Carlier, P. 1984. *La Royauté en Grèce avant Alexandre*. Strasbourg: AECR.
- Carlier, P. 2006. “Ἀνάξ and βασιλεύς in the Homeric poems”, in S. Deger-Jalkotzy and I.S. Lemos (eds), *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 101-110.
- Carter, J.B. 1997. “Thiasos and marzeah. Ancestor cult in the age of Homer”, in S. Langdon (ed.), *New Light on a Dark Age. Exploring the Culture of Geometric Greece*. Columbia/London: University of Missouri Press, 72-112.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des divinités, Naissance de l'agriculture. La Révolution des Symboles au Néolithique*. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Charitonidis, S.I. 1965. «Πηλίνη γεωμετρική ροιά», *ArchEph* 99 (1960), 155-164.
- Chatzidemetriou, A. 2004. «Θραύσμα ανάγλυφου πίθου από τους Ζάρακες Καρυστίας», *Archaeognosia* 12, 181-196.
- Chatzidemetriou, A. 2017. «Ανάγλυφη κεραμική από τους Ζάρακες Καρυστίας», *Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens* 143, 303-319.
- Coldstream, J.N. 1984. *The Formation of the Greek Polis: Aristotle and Archaeology*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Crielaard, J.P. 1995. “Homer, History and Archaeology: some remarks on the date of the Homeric world”, in J.P. Crielaard (ed.), *Homeric Questions. Essays in Philology, Ancient History and Archaeology, Including the Papers of a Conference Organized by the Netherlands Institute at Athens (15 May 1993)*. Amsterdam: J.C. Geiben, 201-288.
- Cullen, J. and D. Keller 1990. “The Greek Pithos through Time: Multiple Functions and Diverse Imagery”, in W.D. Kingery (ed.), *The Changing Roles of Ceramics in Society: 26,000 B.P. to the Present* (Ceramics and Civilisation, v. 5). Westerville, Ohio: The American Ceramic Society, 183-209.
- D' Acunto, M. 1995. “I cavalieri di Priniàs ed il Tempio A”, *Annali di Archeologia e storia antica* (n.s.) 2, 15-55.
- D' Acunto, M. 2002-03. “Il tempio di Apollo a Dreros: il culto e la ‘cucina del sacrificio’”, *Annali di Archeologia e Storia Antica* (n.s.) 9-10, 9-62.
- D' Acunto, M. 2008. “Culto e rituali del tempio di Apollo a Dreros”, in S. Estienne, D. Jaillard, N. Lubtchansky and Cl. Pouzadoux (eds), *Images et Religion dans l'Antiquité Gréco-Romaine. Actes du Colloque de Rome 11-13 décembre 2003 organisé par l'École française de Rome, l'École française d'Athènes, l'ArScAn (UMR 7041:*

- CNRS, Paris I, Paris X), *l'équipe ESPRI et l'ACI jeunes chercheurs ICAR*. Naples: Publications du Centre Jean Bérard, 111-119.
- Daraki, M. 1997. *Ο Διόνυσος και η θεά γη*. Athens: Daidalos (I. Zacharopoulos).
- De Polignac, F. 2019. "Rituals in Context. Scales and Horizons of Interpretation of Cult Places in Early Greece", in I.S. Lemos and A. Tsingarida (eds), *Beyond The Polis. Rituals, Rites and Cults in Early and Archaic Greece, 12th-6th centuries BC* (Études d'archéologie 15). Bruxelles: CReA-Patrimoine, 17-23.
- Dickinson, O.T.P.K. 1986. "Homer, the Poet of the Dark Age", *GaR* 33, 20-37.
- Drerup, H. 1969. *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit* (Archaeologia Homerica II, O). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ebbinghaus, S. 2005. "Protector of the City, or the Art of Storage in Early Greece", *JHS* 125, 51-72.
- Étienne, R., N. Kourou and E. Simantoni-Bournia 2013. *Η αρχαία Τήνος*. Athens: Kardamitsa Publications.
- Faraone, C.A. 2008. "Household Religion in Ancient Greece", in J. Bodel and S.M. Olyan (eds), *Household and family religion in antiquity*. Malden/Oxford: Blackwell, 210-228.
- Finley, M.I. 1979. *The World of Odysseus*. New York: Penguin.
- Flouda, G.S. 2006. *Η διαχείριση της συλλογής και της αποθήκευσης των αγαθών στις μυκηναϊκές ανακτορικές επικράτειες της Νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας*. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Gaignerot-Driessen, F. 2014. "Goddesses Refusing to Appear? Reconsidering the Late Minoan III Figures with Upraised Arms", *AJA* 118.3, 489-520.
- Garfinkel, J. 2003. *Dancing at the Dawn of Agriculture*. Austin: University of Texas Press.
- Gesell, G.C. 2004. "From Knossos to Kavousi: The Popularizing of the Minoan Palace Goddess", in A.P. Chapin (ed.), *XAPIΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr* (Hesperia Suppl. 33). Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 131-50.
- Giannopoulou, M. 2016. «'Ιεροί' Πίθοι: παρουσία και χρήση σε ιερά διαχρονικά και ιδιαίτερα στα Μητρώα της Μακεδονίας», in M. Giannopoulou and Ch. Kallini (eds), *Ηγάδιν. Τμηματικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγον*, v. I. Athens: Hellenic Ministry of Culture, The Archaeological Receipts and Expropriations Fund (TAPA), 286-308.
- Gilula, M. 1974. "An Offering of 'First Fruits' in Ancient Egypt", *Tel Aviv* 1, 33-43.
- Haggis, D.C., M.S. Mook, R.D. Fitzsimons, C.M. Scarry, L.M. Snyder and W.C. West III 2011. "Excavations in the archaic civic buildings at Azoria in 2005-2006", *Hesperia* 80.1, 1-70.
- Hallager, B.P. 2009. "Domestic Shrines in Late Minoan IIIA2-Late Minoan IIIC Crete: Fact or Fiction?", in A.L. D'Agata and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell* (Hesperia Suppl. 42). Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 107-120.
- Hallo, W.W. and K.L. Younger (eds) 1997. *The Context of Scripture: Canonical Compositions from the Biblical World*, v. 1/4. Leiden: Brill.
- Hallo, W.W. and K.L. Younger (eds) 2000. *The Context of Scripture: Monumental Inscriptions from the Biblical World*, v. 2/4. Leiden/Boston/Köln: Brill.

- Hamilakis, Y. 1996. “Wine, oil and the dialectics of power in Bronze Age Crete: a review of the evidence”, *OJA* 15.1, 1-32.
- Hamilakis, Y. 1999. “Food technologies/technologies of the body: The social context of wine and oil production and consumption in Bronze Age Crete”, in K.D. Thomas (ed.), *Food Technology in its Social Context: Production, Processing and Storage* (World Archaeology 31.1). London: Routledge, 38-54.
- Harrison, J.E. 1900. “Pandora’s box”, *JHS* 20, 99-114.
- Harrison, J.E. 1903. *Prolegomena to the study of Greek religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrison, J.E. 1906. *Primitive Athens as described by Thucydides*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnston, A.W. 1984. “Fragmenta Britannica III: Pithoi”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 31, 39-50.
- Kalogeropoulos, K. 2013. *Το ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφηνίδες (Λούτσα)*, v. I-II. Athens: Academy of Athens.
- Kerényi, C. 1976. *Dionysos. Archetypal Image of Indestructible Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Kokkou-Vyridi, K. 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Kontoleon, N. 1969. “Die frühgriechische Reliefkunst”, *ArchEph* 108, 215-236.
- Kourayos, Y. 2018. *Δεσποϊκό, ταξίδι στο χρόνο: 20 χρόνια ερευνών στο ιερό του Απόλλωνα*. Paros: Municipality of Antiparos.
- Kourou, N. 1987. «Ρόα γλυκεία. Γύρω από τα πήλινα ομοιώματα ροδιού του 8ου και του 7ου π.Χ. αι.», *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*. Heraklion: Municipality of Heraklion, 101-116.
- Kourou, N. 2004. «Η Τήνος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», in N.Chr. Stampolidis and A. Giannikouri (eds), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*. Athens: Hellenic Ministry of Culture/University of Crete, 427-436.
- Kourou, N. 2009. “The Settlements of the Dark Ages”, in A.Ph. Lagopoulos (ed.), *A History of the Greek City* (BAR International Series 2050). London: BAR, 109-123.
- Kourou, N. 2011. “From the Dark Ages to the rise of the polis in the Cyclades: the case of Tenos”, in A. Mazarakis Ainian (ed.), *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*. Volos: University of Thessaly Press, 399-414.
- Kourou, N. 2019. «Το Θεομοφόριο της Τήνου», in P.M. Foskolos (ed.), *Όψεις της Τήνου των Κλασικών Χρόνων, Β΄ Ιστορικό Συνέδριο, 31 Ιουλίου-1 Αυγούστου 2016*. Tenos: Municipality of Tenos, 175-209.
- Kourou, N. 2021. “Ancestral and chthonic cults at Tenos”, *Opuscula* 14, 305-329.
- Koursoumis, S. 2014. “Revisiting Mount Taygetos: the sanctuary of Artemis Limnatis”, *BSA* 109, 191-222.
- Kyriakidis, E. 2001. “The economics of Potnia: storage in ‘Temples’ of Prehistoric Greece”, in R. Laffineur and R. Hägg (eds), *Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000* (Aegaeum 22). Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas at Austin, 123-129.

- Langdon, M.K. 1976. *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos* (Hesperia Suppl. 16). Princeton/New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Lekatsas, P. 1985. *Διόνυσος. Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας*. Athens: Moraitis School.
- Levi, D. 1961-62. “Gli scavi a Festòs negli anni 1958-1960”, *ASAtene* 39-40, 377-504.
- Malakasioti, Z. 2006. «Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού», *AETHSE* 1.1, 121-131.
- Mandalaki, S. 2022. *Χορεύοντας με την Αριάδνη: ορχηστική προσέγγιση της μινωικής κοινωνίας* (ArchDelt Demosieumata 112). Athens: Hellenic Ministry of Culture, The Archaeological Receipts and Expropriations Fund (TAPA).
- Mann, K.P. 2015. “Mutable spaces and unseen places: A study of access, communication and spatial control in households at Early Iron Age (EIA) Zagora on Andros”, in M. Dalton, G. Peters and A. Tavares (eds), *Seen & Unseen Spaces*, ARC 30.1, 52-62.
- Maran, J. 2017. “Tiryns”, Published online in Oxford Classical Dictionary, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.6484> (last accessed 4-12-2025)
- Margaritis, E. 2017. “Domestic and ritual use of plants in Early Iron Age Greece”, in A. Mazarakis Ainian, A. Alexandridou and X. Charalambidou (eds), *Regional Stories Towards a new Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*. Volos: University of Thessaly Press, 681-691.
- Marinatos, S. 1936. “Le temple géométrique de Dréros”, *BCH* 60, 214-285.
- Marinatos, N. 2000. *The Goddess and the Warrior: The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*. London/New York: Routledge.
- Matthaiou, A. 2020. «Δύο αρχαϊκές επιγραφές Πάρου», *Grammateion* 9, 65-70.
- Mazarakis Ainian, A. 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece, 1100-700 B.C.* (SIMA 121). Jonsered: Paul Åströms förlag.
- Mazarakis Ainian, A. 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*. Athens: Kardamitsa Publications.
- Mazarakis Ainian, A. 2002. “Recent Excavations at Oropos, Northern Attica”, in M. Stamatopoulou and M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001* (BAR International Series 1031). Oxford: BAR, 149-178.
- McDonald, W.A., W.D.E. Coulson and J. Rosser 1983. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, v. I: Dark Age and Byzantine Occupation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McLoughlin, B. 2011. “The pithos makers at Zagora: Ceramic technology and function in an agricultural settlement context”, in A. Mazarakis Ainian (ed.), *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*. Volos: University of Thessaly Press, 869-884.
- Mitsopoulou, Ch. 2007. *Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και το αττικό ελευσινιακό σκεύος*. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Mitsopoulou, Ch. 2010. «Δήμητρος έργα». Τελετουργική σπορά, ελευσινιακή διδασκαλία της καλλιέργειας, διαχείριση απαρχών», in F. Giannisi and Z. Kotionis (eds), *Κιβωτός: Παλαιοί σπόροι για νέες καλλιέργειες. 12η Διεθνής Έκθεση*

- Αρχαιολογική Μπενάλε Βενετίας, 29 Αυγούστου-21 Νοεμβρίου 2010*. Volos: University of Thessaly Press, 288-303.
- Morgan, C. 1997. “The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic *Ethne*: A Preliminary View”, in L.G. Mitchell and P.J. Rhodes (eds), *The Development of the Polis in Archaic Greece*. London: Routledge, 168-198.
- Morgan, C. 2003. *Early Greek States beyond the Polis*. London: Routledge.
- Morris, I. 1988. “Tomb Cult and the ‘Greek Renaissance’: The Past in the Present in the 8th century B.C.”, *Antiquity* 62, 750-761.
- Morris, I. and B. Powell (eds) 1997. *A New Companion to Homer*. Leiden: Brill.
- Mossé, Cl. 2001. *Η αρχαϊκή Ελλάδα. Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο (8ος-6ος αιώνες π.Χ.)* (μτφρ. Στρ. Πασχάλης). Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation (MIET).
- Murray, O. 1980. *Early Greece*. Glasgow: Fontana Press.
- Niemeier W.-D. 2017. “The Oracle Sanctuary of Apollo at Abai/Kalapodi from the Bronze to the Iron Age”, in A. Mazarakis, A. Alexandridou and X. Charalambidou (eds), *Regional Stories Towards a new Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*. Volos: University of Thessaly Press, 323-342.
- Paipeti, M.-L. 2019. *Οικίες και Κοινότητες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κεντρική και Νότια Ηπειρωτική Ελλάδα*. Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- Palaima, T.G. 2004. “Sacrificial Feasting in the Linear B Documents”, *Hesperia* 73.2, 217-246.
- Palmer, R. 1994. *Wine in the Mycenaean Palace Economy* (Aegaeum 10). Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas at Austin.
- Papadopoulou, Z. 1998. *Αστερή Φιλόμολπος. Η θέση της μουσικής και των χορών στους μύθους και τις λατρείες της Δήλου*. Ph.D. diss., Ionian University.
- Papadopoulou, Z. 2003. «Λίθινο περίαιπτο από το Δήλιο της Πάρου», in A. Vlachopoulos and K. Birtacha (eds), *Αργοναυτής. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*. Athens: Kathimerini, 734-751.
- Papadopoulou, Z. 2022. “Sailing beyond boundaries. Thoughts on the role of Archegetes Delian Apollo in Cycladic communities related to colonial ventures”, in V. Parisi and C. Rescigno (eds), *La colomba di Apollo. La fondazione di Cuma e il ruolo del culto apollineo, nella colonizzazione euboica d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale Università degli Studi della Campania “Luigi Vanvitelli” Santa Maria Capua Vetere, 16 novembre 2020//The dove of Apollo. The foundation of Cumae and the role of the Apollonian cult in the Euboean colonization in the West. Proceedings of the International Conference*. Napoli: Naus editoria, 61-80.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Pentoti, A. 2020. «Ἐν δὲ βακχίῃ. Η λατρεία του Διονύσου στη Θάσο και οι δεσμοί με την Πάρο», in K. Chionis (ed.), *Πρακτικά Ἡ Συμποσίου Θασιακῶν Μελετῶν «Ἡ Θάσος δια μέσου των αἰώνων: Ἱστορία-Τέχνη-Πολιτισμό», Θάσος, 12-14 Οκτωβρίου 2019* (Thasiaka 20), 385-399.
- Pentoti, A. 2023. *Πρακτικές αποθήκευσης στις κοινωνίες των πρώιμων ιστορικών χρόνων: Στοιχεία τελετουργίας και λατρείας*. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Pentoti, A. 2024. «Ὅψεις της δηλιακῆς λατρείας στη Θάσο», in K. Chionis (ed.), *Πρακτικά Ἡ Συμποσίου Θασιακῶν Μελετῶν Ἡ Θάσος δια μέσου των αἰώνων: Ἱστορία-*

- Τέχνη-Πολιτισμός, Θάσος, 30 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2023* (Thasiaka 23), 324-346.
- Pernier, L. 1914. "Templi arcaici sulla Patela di Prinias. Contributo allo studio dell'arte dedalica", *ASAtene* 1, 18-111.
- Petersmann, H. 1990. "Das Walten der Götter über Haus und Hof in Homers Odyssee", *Ο Ομηρικός Οίκος. Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 11-14 Σεπτεμβρίου 1987*. Ithaka: Centre for Odyssean Studies, 159-175.
- Petropoulos, M. 2002. "The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonization", in E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum (Salerno) 23-25 febbraio 2001*. Paestum/Atene: Pandemos/Scuola archeologica italiana di Atene, 143-160.
- Petropoulos, M. 2012. "Achaia: One or Two?", in M. Lombardo (ed.), *Alle origini della Magna Grecia. Mobilità Migrazioni Fondazioni, Atti del Cinquantenario Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1-4 ottobre 2010*. Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 191-220.
- Pettersson, M. 1992. *Cults of Apollo at Sparta. The Hyakinthia, the Gymnopaideiai and the Karneia*. Stockholm: Swedish Institute at Athens.
- Popham, M.R., P.G. Calligas, L.H. Sackett, J. Coulton and R.W.V. Catling 1993. *LEFKANDI II. The Protogeometric Building at Toumba. PART 2: The Excavation, Architecture and Finds* (BSA Suppl. 23). London: The British School at Athens.
- Popham, M.R. and L.H. Sackett 1968. *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966*. London: Thames & Hudson.
- Powell, B.B. 1991. *Homer and the Origin of the Alphabet*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Pratt, C.E. 2021. *Oil, Wine, and the Cultural Economy of Ancient Greece from the Bronze Age to the Archaic Era*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIC to the Archaic Period* (Religions in the Graeco-Roman World, vol. 154). Leiden/Boston: Brill.
- Ragkousi, E.N. 2006. *Πρώτες ελληνικές κοινωνίες όπως προκύπτουν από τα ομηρικά έπη και το έργο του Ησιόδου*. Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Rapp, G.Jr. and S.E. Aschenbrenner 1978. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, v. I: Site, Environs and Techniques*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Renfrew, C. 1985. "Towards a framework for the archaeology of cult practice", in C. Renfrew (ed.), *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi* (BSA Suppl. 18). London: The British School at Athens, 11-26.
- Robert, L. 1938. *Études épigraphiques et philologiques* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Fasc. 272). Paris: Champion.
- Rocchetti, L. 1974-75. "La ceramica dell' abitato geometrico di Festòs a occidente del palazzo minoico", *ASAtene* 52-53, 169-300.
- Rosenberg, D., Y. Garfinkel and F. Klimscha 2017. "Large-scale storage and storage symbolism in the ancient Near East: A clay silo model from Tel Tsaf", *Antiquity* 91.358, 885-900.
- Rougier-Blanc, S. 2005. *Les maisons homériques: vocabulaire architectural et sémantique du bâti*. Nancy/Paris: Association pour la diffusion de la recherche sur l'Antiquité/Diffusion de Bocard.

- Rutherford, I. 2020. “Simonides, Anius and Athens: PMG 537=301 Poltera (Kateukhai)”, in P. Agócs and L. Prausello (eds), *Simonides Lyricus. Essays on the “other” classical choral lyric poet* (Cambridge Classical Journal Supplements 42). Cambridge: Cambridge Philological Society, 142-150.
- Samuel, A.E. 1966. “The Days of Hesiod’s Month”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97, 421-429.
- Sarpaki, A. 2009. “Harvest Rites and Corn Dollies in the Bronze Age Aegean”, A.L. D’Agata and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell* (Hesperia Suppl. 42). Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 59-67.
- Schefold, K. 1991. “Die Bedeutung der Kunstgeschichte für die Datierung der frühgriechischen Epik”, in J. Latacz (ed.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick/Two Hundred Years of Homer Research Retrospect and Prospect*. Stuttgart: Walter de Gruyter, 513-528.
- Schuller, W. 2001. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας: Από την κρητομυκηναϊκή εποχή ως το τέλος των κλασικών χρόνων* (transl. by A. Kamara and Chr. Kokkinia, edited by K. Bourazelis). Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation (MIET).
- Seo, S.H. 2019. “A Study on the Symbolic Meanings of Jars”, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy* 10.1, 129-151.
- Shaw, J.W. 1989. “Phoenicians in Southern Crete”, *AJA* 93.2, 165-183.
- Shaw, J.W. 2000a. “The Architecture of the Temples and Other Buildings”, in J.W. Shaw and M.C. Shaw (eds), *Kommos. IV. The Greek Sanctuary* (Prehistory Monographs 35). Princeton: Princeton University Press, 1-100.
- Shaw, J.W. 2000b. “Ritual and Development in the Greek Sanctuary”, in J.W. Shaw and M.C. Shaw (eds), *Kommos. IV. The Greek Sanctuary* (Prehistory Monographs 35). Princeton: Princeton University Press, 669-731.
- Shaw, J.W. and M.C. Shaw 2000 (eds). *Kommos. IV. The Greek Sanctuary* (Prehistory Monographs 35). Princeton: Princeton University Press.
- Shay, T.C. and Shay, J.M. 2000. “The Charcoal and Seeds from Iron Age Kommos”, in J.W. Shaw and M.C. Shaw (eds), *Kommos. IV. The Greek Sanctuary* (Prehistory Monographs 35). Princeton: Princeton University Press, 647-668.
- Sinn, U. 1981. “Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra, II”, *AthMitt* 96, 25-71.
- Snodgrass, A.M. 1971. *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Snodgrass, A.M. 1977. *Archaeology and the Rise of the Greek State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Solomidou-Ieronymidou, M. 1985. “The Ancient Religion of Cyprus through the Epigraphical Documents of Cyprus and Greece: A comparative study”, *Archaeologia Cypria* I, 57-64.
- Steiner, D. 2013. “The Priority of Pots: Pandora’s pithos re-viewed”, in J.-B. Bonnard and F. Gherchanoc (eds), *Mères et matérnites en Grèce ancienne* (Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens, n.s. 11). Paris: École des hautes études en sciences sociales, 211-238.
- Stockhammer, P.W. 2011. “Household archaeology in LHIII C Tiryns”, in A. Yasur-Landau, J.R. Ebeling and L.B. Mazow (eds), *Household Archaeology in Ancient Israel and Beyond* (Culture and History of the Ancient Near East, v. 50). Leiden/Boston: Brill, 207-236.

- Suk Fong Jim, Th. 2011. “The vocabulary of ἀπάρχεσθαι, ἀπαρχή and related terms in Archaic and Classical Greece”, *Kernos* 24, 39-58.
- Suk Fong Jim, Th. 2014a. *Sharing with the Gods: Aparchai and Dekatai in Ancient Greece* (Oxford Classical Monographs). Oxford: Oxford University Press.
- Suk Fong Jim, Th. 2014b. “Aparchai in the Great List of Thasian Theōroi”, *The Classical Quarterly* 64.1, 13-24.
- Tiverios, M. 2020. *Συμπόσιο και συμποσιακό τελετουργικό στην αρχαία Αθήνα*. Thessaloniki: Ktima Gerovassileiou.
- Touchais, G. 1999. “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1998”, *BCH* 123.2, 635-848.
- Tsipopoulou, M. 2009. “Goddesses for ‘Gene’? The Late Minoan III C shrine at Halasmenos, Ierapetra”, in A.L. D’ Agata and A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult: Essays on ritual and cult in Crete in Honour of Geraldine C. Gesell* (Hesperia Suppl. 42). New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 121-136.
- Tsipopoulou, M. 2011. “Living at Halasmenos, Ierapetra, in Late Minoan III C. House A.1”, in in A. Mazarakis Ainian (ed.), *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*. Volos: University of Thessaly Press, 463-476.
- Valavanis, P. 2016. «Ο ρόλος του ΒΔ Κτηρίου στην αθηναϊκή Ακρόπολη. Μια νέα πρόταση», in K. Zampas, V. Lamprinouidakis, E. Simantoni-Bouria and A. Ohnesorg (eds), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Athens: Melissa Publications, 27-32.
- Vernet, Y. 2015a. *L’Apollon de Chypre. Naissance, évolution et caractéristiques du culte apollinien à Chypre, de ses origines à la fin de l’époque hellénistique*. Ph.D. diss., University of Avignon.
- Vernet, Y. 2015b. “The Cypriote Apollo. Characteristics of the Apolline Cult in Cyprus”, online in *Kyprios Character. History, Archaeology & Numismatics of Ancient Cyprus* kyprioscharacter.eie.gr/en/t/AN (last accessed 4-12-2025).
- Vlachou, V. 2018. “Feasting at the sanctuary of Apollo Hyakinthos at Amykles: The evidence of the Early Iron Age”, in F. van den Eijnde, J.H. Blok and R. Strootman (eds), *Feasting and Polis Institutions*, Leiden/Boston: Brill, 93-124.
- Webb, V. 2022. “Pomegranates: what a varied voyage they took”, *Aegyptus et Pannonia* 8, 1-37.
- Zolotnikova, O. 2003. *Ο Δίας στην Ιλιάδα. Προέλευση των ιδιοτήτων του και η θεώρηση του θεού κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους*. Ph.D. diss., National and kapodistrian University of Athens.
- Zolotnikova, O. 2019. “The sanctuary of Zeus in Dodona: Evolution of the religious concept”, *Journal Of Hellenic Religion* 12, 85-132.
- Zosi, E. 2002-03. «Πήλινα ομοιώματα ροδιών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *Τὸ Mouseion* 3, 73-82.

Dr. Alexandra Pentoti
 Archaeologist
 apentoti@arch.uoa.gr

Figure 1. Clay model of a granary from Tel Tsaf, Israel (late 6th mill. BCE) associated with grain storage rituals of the Jordan Valley and the Near East (Rosenberg *et al.* 2017, fig. 6).

Figure 2. Map of Greece highlighting the locations discussed in the text (source: Wikimedia Commons; edited by the author).

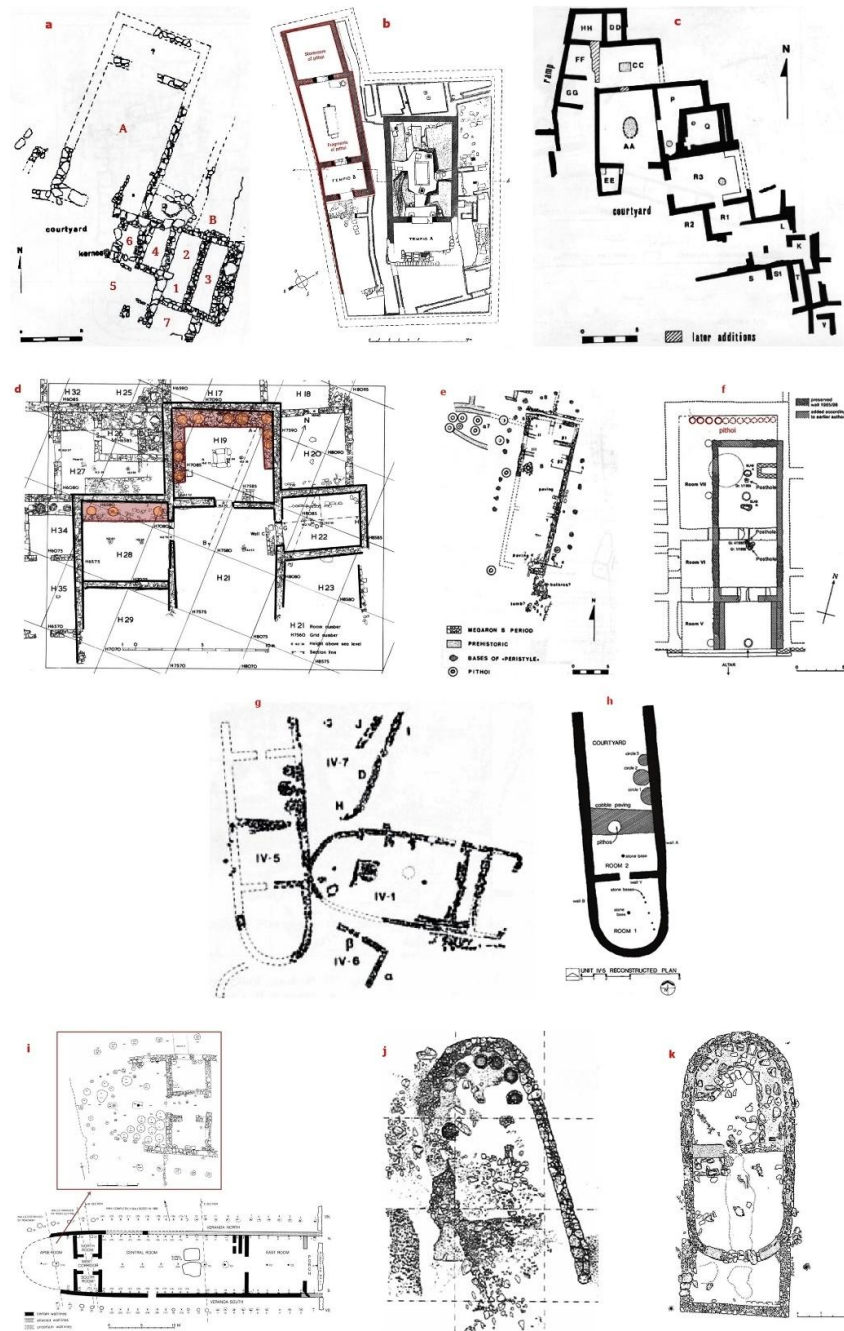

Figure 3. EIA Rulers' dwellings with storage facilities:

- a: Vrontas, 12th c. BCE (Mazarakis Ainian 1997, fig. 264); b: Prinias-Building B, PG period (edited by the author after Pernier 1914, fig. 7); c: Phaistos, 9th-early 7th c. BCE (Mazarakis Ainian 1997, fig. 482); d: Zagora, end of 8th c. BCE (edited by the author after Cambitoglou *et al.* 1988, pl. 9); e: Thermos-Megaron B, end of 12th c. BCE (Mazarakis Ainian 1997, fig. 40); f: Tiryns, 12th c. BCE (edited by the author after Maran 2017, fig. 3); g: Nichoria-Units IV-1 and IV-5, 10th-9th c. BCE (Mazarakis Ainian 1997, fig. 257); h: Nichoria-IV-5, end of 9th c. BCE (McDonald *et al.* 1983, figs 2-27); i: Toumba-Lefkandi, first half of 10th c. BCE (Popham *et al.* 1993, pls 5, 23); j: Alos, 9th c. BCE (Malakasioti 2006, 128); k: Oropos-Building Θ, end of 8th c. BCE (Mazarakis Ainian 2002, fig. 6).

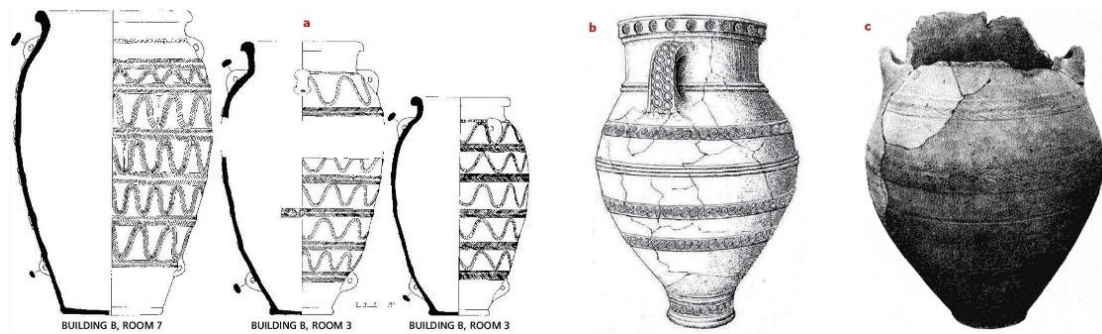

Figure 4. Storage pithoi from EIA rulers' dwellings in Crete:
 a: Vrontas, 12th c. BCE (Preston Day and Snyder 2004, 66); b: Prinias, PG period (Pernier 1914, fig. 35); c: Phaistos, 9th-8th c. BCE (Rocchetti 1974-75, 199).

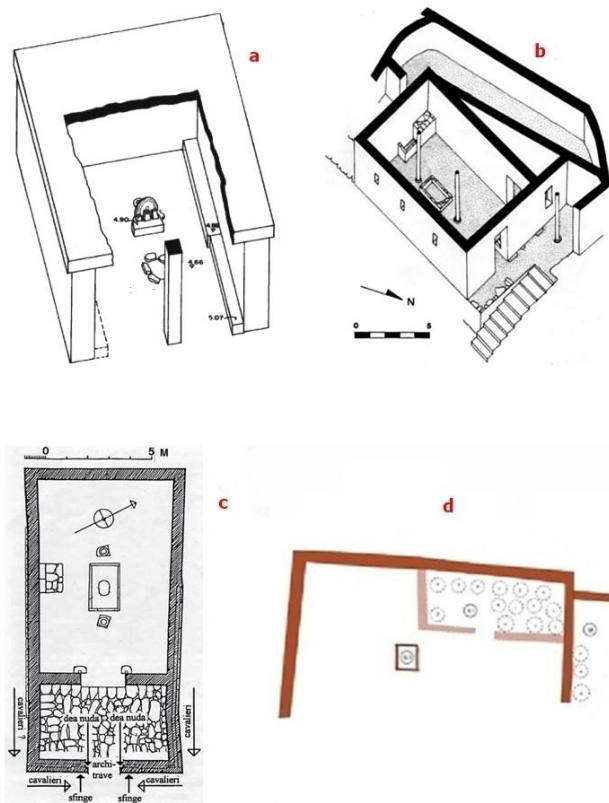

Figure 5. EIA sanctuaries and temples with storage vessels:
 a: Kommos-Temple B, end of 9th c. BCE (Shaw 1989, 169); b: Dreros, end of 8th c. BCE (Mazarakis Ainian 1997, fig. 459); c: Prinias-Temple A, mid-7th c. BCE (D'Acunto 1995, 24); d: Cyclades: Xobourgo-Tenos, Pre-Thesmophorion, late 8th-end of 7th c. BCE (Kourou 2021, 135).

Figure 6. Storage pithoi and amphorae from EIA shrines and temples:
 a: Halasmenos, 12th c. BCE (Tsipopoulou 2009, 128); b: Kommos-Temple A, 10th-9th c. BCE (Shaw and Shaw 2000, pl. 4.63); c: Dreros, end of 8th c. BCE (D' Acunto 2002-2003, 15); d: Prusias-Temple A, mid-7th c. BCE (Pernier 1914, 67); e-f: Tenos: Xobourgo, Pre-Thesmophorion, end of 8th c. BCE (Archaeological Museum of Tenos, B66 and B67).

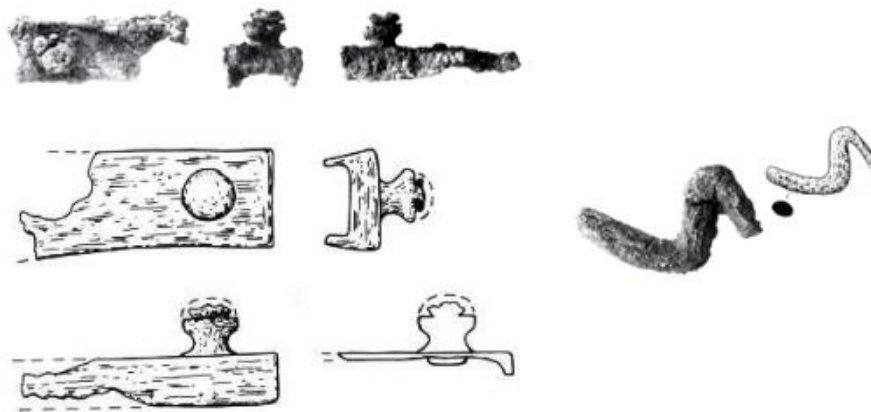

Figure 7. Toumba-Lefkandi. Elements of the metal lock of the apsidal storeroom (Popham *et al.* 1993, pls 32.2,4, 34.2,4).

Figure 8. Nichoria, Unit IV-5. Bronze sealing figurine of a deer (Archaeological Museum of Messenia, Ephorate of Antiquities of Messenia).

Figure 9. Geometric clay models of granaries:
a-b: Athens, Phaleron, mid-9th c. BCE (Archaeological Museum of the ancient Agora of Athens, no. P 27646a-b; Princeton University Art Museum, n. y1951-13);
c: Rakita sanctuary, late 8th c. BCE (Petropoulos 2002, tav. 3.4).

Figure 10. a: Pithos from Zagora-Andros, Cyclades (Building H26-27) with a capacity of more than 500 Lt. (Cambitoglou *et. al.* 1988, pl. 237);
b: Pithos from the “ruler’s dwelling” at Phaistos-Crete (Room A) with a capacity of 2.5 tons (Levi 1961-62, 412, fig. 56).

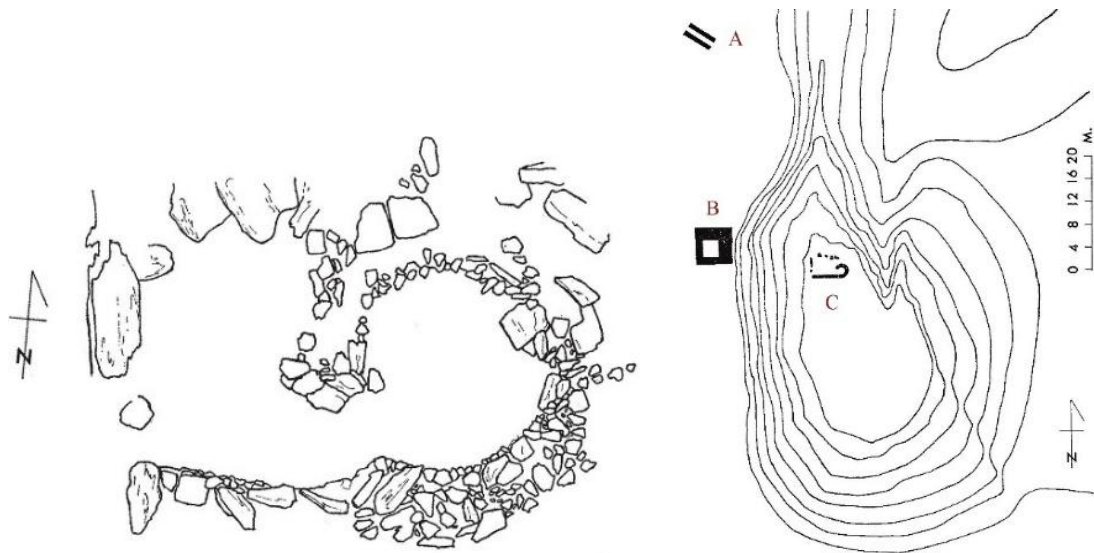

Figure 11. The Geometric sanctuary of Zeus on Mount Hymettus: a: Plan of the storage space; b: Plan of the surrounding buildings (Langdon 1976, 4, 6).

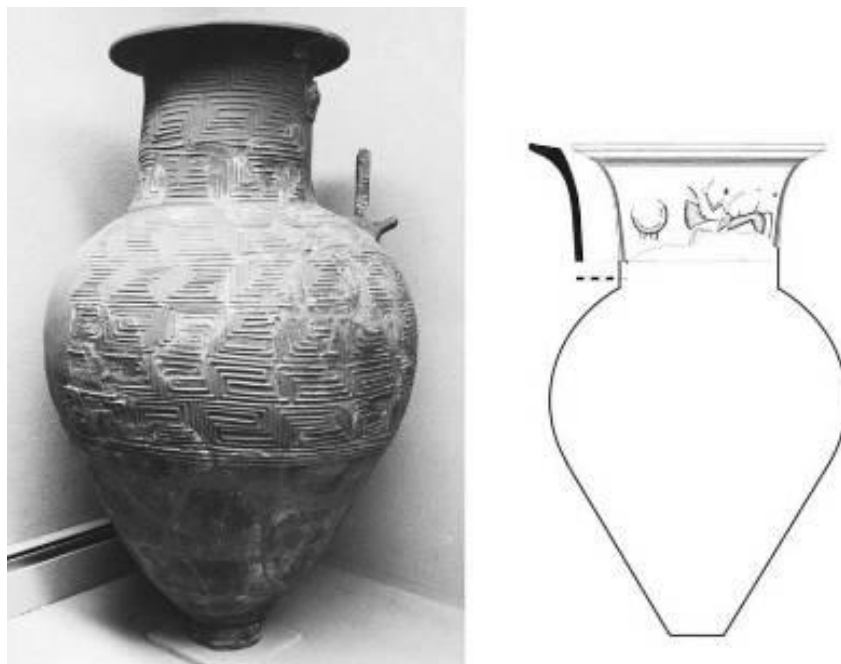

Figure 12. Pithoi from Zagora-Andros, Cyclades (Section D), with a capacity of 470 and 220 Lt. (McLoughlin 2011, fig. 13).

Figure 13. a: Pithos fragment from the temple of Dreros depicting a chariot and an archer-charioteer (Marinatos 1936, pl. XXVIII);
b: Frieze of the Temple A of Prinias with mounted warriors (Heraklion Archaeological Museum, Γ232).

Figure 14. Fragments of EIA relief pithoi from the Cyclades depicting ritual dances:
a: Zagora-Andros, Room H28 (Cambitoglou 1971, pl. 67); b: Xobourgo-Tenos (Kontoleon 1969, pl. 48); c: Despotiko (Kourayos 2018, 67).

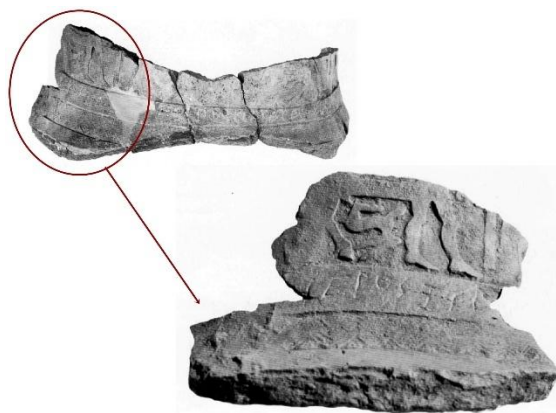

Figure 15. Fragment of the relief pithos from Zarakes, Euboea (edited by the author after Chatzidemetriou 2004, pl. 37).

Figure 16. Inscribed rim of a pithos or dinos from the Apollo sanctuary of Despotiko (Matthaiou 2020, 70, fig. 2).

Figure 17. Winged *Potnia theron* on EA relief pithoi:
 a: Xobourgo, Tenos. Detail of the pithos of the figure 6f (Archaeological Museum of Tenos, B67); b: Xobourgo, Tenos (Kourou 2019, 186, fig. 8);
 c: Prinias-Temple A (Pernier 1914, 186).

Figure 18. *Potnia theron* as *Kourotrophos* on EA relief pithoi:
a: Xobourgo, Tenos (Étienne *et al.* 2013, 66, fig. 33);
b: Pyri, Boeotia (National Archaeological Museum of Athens 355).

Figure 19. Clay figurines of the goddess with upraised arms from Karphi, Crete.
11th c. BCE (Heraklion Archaeological Museum).

Figure 20. Stone pendant from *Delion*, Paros (Papadopoulou 2003, 735, fig. 1).

«ΠΟΛΥΤΙΜΑ» ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ Η΄ «ΠΟΛΥΤΙΜΟΙ» ΝΕΚΡΟΙ; ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 600- 480 Π.Χ. ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ*

Summary

This paper examines the presence, the absence, and the social significance of non-ceramic grave goods in Attic burials dating from 600 to 480 BC. It focuses on the relationship between material value and the perceived social importance of the deceased. The study draws on quantitative data derived from rescue excavations conducted in three geographical zones of Attica: the Asty, the Mesogeia (the hinterland of Attica), and the Paralia (the coastal region). As indicated by the archaeological data, there is a marked rarity of metal, stone, bone, and other non-ceramic objects, as well as an almost absence of grave goods made of precious materials in the late Archaic period.

While economic factors are considered, this pattern is not interpreted exclusively as an indicator of economic status or material deprivation; Instead, the present analysis adopts a social archaeology of death approach. Burial practices are treated as socially meaningful actions shaped by shared norms and values. Funerary assemblages are seen as the result of conscious and selective choices. Ideological, political, and ritual factors influenced these choices. These include, but are not limited to, funerary restraint, practices of memory and commemoration, and emotional responses to death. Emphasis is placed on the role of legal restrictions and on changes in aristocratic self-representation. The shift of elite display from the funerary sphere to the public context is also taken into consideration.

Regional variation is also considered. The Mesogeia shows a relatively higher frequency of non-ceramic offerings. This pattern is examined in relation to excavation intensity and preservation conditions, rather than interpreted as evidence of greater wealth. The study argues that the rare presence of non-ceramic grave goods represents meaningful departures from dominant funerary practices. These cases reflect intentional choices, through which material culture shifted from the object to the deceased. In this way, funerary practices emphasised social meaning, memory, and human loss over material display in Archaic Attic burials.

Keywords: Attica; funerary practices; grave goods; Archaic period; non-ceramic offerings; burial ideology; social archaeology of death; memory and commemoration.

Τα κτερίσματα, πέρα από την έκφραση του πένθους και του πόνου της απώλειας, συντελούσαν στη συναισθηματική αποφόρτιση-ανακούφιση¹ των οικείων. Παράλληλα όμως, ως μέρος του ταφικού συνόλου, αναδεικνύονται σε μάρτυρες των

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Μανόλη Ι. Στεφανάκη, Νικόλα Δημάκη και τη συνάδελφο αρχαιολόγο Χριστίνα Παπαδάκη, για τις παρατηρήσεις τους.

¹ Σύμφωνα με τους Kurtz και Boardman (1994, 194-195), η προσφορά κτερισμάτων δεν οφείλεται τόσο σε μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Τέτοιες αντιλήψεις διατυπώνονται εναργώς σε μεταγενέστερες πηγές, όπως στον Ηρόδοτο (5.92η.1-5.92η.5) και στο *Περί Πένθους* (9) του Λουκιανού.

τελετουργικών πρακτικών και εθίμων, διαφωτίζοντας ταυτόχρονα πτυχές των μεταθανάτιων πεποιθήσεων και της κοινωνικής δομής της αρχαιότητας². Άλλωστε, η επιδίωξη του εντυπωσιασμού των παρισταμένων μέσω της ποσότητας και ποιότητας των κτερισμάτων δεικνύει συνάμα και το κοινωνικό κύρος του νεκρού³.

Τα περισσότερα από τα πολύτιμα αντικείμενα της αρχαιότητας ανήκουν στην κατηγορία των ταφικών προσφορών. Μάλιστα, η κτέρηση με κοσμήματα αποτελούσε κοινή πρακτική, ενώ η διαδικασία της προετοιμασίας και της πρόθεσης του νεκρού συγκροτούσε ένα τελετουργικό πλαίσιο που, σε επίπεδο πρακτικών και συμβολισμών, παρουσίαζε σαφείς αναλογίες με τη γαμήλια τελετουργία, ιδίως ως προς τον καλλωπισμό-στολισμό του σώματος⁴. Ωστόσο, είναι σκόπιμο να επισημανθεί, ότι σε αντίθεση με πρωιμότερες και μεταγενέστερες εποχές, την περίοδο 700-500 π.Χ. είναι εξαιρετικά σπάνια η προσφορά μετάλλινων κτερισμάτων σε ταφές ενηλίκων⁵. Ειδικότερα, τα ποσοτικά στοιχεία της περιόδου 600-480 π.Χ. από ταφές ενηλίκων και ανηλίκων της Αττικής (εξαιρείται από την έρευνα το καλά μελετημένο νεκροταφείο του Κεραμεικού), δεικνύουν ότι είναι ελάχιστα τα μη κεραμικά αντικείμενα (βλ. πίν. 1). Για τον λόγο αυτό, κρίνεται σημαντικό να επισημανθεί η παρουσία τους, όπου αυτά εντοπίζονται. Πρόκειται κυρίως, για λίθινα, οστέινα και μετάλλινα αντικείμενα, τα τελευταία, όχι από «ευγενή» μέταλλα. Ασφαλώς, η απουσία πολύτιμων κτερισμάτων, όπως χρυσά και αργυρά κοσμήματα, έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι το κόσμημα, ακόμα και ως νεκρική προσφορά, εμφορείται από μία κοινωνική και πολιτική διάσταση⁶, που δεν αναιρείται από την έλλειψή του.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής αρχαιολογίας του θανάτου, η ταφή δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως παθητική αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά ως ενεργή διαδικασία διαπραγμάτευσης κοινωνικών ρόλων και συλλογικών πρακτικών που αφορούν στη μνήμη. Οι προσεγγίσεις του Parker Pearson (2005) και της Tarlow (1999) έχουν δείξει ότι το ταφικό τελετουργικό λειτουργεί ως «κοινωνική παράσταση», όπου οι ζώντες αναδιατυπώνουν σχέσεις εξουσίας, συναισθηματικές αντιδράσεις και συλλογικές ταυτότητες. Στο ίδιο πνεύμα, ο Binford (1971) επισημαίνει ότι η ποικιλία των κτερισμάτων δεν αντανακλά μηχανικά τον οικονομικό πλούτο, αλλά αποτελεί επιλογή επηρεαζόμενη από ιδεολογικές, τελετουργικές και συγκυριακές παραμέτρους. Επομένως, η ανάλυση των μη κεραμικών κτερισμάτων της Αττικής την περίοδο 600-480 π.Χ. απαιτεί μία προσέγγιση που συνδυάζει τα υλικά δεδομένα με τις ευρύτερες κοινωνικές στρατηγικές μνήμης, επίδειξης και συναισθηματικής διαχείρισης των νεκρών.

Ας δούμε, όμως, αναλυτικά τα στοιχεία από τις τρεις γεωγραφικές-πολιτικές διαιρέσεις της Αττικής. Στα δεδομένα από το Άστυ και την περί του Άστεως περιοχή περιλαμβάνεται ένα μικρό, χάλκινο κοχλιάριο από ταφή ενηλίκου των τελών του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο στα ΒΔ πρανή του Αρείου Πάγου⁷. Δύο ταφές του νεκροταφείου της οδού Διαμαντοπούλου στις οποίες εντοπίστηκαν από ένας αργυρός οβολός του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., απέδωσαν μία σιδερένια σπλεγγίδα και

² Λεμπέση 2010, 76-77.

³ Morris 1997, 131-134, 158-159. Στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. η εσκεμμένη επίδειξη πλούτου θεωρούνταν ύβρις.

⁴ Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 265, 276, 278-279.

⁵ Μόνο σε δύο παιδικές ταφές έχουν εντοπιστεί μετάλλινα κτερίσματα (Morris 1987, 141-142).

⁶ Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 265, 276, 278-279.

⁷ Young 1951, 98-99.

έναν χάλκινο κρικό⁸. Κατά πάσα πιθανότητα όμως, οι ταφές αυτές είναι υστερότερες με ενθύμια τους οβολούς-πορθμεία για το ταξίδι τον Κάτω Κόσμο, πρακτική που διαπιστώνεται σε ταφές των ελληνιστικών χρόνων⁹. Προφανώς, η χρονολόγηση της κεραμικής θα διαφωτίσει αυτό το ζήτημα.

Επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια, μάλλον απομιμήσεις κοσμημάτων, κτέριζαν ταφή σε νεκροταφείο του τέλους του βου-αρχών του 5ου αι. π.Χ. στην περιοχή της Ιεράς Οδού (διάβαση Γεωπονικής Σχολής)¹⁰. Επιπλέον, την περίοδο αυτή σπανίζει και η ανεύρεση καρφιών σε τάφους. Εννέα σιδερένια καρφιά ή τμήματα περονών¹¹ εντοπίστηκαν σε ταφή του τέλους του βου-αρχών 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Νοταρά στον Άγιο Δημήτριο και 14 σε ταφή του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Διαμαντοπούλου στο Κυνόσαργες. Αυτά τα τελευταία θεωρήθηκαν ότι προέρχονταν από καττύματα¹². Γενικά όμως, καρφιά εντός του τάφου μπορεί να παραπέμπουν και σε ξύλινο φέρετρο που δεν σώθηκε¹³.

Περαιτέρω, πενιχρά είναι τα οστέινα κτερίσματα. Μοναδικές περιπτώσεις αποτελούν δύο ομάδες 27 και 69 αστραγάλων που βρέθηκαν σε δύο ταφές, νέου άνδρα και παιδιού αντίστοιχα, του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., στο νεκροταφείο του σταθμού του Κεραμεικού¹⁴. Αστράγαλοι και πήλινα ειδώλια με ζώα ως παιχνίδια εντοπίζονται συχνά και σε παιδικές ταφές¹⁵. Οι αστράγαλοι εμφορούνταν από έναν ιδιαίτερο συμβολισμό και θεωρούνταν ότι είχαν μαγικές ιδιότητες, ως μέσο μαντικής. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι σε ορφικό κείμενο του 3ου αι. π.Χ. συγκαταλέγονται στα μυστικά «παιγνίδια» των διαβατηρίων διονυσιακών τελετών της παιδικής ηλικίας¹⁶. Στην παραπάνω αναφερόμενη παιδική ταφή βρέθηκε και ένα όστρεο. Τα όστρεα χρησιμοποιούνταν για τη διατήρηση ή μίξη ψιμυθίων, όμως

⁸ Ηλιόπουλος 2010, 211-212.

⁹ Garland 1985, 23. Η ιδέα της πληρωμής για το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο απαντά και σε άλλους πολιτισμούς (Λεκατσάς 2000, 242-243). Παρά το γεγονός ότι οι γραπτές πηγές την παρουσιάζουν ως ιδιαίτερα διαδεδομένη ταφική πρακτική, τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δεν συνηγορούν σε αυτό. Τα σχετικά ευρήματα έχουν ερμηνευθεί ως προσφορές συνδεδεμένες με την πληρωμή του Χάροντα, ωστόσο τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν ότι η λειτουργία τους δεν περιοριζόταν αποκλειστικά σε αυτόν τον σκοπό (Mortis 1997, 134-135).

¹⁰ Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1990, 33· βλ. και Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 92.

¹¹ Οι περόνες είναι χρηστικά κοσμήματα. Σχετίζονται με τον δωρικό πέπλο και χρησιμοποιούνταν για τη στερέωσή του στους ώμους. Η εύρεση τους σε ταφές και των δύο φύλων δηλώνει τη χρήση τους για τη στερέωση του σάβανου. Κατασκευάζονταν από μπρούτζο ή σίδηρο αλλά και από πολύτιμα μέταλλα (Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 275).

¹² Ηλιόπουλος 2010, 213.

¹³ Για τη συσχέτιση των καρφιών και των μεταλλικών εξαρτημάτων με τη χρήση ξύλινων φερετρών, βλ. Kurtz 1984, 325 και Κάττουλα 2014. Επιπλέον, βλ. ενδεικτικές περιπτώσεις, Alexandridou 2012, 17· Γουλάκος 2015, 151 (βόρειο νεκροταφείο Βάρης) και Κασίμη-Σούτου 2014 (Ασύρματος Βάρης).

¹⁴ Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000, 269-271, 302, 306, 311-312 αρ. κατ. 297, 313 (συγγραφέας λημμάτων Καββαδίας Γ.), 298-302 (συγγραφέας λημμάτων Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε.).

¹⁵ Οι αστράγαλοι κτερίζουν συχνά παιδικές ταφές, βλ. σχ. Καλτσάς 1998, 49 αρ. 1375, πιν. 38ε, 302· Σκαρλατίδου 2010, 74-76, 80, ταφή K175 (κτερίσματα K175α, η, ιδ), 354. Για τους αστραγάλους γενικά, βλ. Amandry 1984, 347-378· Kurz και Boardman 1994, 197· ο Πολύγνωτος (Πανσ., X, 30, 1-2), απεικόνισε στη Νέκυια τις Πανδαρίδες Καμειρώ και Κλυτή να παίζουν αστραγάλους στον Άδη, βλ. σχ. Μανωλεδάκης 2003, 127, 183 και εικ. 40. Για τα πήλινα ειδώλια, βλ. ενδεικτ. Kerameikos XV, 165, 174-175 αρ. 575-579· Bloesch 1974, αρ. 170 πιν. 27· Μυλωνάς 1975, A, 87 αρ. Γ1-ειδ. 18, πιν. 219· Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000, 302, αρ. 298 (συγγραφέας λήμματος Κυριακού Θ.).

¹⁶ Jeanmarie 1985, 478-480, 486.

δεν είναι σπάνια ως κτερίσματα και σε παιδικές ταφές¹⁷. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί η περίπτωση ενός εγχυτρισμού που φιλοξενήθηκε σε χάλκινη κάλπη σφραγισμένη με πώμα που συγκρατούσαν καρφιά, σε νεκροταφείο της Ακαδημίας στο κτήμα Βενέτα, που έχει χρονολογηθεί στην περίοδο 520-480 π.Χ.¹⁸.

Συμπερασματικά, με εξαίρεση τα επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια, τον χάλκινο κρίκο και τα εννέα σιδερένια αντικείμενα, που θα μπορούσαν να αποτελούν και τμήματα από περόνες, δεν διαπιστώνεται, στην περιοχή του Άστεως, κτέριση των νεκρών με κοσμήματα για την περίοδο 600-480 π.Χ.

Στην περιοχή της Μεσογαίας τα ποσοτικά στοιχεία της έρευνας συνάδουν, επίσης, με τα γνωστά δεδομένα. Πιο συγκεκριμένα, ένα μαρμάρινο αλάβαστρο και τμήμα μεταλλικής σπλεγγίδας κτέριζαν μία ταφή που χρονολογήθηκε στα 525-475 π.Χ. στον τύμβο της Πετρέζας στα Σπάτα¹⁹ και ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο συνόδευε εγχυτρισμό του 500 π.Χ. στον Γέρακα²⁰. Επιπλέον, ένα χάλκινο ενώτιο και μία οστέινη χάντρα προέρχονται από μία ομάδα πρωτογενών καύσεων του α΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο του οδικού κόμβου Σταυρού στον Γέρακα²¹. Επιπρόσθετα, ένα σιδερένιο, αδιάγνωστο μέχρι στιγμής, αντικείμενο, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και ένα σιδερένιο καρφί, βρέθηκαν σε παιδική, κατά πάσα πιθανότητα, ταφή του 500 π.Χ. στο Άνω Χαλάνδρι, μαζί με 32 οστέιους αστραγάλους²². Ένα χάλκινο ψέλιο²³ και ένα ζεύγος μεταλλικά ενώτια κτέριζαν γυναικεία ταφή του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Δημοκρατίας στις Αχαρνές²⁴. Επιπλέον, στο νεκροταφείο της οδού Θεμιστοκλέους στις Αχαρνές πέντε χάλκινα κύπελλα και μία σφυρίχτρα από σταλαγμίτη συνόδευαν μία πρωτογενή καύση του 480 π.Χ., ενώ δύο χάλκινα δαχτυλίδια περιέχονταν σε πήλινη πυξίδα που συνόδευε παιδική ταφή του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.²⁵. Στο ίδιο νεκροταφείο, μία χάλκινη, τεφροδόχος υδρία με κάλυμμα χρησιμοποιήθηκε για να φιλοξενήσει δευτερογενή καύση του β΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.²⁶ και με δύο χάλκινα ελάσματα κτερίστηκε ένας εγχυτρισμός του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. στην οδό Ανοιξεως στην Κηφισιά²⁷. Στο νεκροταφείο του οικοπέδου Τούλα στο Κορωπί, μία χάλκινη κάλπη περιείχε παιδικό εγχυτρισμό του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. ενώ μία άλλη φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για δευτερογενή καύση του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.²⁸. Τέσσερα χάλκινα καρφιά και μία ψήφος²⁹ από υαλόμαζα εντοπίστηκαν σε ταφή του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Κυκλάδων και Σίφνου στα Γλυκά

¹⁷ Για την ανεύρεση οστέων σε παιδικές ταφές, τη χρήση και τον συμβολισμό τους, βλ. ενδεικτικά Amandry 1984, 378-380· Θέμελης και Τουράτσου 1997, 119, 168 και σημ. 176· Καλτσάς 1998, 302 και σημ. 1153.

¹⁸ Σταυρόπουλλος 1966, 7, 12-17.

¹⁹ Στάης 1890, 153-54· Mersch 1996, 228.3· Γουλάκος 2015, 52, 54-55.

²⁰ Χριστοδούλου 2005, 142-143· 2010, 314· Αντωνοπούλου και Μαγκανιώτη 2009, 376.

²¹ Χριστοδούλου 2005· Αντωνοπούλου και Μαγκανιώτη 2009, 374-375, 377.

²² Πολωγιώργη 2012, 156-175.

²³ *Ψέλιον, τό κόσμημα τοῦ βραχίονος ἢ τῆς κνήμης*, «βραχιόλι», βλ. ενδεικτικά λήμμα Liddell και Scott (χ.χ.), 678· Για τα ψέλια με φίδια, βλ. Καλτσάς 1998, 139 τόμος 1654 αρ. 1206.

²⁴ Ασημακοπούλου και Γιαλλέλη 2011, 50, 52.

²⁵ Πλάτωνος 1992, 64-65.

²⁶ Πλάτωνος 1992, 64-65.

²⁷ Χατζηδημητρίου 2016.

²⁸ Γαλιατσάτου 2015, 27, 33-34, 216, 320-321· 2019, 563.

²⁹ *Ψήφος*, 2) *πολύτιμος λίθος «πειράδι», μάλιστα ἐν δακτυλίῳ φορούμενος*, βλ. ενδεικτικά Liddell και Scott 1907, 683.

Νερά³⁰ και τέλος δύο χάντρες από υαλόμαζα βρέθηκαν σε ταφή των αρχαϊκών χρόνων στην Κάντζα³¹.

Λιγότερα είναι τα δεδομένα από την περιοχή της Παραλίας. Συγκεκριμένα, απροσδιόριστος αριθμός σιδερένιων αντικειμένων, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζεται τμήμα σπλεγγίδας, βρέθηκαν σε πρωτογενή καύση του 490-480 π.Χ. σε τύμβο στη θέση Καταφύκι της Παλαιάς Φωκίας³². Δύο χάλκινες σπλεγγίδες κτέριζαν ταφή μικρού παιδιού που χρονολογήθηκε στον 6ο αι. π.Χ. σε τύμβο του νότιου νεκροταφείου της Βάρης³³ και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο πιθανότατα σχετίζεται με πρωτογενή καύση του 6ου αι. π.Χ. στον τύμβο του οικοπέδου Χατζηαντωνίου στην Ανάβυσσο³⁴. Μία αιχμή δόρατος³⁵ και απροσδιόριστος αριθμός από αιχμές βελών ανευρέθηκαν στην επίχωση της ομαδικής καύσης του «τύμβου του Μαραθώνα» και γύρω από αυτόν³⁶. Βέβαια, τέτοιου είδους αντικείμενα είναι αναμενόμενα σε πολεμικά συμφραζόμενα, χωρίς, αναγκαστικά, να αποτελούν κτερίσματα. Περαιτέρω, χάλκινα καρφιά, που πιθανότατα σχετίζονται με ξύλινο φέρετρο, εντοπίστηκαν σε ταφή του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. σε τύμβο του βόρειου νεκροταφείου της Βάρης³⁷. Δύο μαρμάρινα αγγεία του ύστερου 6ου αι. π.Χ., ένα αλάβαστρο και μία πλημοχόη, πιθανότατα κτέριζαν ταφή του «τύμβου του Αριστιώνος» στη Βελανιδέζα³⁸ και ένας αστράγαλος κτέριζε πιθανώς παιδική ταφή του 6ου αι. π.Χ. σε τύμβο του νότιου νεκροταφείου της Βάρης³⁹. Ως εκ τούτου και τα στοιχεία από την περιοχή της Παραλίας φανερώνουν τη σπανιότητα της συχνότητας κτερισμάτων κατασκευασμένων από υλικά εκτός ηλίου.

Με βάση τα ποσοτικά δεδομένα ανά γεωγραφική περιοχή και χρονολογική κατάταξη, η μεγαλύτερη συχνότητα αντικειμένων αυτής της κατηγορίας παρουσιάζεται στη Μεσογαία. Ειδικότερα, η περιοχή των Αχαρνών απέδωσε τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα. Μάλιστα, παρά τη σπανιότητα των κοσμημάτων, επισημαίνεται ότι, μόνο στη Μεσογαία έχουν βρεθεί κτερίσματα που ταυτίζονται, με σχετική ασφάλεια, με κοσμήματα, όπως χάλκινα ενώτια, δακτυλίδια, ψέλιο, ψήφος υαλόμαζας και οστέινη χάντρα. Από αυτήν την περιοχή προέρχονται επτά μεταλλικά κύπελλα, το μοναδικό χάλκινο εγχειρίδιο και τέλος, λίθινα αγγεία. Επίσης, διαπιστώνεται η χρήση χάλκινου αγγείου ως ταφικού σε εγχυτρισμό μία φορά στο Άστυ και στη Μεσογαία και απαντάται αποκλειστικά στη Μεσογαία δύο φορές η χάλκινη υδρία ως τεφροδόχος. Από την άλλη, αντικείμενα, όπως, καρφιά, αστράγαλοι και μεταλλικές σπλεγγίδες⁴⁰, ήταν κοινά κτερίσματα και στις τρεις περιοχές. Μοναδικές είναι οι περιπτώσεις ενός χάλκινου κοχλιαρίου από το Άστυ και οι αιχμές όπλων (κυρίως από βέλη) στον τύμβο των Μαραθωνομάχων.

³⁰ Χατζηδημητρίου και Παπαφλωράτου 2013, 171-174· 2008, 413-415, 417-421· Χατζηδημητρίου 2013, 253-258.

³¹ Πλασσάρα 2016, 52-57.

³² Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 71-79.

³³ Ανδρειωμένου 1963, 37, 39· Καλλιπολίτης 1964, 115· Mersch 1996, 209.

³⁴ Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 159.

³⁵ Στάης 1891α, 67· Γουλάκος 2015, 159.

³⁶ Σταϊνχάουερ 2009α, 120.

³⁷ Alexandridou 2012, 17· Γουλάκος 2015, 151.

³⁸ Γουλάκος 2015, 13-16, 49-51.

³⁹ Ανδρειωμένου 1963, 37· βλ. και Mersch 1996, 209.

⁴⁰ Ήταν κοινός ο χαρακτηρισμός του νεκρού ως αθλητή, ήδη από τα χρόνια αυτά (Kurtz και Boardman 1994, 196).

Κατά συνέπεια, για την περίοδο 600-480 π.Χ., τα δεδομένα (βλ. πίν. 1) της Αττικής, με ελάχιστες εξαιρέσεις, υποστηρίζουν την ένδεια μεταλλικών κτερισμάτων μεταξύ 700-500 π.Χ. και την περιορισμένη επανεμφάνιση τους μετά το 500 π.Χ. Ο λόγος για τον οποίο η Μεσογαία αποκλίνει κάπως από τον κανόνα, δεν δύναται να προσδιοριστεί με βεβαιότητα.

Εκ πρώτης όψεως, η γενικότερη τάση της μείωσης των μεταλλικών κτερισμάτων θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από το κόστος, τη σπανιότητα και την αξία του μετάλλου, που δεν επιτρέπουν την απώλειά του. Πέρα από αυτό, όμως, αναγνωρίζονται και λόγοι αυτοπροβολής των νέων πολιτικών δυνάμεων, αφού την ίδια εποχή διαπιστώνεται η αύξηση των μεταλλικών αναθημάτων στα δημόσια ιερά⁴¹. Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνεύεται και η απουσία όπλων σε ταφές, καθώς η αριστοκρατία, πλέον, στηρίζεται, όχι στην πολεμική αλλά, στην πολιτική της ισχύ επί της κοινότητας⁴². Σίγουρα, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε κατά τον 6ο αι. π.Χ. και η περιστολή των ταφικών δαπανών που επέβαλε ο Σόλωνας, η οποία, προφανώς, σχετίζεται και με τα αντικείμενα σε άλλα, «ευγενή» υλικά. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Morris⁴³ αναγνωρίζει μία γενικευμένη εγκράτεια ταφικής επίδειξης που τη συνδέει με την αύξηση της λαϊκής δύναμης. Παράλληλα, θεωρεί ότι η διαφοροποίηση αυτή εκφράζει και μία αίσθηση κορεσμού ως προς τον ταφικό συμβολισμό.

Τέλος, αν θέλουμε να αναγνωρίσουμε ενδείξεις κατανομής οικονομικής ευρωστίας στην ανεύρεση ή μη μεταλλικών αντικειμένων στις ταφές, η Μεσογαία συγκεντρώνει μία ισχυρή αποκλειστικότητα για τον 6ο αι. π.Χ. Οι Αχαρνές⁴⁴, η Φλύα⁴⁵ και η Παλλήνη⁴⁶, όπου επιχωριάζουν οι περιπτώσεις των μεταλλικών κτερισμάτων ήταν περιοχές πλούσιες και, πιθανώς, οι οικείοι των συγκεκριμένων νεκρών δεν επηρεάστηκαν από την απώλεια και το κόστος αυτών των αντικειμένων, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν στην απομακρυσμένη Μεσογαία ως μία μικρή παρασπονδία στις επιταγές της κεντρικής διοίκησης. Αν δεχθούμε ότι στο Άστυ και στην περί του Άστεως περιοχή η εφαρμογή των ταφικών επιδεικτικών περιστολών ήταν ελεγχόμενη, όπως και στο μεγαλύτερο τμήμα της εύπορης δυτικής Παραλίας, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλες οικογένειες του Άστεως⁴⁷, τότε η περίπτωση του «βόρειου» νεκροταφείου της Βάρης φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα⁴⁸. Αυτό διότι, παρά την απουσία πολύτιμων-μεταλλικών κτερισμάτων, τα ταφικά μνημεία, οι πλούσιες, επαναλαμβανόμενες νεκρικές τελετουργίες, η ποιότητα των κεραμικών προσφορών σε αυτές⁴⁹, υποδηλώνουν την ύπαρξη εκεί μιας ισχυρής, εσωστρεφούς και αντιδραστικής αριστοκρατίας, στοιχείο που, πιθανώς, ενισχύει την άποψη της πολιτικής αλλαγής στους κόλπους της αριστοκρατίας που αναζητά τα ερείσματά της στην κοινότητα⁵⁰. Από την άλλη, οι πλουσιότερες ταφές σε κτερίσματα αλλά και οι περισσότερες συσχετίσεις τάφων με θραύσματα γλυπτών που εντοπίστηκαν στην

⁴¹ De Polignac 2000, 37-40· βλ. και Morris 1997, 155-157, 183-187.

⁴² Snodgrass 1980, 99-100.

⁴³ Morris 1997, 183-187.

⁴⁴ Arrigoni 1971, 29-34· Παπαχατζής 1974, 410-412· Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 27-28.

⁴⁵ Arrigoni 1971, 42, 44-47· Πωλογιώργη 2012, 144· Σκιλάρντι 2009, 608.

⁴⁶ Σταϊνχάουερ 2005, 163-173· 2009β, 309-312· Ραυτοπούλου 2009, 340· Χριστοδούλου 2009, 318-319.

⁴⁷ Anderson 2000, 387-404· Goette 2014, 22-24· Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2013, 71-72.

⁴⁸ Alexandridou 2008· 2009, 511-526· 2012, 63-66· 2017, 289-292.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά Alexandridou 2008· 2009· 2012.

⁵⁰ Snodgrass 1980, 99-100.

εγγύτητά τους, διαπιστώνονται στην περιοχή της Παραλίας⁵¹, στοιχείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό της γεωγραφικής κατανομής των οικονομικών δυνάμεων στην Αττική κατά την περίοδο έρευνας⁵².

Γενικά, η ποσοτική αποτίμηση των κτερισμάτων στην Αττική πρέπει να γίνει με κριτική προσέγγιση. Τα δεδομένα (βλ. πίν. 1) προέρχονται κυρίως από σωστικές ανασκαφές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι αποσπασματικές και η δημοσίευση τους είναι ανομοιογενής. Ασφαλώς, ο αριθμός των σωζόμενων μεταλλικών κτερισμάτων επηρεάζεται από την επιλεκτική διατήρηση των υλικών, τη συχνή ανακύκλωση μετάλλων στην αρχαιότητα, αλλά και από πρακτικές διατάραξης ή αρχαιοκαπηλίας. Επιπλέον, η στατιστική υπεροχή της Μεσογαίας, ενδέχεται να επηρεάζεται και από την ένταση των σύγχρονων τεχνικών έργων στο πλαίσιο των οποίων πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές διερευνήσεις, παρά να δηλώνει πραγματικές και απόλυτες διαφοροποιήσεις κατά την αρχαιότητα. Έτσι, οι ποσοτικές μεταβολές δεν είναι απαραίτητο να ερμηνευτούν αυτόματα και αποκλειστικά ως άμεσες ενδείξεις κοινωνικής δύναμης και πλούτου, αλλά ως αποτέλεσμα μιας σύνθετης αλληλεπίδρασης μεταξύ της διατήρησης αρχαιολογικών στοιχείων, του ανασκαφικού έργου και των επιλογών που έκαναν στην αρχαιότητα οι ζωντανοί για τους νεκρούς τους.

Στην εποχή του Σόλωνα, η περιστολή της ταφικής επίδειξης⁵³, αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση των μεγάλων γενών⁵⁴, την κοινωνική ηρεμία, την άμβλυση των δαπανών, την αποφυγή του μιάσματος και της πολιτικής εκμετάλλευσης του θανάτου⁵⁵. Στο πλαίσιο της Κλεισθένιας μεταρρύθμισης η πρακτική αυτή υπήρξε αποτέλεσμα των εξισωτικών τάσεων της αναδυόμενης αθηναϊκής δημοκρατίας⁵⁶. Όμως, οι όποιες απαγορεύσεις δεν περιόρισαν την επιθυμία για μία καλύτερη ταφή των προσφιλών νεκρών⁵⁷. Μάλιστα, φαίνεται ότι στη συνέχεια η επιθυμία αυτή βρήκε διέξοδο έκφρασης στο εσωτερικό του τάφου με το πλήθος και την ποιότητα των, θεωρούμενων ως «ταπεινών», πήλινων κτερισμάτων⁵⁸. Η σταδιακή αύξηση αυτών αλλά και των ταφών που παρατηρείται από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., αντανακλά, σύμφωνα με τον Morris⁵⁹, τη στροφή προς την ομάδα («εκδημοκρατισμός» των ταφικών πρακτικών)⁶⁰. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η θέληση των ζωντανών να προσφέρουν στους αγαπημένους τους τα εχέγγυα για το ταξίδι, την είσοδο και την «επιβίωση» τους στο *Επέκενα*, καθιστούν αυτές τις λιγοστές «παρασπονδίες» που

⁵¹ Παπαγγελή 2005, 90· Θέμελης 1974, 33-34· Καλτσάς 2002, 58 αρ. 69· Γουλάκος 2015, 148-149· Πετράκος 1999, 335-337, 342, 351, 411-413· Papathanasiou και Tsaravopoulos 2016, 262· Παπαθανασίου και Τσαραβόπουλος 2019, 575· Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 16-17· Alexandridou 2012, 10-13· Στάης 1891β, 31-32· Πετροπουλάκου και Πεντάζος 1973, 105· Γουλάκος 2015, 154-155· Jeffery 1962, 136, 140-141.

⁵² Μιλιδάκης 2022.

⁵³ Οι ταφικοί νόμοι του τέλους του 7ου ή του 6ου αι. π.Χ. συνδέθηκαν με τον Σόλωνα και το κυλώνειο άγος (Μποσνάκης 2020, 26).

⁵⁴ Μποσνάκης 2020, 28.

⁵⁵ Γιαννοπούλου 2017, 224.

⁵⁶ Garland 1985, 22· Morris 1997, 158-159, 183-187· βλ. και Μπένγκτσον 1991, 113-15, 122-23, 126-27· Hall 2013, 296-303.

⁵⁷ Garland 1985, 22· Γιαννοπούλου 2017, 224.

⁵⁸ Μιλιδάκης 2022, 805-806· βλ. και Morris 1997, 149-150, 154, 156, 158-162.

⁵⁹ Morris 1997, 184, 187-188.

⁶⁰ Μιλιδάκης 2022, 805.

εξετάσαμε, μοναδικές. Πέρα από τους όποιους οικονομικούς συσχετισμούς, η συνειδητή προσφορά και συνάμα απώλεια αυτών των ξεχωριστών αντικειμένων εκφράζει μία καθαρά ανθρώπινη συμπεριφορά που μεταβιβάζει το βάρος της ιδιαίτερης αξίας από το κτέρισμα στον νεκρό και στον αντίκτυπο του χαμού του.

Βιβλιογραφία

- Ανδρειωμένου, Α. 1963. «Βάρη», *ΑΔ* 17 (1961-62), Β΄ Χρονικά, 37-39.
- Αντωνοπούλου, Β. και Ειρ. Μαγκανιώτη 2009. «Αρχαίο νεκροταφείο παρά τη σύγχρονη λεωφόρο Μαραθώνος, στον Σταυρό δήμου Γέρακα», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 373-382.
- Ασημακοπούλου, Ε. και Κ. Γιαλλέλη 2011. «Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών Ανασκαφή νεκροταφείου εκατέρωθεν λεωφόρου Δημοκρατίας», στο *10ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής 20-23 Οκτωβρίου 2011*. Αχαρνάι: Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών, 50-56.
- Γαλιατσάτου, Π. 2015. *Κεραμική και ταφικά έθιμα από δημοτικά και οικογενειακά νεκροταφεία στη Μεσογαία. Συμβολή στη μελέτη των νεκροταφείων της Ανατολικής Αττικής*, Διδακτ. Διατρ., ΕΚΠΑ.
- Γαλιατσάτου, Π. 2019. «Κεραμική και ταφικά έθιμα από το νεκροταφείο του αρχαίου δήμου της Όης. Συσχετίσεις με τα ταφικά έθιμα των αρχαίων νεκροταφείων της ανατολικής Αττικής», στο Ε. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Τα Νεκροταφεία, τ. Ι. Χωροταξική οργάνωση, ταφικά έθιμα, τελετουργίες*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 535-574.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2017. «Συναισθηματικές αντιδράσεις στον Θάνατο και στο Επέκεινα», στο Α. Χανιώτης, Ν. Καλτσάς και Ι. Μυλωνόπουλος (επιμ.), *Εποίσιον, ένας κόσμος συναισθημάτων*. Αθήνα: ΑΡΙΟΝΑ ΕΛΛΑΣ, 217-229.
- Γουλάκος, Ο. 2015. *Αττικοί τύμβοι των πρώτων ιστορικών χρόνων*, Διδακτ. Διατρ., ΕΚΠΑ.
- Ηλιόπουλος, Θ. 2010. «Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 10 (οικόπεδο Ντινόπουλου)», *ΑΔ* 56-59 (2001-04), Β΄1 Χρονικά, 208-214.
- Θέμελης, Π. 1974. «Ανάβυσσος», *ΑΔ* 26 (1971), Β΄1 Χρονικά, 33-34.
- Θέμελης, Π. και Γ. Τουράτσογλου 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 59). Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Ιγνατιάδου, Δ. και Α. Χατζηπαναγιώτου 2018. «Χρήσεις και συμβολισμοί των κοσμημάτων. Από τη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή εποχή», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου (επιμ.), *Οι Αμέτρητες Όψεις του Ωραίου στην Αρχαία Τέχνη*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ, 265-281.
- Κακαβογιάννη, Ο. και Ν. Πετρόχειλος 2013. «Από τα νεκροταφεία των αττικών δήμων της δυτικής παραλίας. Πρώτες παρατηρήσεις», στο Α. Στεφανής (επιμ.), *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, 69-80.
- Κακαβογιάννη, Ο. και Ν. Πετρόχειλος 2020. *Από τα αρχαία νεκροταφεία της Αναβύσσου*, *Aura Supplement* 3.
- Καλλιπολίτης, Β. 1964. «Ανασκαφή τάφων Αναγυρούντος», *ΑΔ* 18 (1963), Α΄ Μελέται, 115-132.
- Καλτσάς, Ν. 1998. *Ακανθος. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Καλτσάς, Ν. 2002. *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Καπόν.

- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Θ. 1988. «Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια», *HOROS* 6, 87-108.
- Κασιμή-Σούτου, Μ. 2014. «Βάρη. Οδός Μαρώτη (οικόπεδο Λίντεν)», *ΑΔ* 61 (2006), Β'1 Χρονικά, 225.
- Κάτπουλα, Τ. 2014. «Νεκρική θήκη», στο Ν. Σταμπολίδης και Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Επέκεινα. Ο Θάνατος και η Μεταθάνατα Ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Λεκατσάς, Π. 2000. *Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λεμπέση, Α. 2010. «Ο θρήνος στην κρητική κοινωνία της 1ης χιλιετίας», *ΑΕ* 149, 61-82.
- Μανωλεδάκης, Μ. 2003. *Νέκρια. Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Κ. Σφακιανάκη.
- Μιλιδάκης, Μ. 2022. *Ταφικές Πρακτικές στην Αττική την περίοδο 600-480 π.Χ.*, Διδακτ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 1990. «Αθήνα, Ιερά οδός, διάβαση Γεωπονικής Σχολής», *ΑΔ* 40 (1985), Β'1 Χρονικά, 32-33.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. και Ι. Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000. «Σταθμός Κεραμεικός», στο Λ. Παρλαμά και Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σταθμού Αθηνών*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 264-274.
- Μπένγκτσον, Χ. 1991. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος* (μτφρ. Α. Γαβριλή). Αθήνα: Μέλισσα.
- Μποσνάκης, Δ. 2020. *Κατηφείη και Όνειδος. Ταπεινωμένοι και καταφρονημένοι νεκροί* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 109). Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Μυλωνάς, Γ. 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τ. Α. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 81.
- Παπαγγελή, Κ. 2005. «Ελευσίνα-Δίκτυο ΔΕΠΑ», *ΑΔ* 54 (1999), Β'1 Χρονικά, 90.
- Παπαθανασίου, Κ. και Α. Τσαραβόπουλος 2019. «Το νεκροταφείο της Φοινικιάς στην παραλία Καλυβίων Αττικής», στο Ε. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Τα Νεκροταφεία, τ. Ι. Χωροταξική οργάνωση, ταφικά έθιμα, τελετουργίες*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 575-601.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1974. *Πανσανίων Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πετράκος, Β. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούτιος. Ι. Τοπογραφία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 181.
- Πετροπουλάκου, Μ. και Ε. Πεντάζος 1973. *Αττική, οικιστικά στοιχεία-πρώτη έκθεση* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 21). Αθήνα: Αθηναϊκόν Κέντρον Οικιστικής, Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος.
- Πλασσάρα, Α. 2016. «Δήμος Παλλήνης. Κάντζα. Γήπεδο ιδιοκτησίας εταιρείας 'Κάντζα Εμπορική ΑΕ' στο πρώην κτήμα Καμπά», *ΑΔ* 67 (2012), Β'1 Χρονικά, 52-59.
- Πλάτωνος, Μ. 1992. «Αχαρνάι. Οδός Θεμιστοκλέους 4 (ΟΤ 332 οικόπεδο Κουσιδή)», *ΑΔ* 42 (1987), Β'1 Χρονικά, 64-67.
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. 2004. *Αχαρνάι. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρνές: Δήμος Αχαρνών.

- Πολωγιώργη, Μ. 2012. «Ανασκαφή νεκροταφείου στο Χαλάνδρι», *ΑΔ* 58-64 (2003-09), *Α΄ Μελέτες*, 143-210.
- Ραυτοπούλου, Μ. 2009. «Γέρακας: Νέα στοιχεία για τη χωροταξία και τη σημασία του αρχαίου δήμου της Παλλήνης», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 331-341.
- Σκαρλατιδου, Ε. 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, Δημοσιεύματα 9.
- Σκιλάρντι, Δ. 2009. «Αρχαιολογικές έρευνες στα βόρεια προάστια της Αθήνας, 1998-2003», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 593-611.
- Στάης, Β. 1890. «Εισαγωγή αρχαίων εν τοις μουσείοις, 1: Εθνικόν μουσείον», *ΑΔ ΣΤ΄* (1890), 149-155.
- Στάης, Β. 1891α. «Ανασκαφαί εν Μαραθώνι», *ΑΔ Ζ΄* (1891), 67.
- Στάης, Β. 1891β. «Περί των εν Βάρη ανασκαφών», *ΑΔ Ζ΄* (1891), 28-32.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2005. «Η Αττική Οδός από τον κόμβο του Σταυρού έως τους κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης», στο Γ. Σταϊνχάουερ (επιμ.), *Αττικής Οδού Περιήγηση*. Αθήνα: IDEA, 158-173.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009α. *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, EFG Eurobank Ergasias A.E.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009β. «Ανασκαφή στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης», στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 310-316.
- Σταυρόπουλλος, Φ. 1966. «Ανασκαφαί αρχαίας Ακαδημείας», *ΠΑΕ* (1963), 5-19.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2013. «Η περιοχή των Γλυκών Νερών κατά την αρχαιότητα: Πρόσφατα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας» στο Μ. Δόγκλη-Τόλη και Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές-Τόμος Α: Αττική*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 249-262.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2016. «Οδός Ανοιξεως 6 (μεταξύ των οδών Χαρ. Τρικούπη και Πύρρου)», *ΑΔ* 65 (2010), Β΄1α Χρονικά, 130.
- Χατζηδημητρίου, Α. και Ε. Παπαφλωράτου 2008. «Νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από το δήμο Γλυκών Νερών», στο Α.Δ. Στεφανής (επιμ.), *Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Παλλήνη 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2006*. Καλύβια: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, 413-434.
- Χατζηδημητρίου, Α. και Ε. Παπαφλωράτου 2013. «Γλυκά Νερά. Οδός Κυκλάδων και Σίφνου (Ο.Τ. 129, Οικ. 08Β, οικόπεδο Αφών Παπανικόλα)», *ΑΔ* 60 (2005), Β΄1 Χρονικά, 171-174.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2005. «Αρχαϊκό νεκροταφείο και οδός», στο Γ. Σταϊνχάουερ (επιμ.), *Αττικής Οδού Περιήγηση*. Αθήνα: IDEA, 140-143.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2009. «Ο αρχαίος δήμος Παλλήνης και η επί Παλληνίδι μάχη», στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 317-323.

- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2010. «Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25», *ΑΔ* 56-59 (2001-04), Β'1 Χρονικά, 314-315.
- Alexandridou, A.F. 2008. "Athens versus Attika: local variations in funerary practices during the late seventh and early sixth century BC", στο D. Kurtz (επιμ.), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977-2007* τ. V. Oxford: Archaeopress/John and Erica Hedges Ltd, 65-72.
- Alexandridou, A.F. 2009. "Offering trenches and funerary ceremonies in the Attic countryside. The evidence from the north necropolis of Vari", στο T. Fischer-Hansen και B. Poulsen (επιμ.), *From Artemis to Diana. The goddess of Man and Beast* (12 Acta Hyperborea). Copenhagen: Museum Tusulanum, 497-522.
- Alexandridou, A.F. 2012. "The North Necropolis of Vari revisited", *AE* 151, 1-73.
- Alexandridou, A.F. 2017. "Special burial treatment for the 'heroized' dead in the Attic countryside. The case of the elite cemetery of Vari", στο X. Charalambidou και C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress, 281-292.
- Amandry, P. 1984. "Os et Coquilles », *BCH Suppl.* 9, 347-380.
- Anderson, G. 2000. "Alkmeonid 'Homelands', Political Exile, and the unification of Attica", *Historia* 49, 387-412.
- Arrigoni, E. 1971. «Στοιχεῖα πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ τοπίου τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν», *Αθηνά* 72, 25-86.
- Binford, L. 1971. "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25, 6-29.
- Bloesch, H. 1974. *Das Tier in der Antike-400 Werke ägyptischer, griechischen, etruskischer und römischer Kunst aus privatem und öffentlichem Besitz. Ausgestellt im Archäologischen Institut der Universität Zürich vom 21.9-17.11.1974*. Zürich: Archäologisches Institut der Universität Zürich.
- De Polignac, Fr. 2000. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης* (μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. New York: Cornell University Press Ithaka.
- Goette, H.R. 2014. "Zum Demos Phrearrhioi und seinem Thesmophorion", *AA* 2014.2, 19-36.
- Hall, M.J. 2013. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Η Αρχαϊκή Περίοδος, 1200-479 π.Χ.* (μτφρ.-επιμ. Ι. Ξυδόπουλος). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Jeanmarie, H. 1985. *Διόνυσος· Ιστορία της Λατρείας του Βάκχου* (μτφρ. Α.Λ. Μερτάνη). Αθήνα: Κλειώ.
- Jeffery, L.H. 1962. "The inscribed Gravestones of Archaic Attica", *BSA* 57, 115-153.
- Kerameikos XV: Vierneisel-Schlorb, B. 1997. *Kerameikos: Die figürlichen Terrakoten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch*. München: Hirmer.
- Kurtz, D.C. 1984. "Vases for the Dead, an Attic Selection, 750-400 B.C.", στο H.A.G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery, Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 12-15 April 1984*. Amsterdam: Allard Pierson Series, 314-328.
- Kurtz, D.C. και J. Boardman 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, (μτφρ. Ουρ. Βιζυηνού και Θ. Ξένος). Αθήνα: Καρδαμίτσα,
- Liddell, H. και R. Scott 1907. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. IV (μτφρ. Ξ. Μόσχου). Αθήνα: εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

- Mersch, A. 1996. *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* (Europäische Hochschulschriften 38, Archäologie 58). Frankfurt am Mainz: Lang.
- Morris, I. 1987. *Burial and Ancient Society. The Rise of the City-State.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, I. 1997. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα.* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Papathanasiou, D. και A. Tsaravopoulos 2016. “Marking of tombs and customs related to the phenomenon of transition in the ancient cemetery of ‘Phoenikia’, Lagonisi, Eastern Attica, Greece”, στο V. Sîrbu (επιμ.), *Istros XXII, Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology, Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments, Brăila 20-22 May 2016.* Brăila: Istros, 257-272.
- Parker Pearson, M. 2005. *The Archaeology of Death and Burial.* Sparkford: Sutton Publishing.
- Snodgrass, A. 1980. *Archaic Greece: The Age of Experiment.* London: J.M. Dent.
- Tarlow, S. 1999. *Bereavement and Commemoration. An Archaeology of Mortality.* Oxford (MA): Blackwell.
- Young, R.S. 1951. “Sepulturae intra urbem”, *Hesperia* 20, 67-134.

Δρ. Μιχάλης Μιλιδάκης
Αρχαιολόγος

	600- 550 π.Χ.	550- 500 π.Χ.	525- 475 π.Χ.	500- 480/ 470 π.Χ.	α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.	6ος αι. π.Χ.	Αρχαϊκή περίοδος	ΣΥΝΟΛΑ
Χάλκινα κύπελλα				5				5
Χάλκινο κοχλιάριο		1						1
Μετάλλινα- αντικείμενα- περόνες			9					9
Επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια			2*					2*
Αργυρός οβολός				2				2
Σιδερένιο αντικείμενο		1		2*				3
Σιδερένιο εγχειρίδιο		1				1		2
Χάλκινο δαχτυλίδι				2				2
Στλεγγίδες			1	2		2		5
Χάλκινος κρίκος				1				1
Χάλκινο ταφικό αγγείο	1		1	2				4
Καρφιά-περόνες		1		6*	14			21
Χάλκινα ενώτια	1	2						3
Χάλκινο ψέλιο		1						1
Αιχμές βελών- δοράτων				3*				3*
Αστράγαλοι		32		96		1		129
Μαρμάρια, αλαβάστρινα αγγεία	2	2	1					5
Σφυρίχτρα από σταλαγμίτη				1				1
Οστέινη χάντρα	1							1
Ψήφος υαλόμαζας				1			2	3
Χάλκινο έλασμα				2				2
Όστρεα				1				
Σύνολα	5	41	14	126	14	4	2	206

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικός πίνακας με μη κεραμικά κτερίσματα από την Αττική, εκτός του νεκροταφείου του Κεραμεικού, 600-480 π.Χ. (με * σημειώνεται ο μικρότερος ποσοτικός αριθμός. Ο ακριβής δεν είναι σαφής βιβλιογραφικά).

TRACES OF COMMERCIAL ACTIVITY AT THE SITE OF LOUTROS PALLENE IN THE LATE CLASSICAL AND HELLENISTIC PERIODS: THE BRONZE AND LEAD OBJECTS*

Summary

The present article concerns the study of the bronze and lead objects (coins, tokens, commercial weights, loom weights, clothes weights) of the Late Classical and Hellenistic periods that were discovered during the rescue excavations carried out by the former 2nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities for the construction of the “New Free Stavros-Rafina Highway” in the area of Loutros in the modern deme of Pallene during the years 2002-04. Through the study of these few metal objects and their comparison with similar assemblages discovered in the Attica’s *chora*, a preliminary interpretive approach to the residential remains in the area is attempted. Nevertheless, it is difficult to determine to which ancient Attic deme the structures uncovered in the Loutros site belonged, as well as to ascertain their precise function. Awaiting for the study of the remaining large quantity of clay objects, the Athenian coins and mainly the trade weights point to a form of commercial activity operating at a local level. This interpretation is further supported by the site’s location within an extensive road network, as well as the storage facilities of the excavated structures, which could probably indicate their market-oriented function.

Keywords: Pallene, Attic demes, road network, farmhouses, markets

I) The historical and archaeological data

A) Topography

The basin of Attica is surrounded by four mountain ranges, Hymettos, Parnitha, Pentelikon and Aigaleo, leaving the exit to the sea free and thus creating three large sub-regions, namely the city (*asty*), the coast (*paralia*) and the inland (*mesogaia*)¹.

* We would like to express our gratitude to E. Papatoma, conservator in the Ephorate of Antiquities of East Attica, to E. Kontou, conservator in the Numismatic Museum, for the photography of the metal objects of the catalogue, to Ch. Binteri and Y. Stavrinou, graphic designers in the Numismatic Museum, for the photo editing and the realisation of the map with the horizontal profile of the “New Free Stavros-Raphina Highway” respectively, as well as to K. Petrou, archaeologist in the Ephorate of Antiquities of East Attica, for facilitating our study in the Archaeological Museum of Brauron.

¹ According to written sources, the settlements and small cities created in these three regions were independent and administratively autonomous, while some of them formed larger entities or organisations (Whitehead 1986, 16, 184-185, n. 46). This is testified by Strabo (*Geographica* 9, 1.20), according to whom Kekrops was the first to unite all these settlements into 12 cities. However, the Athenians believed that the political union was achieved by Theseus and this is attested in Thucydides

The site of Loutros is located at the outskirts of the urban web of the modern deme of Pallene to the south, in the northwest part of the Mesogeia plain, south of the modern city of Pallene and outside the city plan, approximately 5 km from the temple of Athena Pallenis, 12 km from the coast of Raphina and approximately 160 m above sea level.

The boundaries of the Mesogaia plain are defined by the large mountain ranges of Hymettus to the west and Pentelikon to the north. It is an area of low altitude ranging from 50 to 200 m and a hilly terrain in the eastern coastal area and in the Lavrion area to the southeast, as well as in the south where the foothills of Mount Panio are situated. Other well-known hills that surround the plain are those of Kantza, Kollegio and Boura to the south, the Petreza hill range to the east, and the low hills of Levidis, Kontra Mesosporitissa and Kontra protruding in the interior. The streams of Panagitsa, Gerakas, Pallene and Mariza, which spring from Mount Pentelikon and join the Great Raphina Stream, run through the plain². The area has no surface springs, but is rich in groundwater, as perhaps indicated by the toponym “Loutros”, which is due to the geological background of the wider area. The latter comprises brown-colored terrestrial and fluvial deposits, marls, clays, sandstones and conglomerates belonging to a lacustrine phase.

During the decade preceding the Athens Olympic Games (*ca* 1994-2004), the enormous building activity due to the urban redevelopment of Attica, as well as the huge public works for the infrastructure of the 2004 Olympic Games, offered to the Archaeological Service the opportunity to acquire important excavation data from prehistoric times to the Roman period in almost the entire area of Attica. In this context, the construction of the “New Free Stavros-Raphina Highway” in the Loutros area of the modern deme of Pallene, during the years 2002-04, functioned as an extensive trial section measuring 3750 m length and 100 m width (fig. 1). The extensive excavations carried out by the former 2nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities along the entire length and width of the highway, demonstrated the intensive and almost continuous use of the area from the Neolithic period to Late Antiquity³.

B) Ancient demes

The findings that have been uncovered during the aforementioned rescue excavations indicate a strong human presence related to commercial activities unfolding within a network of settlements of the ancient Attic demes, which were discovered in the wider area of the modern deme of Pallene⁴.

The initial number of ancient demes in Attica is unknown. During the 4th c. BC, however, 139 demes are attested with various demographic and territorial

(*Historiae*, 2, 15.1-3) where it is stated that, when Theseus assumed power, he abolished the *bouleuteria* and the authorities of each small city, he established a *prytaneion* and a *bouleuterion* and he imposed on them a single center of administrative and judicial power, the city of Athens. On the problematic issue of the unification of Attica and the Athenian foundation myth, see Fachard 2021, 23-24; Μαθηαίου 2010, 16-18; Hansen 2004, 624-625.

² Σταϊνχάουερ 2024, 150.

³ Ράμμου 2013, 180-181; 2022; Ζούβελου 2015, 421-424.

⁴ Σταϊνχάουερ 2008, 167.

sizes⁵. According to the studies of Steinhauer, only a small number of Attic demes seem to correspond to the image of the village as we know it today⁶. Therefore, if we exclude the larger demes with an urban and nucleated character and the few fortified ones, such as Rhamnous, Eleusis and Sounion, with a specific military and religious function, the small and medium-sized demes are characterized by a loose organization of habitation that included mainly scattered farmsteads and, in some cases, two or three settlements near main roads and intersections⁷.

C) Ancient road network

The impressive road network of Attica connected all demes with each other and enabled all residents to easily access the *asty*. It comprises 3.50 m wide dirt roads with low side walls⁸. The layout and density of the road network provide valuable information on the habitation of Attica, as well as on the communication between the demes and the direct contact of the entire countryside with the center of Athens⁹. The Athens basin was connected to Mesogaia and Lavreotiki through two carriage roads to the north and south of Hymettos, which followed the course of the current roads of Mesogeia-Stavros and Vouliagmeni-Vari Koropi respectively¹⁰. Specifically, in the area of ancient Mesogaia, the road network consists of a series of roads starting from Pallene, at the entrance to Mesogeia, and spreading out radially. The first road is heading to the east towards Marathon, while the other two are crossing the plain in a northwest/southeast direction towards the great coastal sanctuaries of Artemis at Brauron and Loutsa, and the major harbours of the Euboean Gulf, Steira and Prasies at Porto Raphti, and to Thorikos in Lavreotiki to the South¹¹.

The ancient deme of Pallene has been located in the area of Gerakas, 3 km along the Marathonos Avenue from Stavros to the so-called Vigla or Vigla of the Thieves, namely the area of southern Pentele sheepfolds and the Pallene stream¹². It is worth noting that at a short distance from the site of Loutros and within the boundaries of the ancient deme of Pallene (area of Stavros Geraka) the early classical

⁵ Σταϊνχάουερ 2024, 50, n. 15 and 2010, 93. It is well known that in 508/7 BC, Kleisthenes increased the number of the Athenian tribes (*phylai*) from four to ten and established the Council (*Boule*) of Five Hundred with 50 members from each tribe. The three regions of Attica, namely the *asty*, the *paralia* and the *mesogaia*, were represented equally within each of these tribes. In this way, the territory of Attica was divided into 30 local units, the *trittyes*, and each tribe was composed of three *trittyes*, one per region. The latter included a certain number of demes, which were local autonomous communities with their own resources. The demes decided about their community affairs, their land, municipal and sacred, their worship, and their sanctuaries. See Σταϊνχάουερ 2024, 49-52; Fachard 2021, 24-25; Ματθαίου 2010, 19-22.

⁶ Besides the archaeological data, our knowledge of the ancient demes of Attica derives from pseudo-Aristotle's *Ath. Pol.*, the inscriptions discovered throughout Attica, the legal speeches of Lysias and Demosthenes, the comedies of Aristophanes and Menander, as well as from historians and later geographers (Strabo and Pausanias). See Σταϊνχάουερ 2024 and 2010, 98.

⁷ On the settlement pattern of the Attic demes, the density of population and the estimated number of houses, see Σταϊνχάουερ 2024, 298-304, 460-465; Fachard 2021, 26-28; Δημακόπουλος 2017, 289; Σταϊνχάουερ 1994, 183-187.

⁸ Σταϊνχάουερ 2010, 98.

⁹ Fachard 2021, 29-30.

¹⁰ Σταϊνχάουερ 2009a, 49.

¹¹ See Σταϊνχάουερ 2001, 81; Ραντοπούλου 2009, 340.

¹² Σταϊνχάουερ 2001, 83.

sanctuary of Athena Pallenis was discovered. This is attested in written sources dating back to the years of Peisistratus (561-527 BC). According to the inscriptions, the temple of Athena Pallenis was the religious center of a federation consisting of the demes of Pallene, Gargettos, Paiania, and, probably, the distant deme of Acharnai, which lasted from the Archaic to the Roman period¹³.

At the entrance of the modern deme of Pallene, part of a road with an east-west direction was discovered. This was essentially part of the main road that connected the deme of Pallene with Araphen and Marathon, and passed south of the Loutros site¹⁴, thus giving it a special dynamic with a potentially commercial character. Therefore, excavations at the site of Loutros revealed parts of four road axes running through the area. One of them, running from southwest to northeast, connected the Loutros area with the ancient road to Erchia, while a second one, with an east-west direction, was probably the road that passed north from the Kontra hills, towards Araphen and met the road to Vilaneza¹⁵. Along these, residential remains of the Late Classical and Hellenistic periods were identified, while to the south of the junction of the two roads, a cemetery of the Geometric period was discovered (fig.1)¹⁶.

D) Residential remains in the wider area

The settlements that have been discovered in the wider area of Mesogeia testify to its residential character. This was formed by individual farmhouses in a particularly sparse arrangement with distances that may have exceeded 300 m. The farmsteads are interspersed with family tomb enclosures and pottery workshops, mainly along the roads that crossed the plain¹⁷.

Such a settlement was located at the intersection of two roads, *i.e.* the ancient road of Marathon and a secondary small perpendicular rural road running from north to south, towards Anthousa and ancient Gargettos, parallel to the Pallene stream. On either side of these roads, farmhouses and a building complex were uncovered. These were situated at a distance of 200 m to each other and approximately 400 m from the Mesogeion Avenue. In addition, burial monuments dated to the Classical and Early Hellenistic periods (5th-first quarter of 3rd c. BC) were unearthed¹⁸. Their concentration beyond the deep stream of Gerakas renders possible that the site constitutes the entrance to another deme. Based on the demotic and the names inscribed on the funerary monuments (*lekythoi* and gravestones), this probably refers to the small deme of Kydantidai, bordered by the demes of Pallene and Erchia (Spata), to which two locations had long been attributed, Matrigou and Vlycho, east of Harvati¹⁹.

¹³ Whitehead 1986, 185, n. 46; Πλάτωνος- Γιώτα 1997; Ραυτοπούλου 2009, 340-341, with relevant bibliography; Σταϊνχάουερ 2024, 153.

¹⁴ See Σταϊνχάουερ 2009, 52.

¹⁵ On the geomorphology of the area, its history and the road network, see Ζούβελου 2015, 421-423.

¹⁶ Ράμμου 2022, 21.

¹⁷ Σταϊνχάουερ 2008, 167.

¹⁸ Σταϊνχάουερ 2001, 85-86; 2005, 171-172; 2009b, 309-311; 2024, 173; Δημακόπουλος 2017, 123-124; Χριστοδούλου 2014, 214.

¹⁹ On the proposed location of the deme of Kydantidai, see Trail 1975, 40-41; Ματθαίου 1989 and 1993, 85-86; Δημακόπουλος 2017, 119; Σταϊνχάουερ 2024, 165, n. 53.

In the Kleisthenic system, the tribal affiliation of the deme of Kydantidai was that of Aigeis²⁰. Following the establishment of the Macedonian tribes, however, it was transferred to Ptolemais in 224/3 BC²¹. This small deme was represented in the Council of Five Hundred by either one or two members and, therefore, did not probably exceed 40 houses in size²². The epigraphic testimonies attest its demographic and economic development during the Classical period, echoing the influence of the powerful family of the well-known general Νικίας Νικηράτου Κυδαντίδη²³.

E) Excavation research results

The total length of the “New Free Stavros-Raphina Highway” under construction was 3.750 m. Ten sectors (I-X)²⁴ were defined along its line, in order to facilitate and better organize the excavation work, which brought to light a wide variety of finds that provide information about the periods of activity in the area.

Up to PK 0+500 (sector I) destruction layers of different sorts, pit features, stone piles and a deposit with neolithic pottery were revealed. The most notable find, however, was a cemetery dating to the Late Geometric period, in which eleven burials and offering places were excavated. The latter comprised a large number of vessels with an impressive variety of shapes (amphoras, oinochoe, skyphoi, kantharoi, etc.)²⁵. Near the cemetery, the section of an ancient road following a southwest-northeast direction was discovered, as well as a pit with final neolithic pottery and stone tools.

A stone-paved area with geometric pottery and a prehistoric female figurine were discovered, among others, in sector II (PK 0+600), while two rooms (a small and a larger one) were uncovered in sector III (PK 0+650-800). The destruction layer of the larger room was particularly rich in pottery dating to the Classical period. In the nearby area a bell-shaped deposit with an abundance of pottery and a remarkably large number of pyramidal clay loom weights (approximately 300) was excavated. In addition, the excavation revealed 25 almost circular stone piles arranged in a semicircle and dating to the Neolithic period.

The finds of sector V (PK 0+900-1200) include destruction layers, a stone-built well with classical pottery, an ancient pit with classical and hellenistic pottery, a building (30x15 m) dating to the Classical-Hellenistic period, a rectangular cistern lined with hydraulic mortar and a pipeline. Excavations in this sector also revealed the remains of a large rectangular building (18.5x7 m) with elaborate masonry on the inside and with buttresses in order to more evenly distribute the load of the superstructure. Its thick layer of destruction yielded a multitude of ceramic, stone and marble architectural fragments, as well as a large quantity of utilitarian and storage vessels. Worth mentioning is the large number of stamped amphora handles

²⁰ Whitehead 1986, 369-370.

²¹ Traill 1975, Table II (Aigeis).

²² Hansen 1986, 51-64; Σταϊνχάουερ 2005, 172 and 2009b, 310. However, see Σταϊνχάουερ 2024, 461, t. II.

²³ Ζούβελου 2015, 426; Whitehead 1984, 311-312.

²⁴ The sectors are the following: 0 (PK 0+200μ.), I (PK 0+320-550 m), II (PK 0+550-650 m), III (PK 0+650-800 m), IV (PK 0+800-900 m), V (PK 0+900-1200 m), VI (PK 0+1600 m), VII (PK 0+1800 m), VIII (PK 0+1900 m), IX (PK 0+2100 m) and X (PK 0+2900 m).

²⁵ On the cemetery of the Geometric period, see Ράμμου 2022.

dating to the late 4th and the 3rd c. BC from Paros, Rhodes and Knidos²⁶. Four coins (nos 1, 3, 17-18), two lead loom weights (nos 28-29) and one token (no. 22) were collected from the area. To the west and north, part of a small road, oriented east-west and consisting of stones of approximately 0.50 cm in size, was identified. This intersected with the main road a little further to the east.

In any case, regarding coins, commercial weights and lead loom weights, there are two important findspots, specifically two building complexes adjacent to the main road and dating to the Late Classical and Hellenistic periods. The first is in sector VI (PK 0+1600) where residential remains from Hellenistic times were brought to light. The building complex consisted of at least five small rooms (figs 2-3). These were located along the western and northern sides of a courtyard that was defined by walls to the south and east, while to the north it was connected to the central road that came from the southeast in a north and west direction. Moreover, the excavation brought to light a large quantity of vessels and hives, loom weights, animal bones, lead joins, five coins (nos 4-8), three lead commercial weights (nos 24-26) and one token (no. 23).

Further to the north, in sector VII and at a distance of 200 m (PK 0+1800) (fig. 4), another building complex was discovered. This comprised at least six rooms along its western and northern sides, which were open to a large courtyard (fig. 5). To the west, a large outdoor or semi-roofed storage space was probably defined. The excavated deposits, especially those of room 9, which was located in the northernmost point (fig. 6), and of the courtyard, have unearthed a large quantity of pottery, querns, loom weights (nos 30-31), masses of raw lead, nine coins (nos 9-15, 19-20), one commercial weight (no. 27), miniature offering vessels, as well as the upper part of a marble loutrophoros of the 4th c. BC²⁷.

Moreover, deposits (PK 0+1900 and 0+1950) rich in classical and hellenistic pottery are quite frequent and finally, a rectangular building (21x10.8 m) of the Roman period, with a destruction layer rich in a variety of finds, was discovered in sector X (PK 0+2900).

To sum up, the excavation data indicates that the site of Loutros, where roads with intense mobility intersected, was characterized by commercial activity in organized facilities. Most of the findings (coins, commercial weights, tokens, loom weights) have been found at sectors V (PK 0+900-1200), VI (PK 0+1600) and VII (PK 0+1800). The common element that characterizes all three sectors is the extensive building remains that were uncovered²⁸, with a large quantity of pottery, as well as other finds, including metal and marble objects.

Observing the distribution of the ancient remains in the natural relief of the Pallene area, it is established that the Loutros site is directly intertwined with the existence of the local roads that ensured communication with the *asty*, the inland areas and the coast, as well as with the streams of the area that provided water supply to the agricultural and craft activities, while the Gerakas stream seems to constitute the natural northeast boundary with the ancient deme of Pallene. As mentioned above, the latter deme was a religious and economic center of Attica in

²⁶ See also Ζούβελου 2015, 423.

²⁷ Ζούβελου 2015, 421-424.

²⁸ It is certain that deep plowing, applied for the cultivation of vineyards in modern times, has greatly affected the archaeological remains. Judging mainly from the extensive destruction layers, as well as from the dense road network, we suspect that the site would have been much more extended.

close connection to the *asty* and with notable development. Therefore, the building complexes discovered in Loutros probably played a significant role in the commercial activities of the wider area, enjoying the privileges of a location adjacent to a very wealthy deme.

(A.R.)

II) The bronze and lead objects from the area of Loutros Pallene

A) Catalogue

The following catalogue (see table of coins and other metal objects) includes 21 bronze coins, two lead tokens, four commercial lead weights, four lead loom weights and one clothes lead weight. They were discovered in an area 2 km long, located 500 m east of the Kantza junction, at the site of Loutros Pallene, where the rescue excavations of the Ephorate of Antiquities of East Attica (former 2nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) for the construction of the Stavros-Raphina Highway in the years 2002-04 have revealed the remains of six structures of Late Classical, Hellenistic and Roman periods²⁹.

Bronze coins

Ancient Greek coins

Macedonia/Antigonos II Gonatas

Sector V

1. Helmeted head of Athena r./Pan r., erecting trophy to r.; B-A across upper field, monogram of Antigonos between legs; in field r. or l. symbols, letters or monograms (6.27 g; 19.4 mm; 3.00) (Inv. no. N1) (see *SNG Alpha Bank*, 1010 *et seq.*) (277/6-239 BC).

Attica/Athens

Sector III

2. Triptolemos l., holding grain ear, seated in winged chariot being drawn by two serpents/Pig standing r. on mystic staff; ΕΛΕΥΣΙ below; all in wheat wreath (3.39 g; 15.9 mm; 12.00) (Inv. no.: N1) (*Agora XXVI*, p. 44, no. 51, pl. 5) (307-300 BC).

Sector V

3. Triptolemos l., holding grain ear, seated in winged chariot being drawn by two serpents/Pig standing r. on mystic staff; ΕΛΕΥΣΙ below; all in wheat wreath (1.86 g; 14.4 mm) (Inv. no.: N6) (*Agora XXVI*, p. 44, no. 51, pl. 5) (307-300 BC).

²⁹ See Ράμμου 2013, 180-181; Ζούβελου 2015; Σταϊνχάουερ 2024, 164, map XVII B (nos 1-5) and A. Rammou, above.

Sector VI

4. Triptolemos l., holding grain ear, seated in winged chariot being drawn by two serpents/Pig standing r. on mystic staff; ΕΛΕΥΣΙ below; all in wheat wreath (2.17 g; 12.6 mm; 11.00) (Inv. no.: N9) (*Agora XXVI*, p. 44, no. 51, pl. 5) (307-300 BC).

5. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; all in olive wreath (2.72 g; 11 mm; 11.00) (Inv. no.: N8) (*Agora XXVI*, pp. 44-45, no. 52, pl. 5) (287-284 BC).

6. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; in field r., ear of wheat (3.00 g; 13.7 mm; 12.00) (Inv. no.: N2) (*Agora XXVI*, p. 46, no. 58, pl. 6) (270-261 BC).

7. Head of Demeter wearing wheat wreath r., border of dots/ΑΘΕ, Plemochoe with wheat ear passed through each handle; in field r., owl (overstruck) (4.59 g; 20.5 mm; 12.00) (Inv. no.: N6) (*Agora XXVI*, p. 62, no. 74, pl. 7) (224/3-198 BC).

8. Head of Athena wearing Attic helmet r./ΑΘΕ, owl standing, $\frac{3}{4}$ facing r., wings lifted; in field r., amphora or plemochoe (6.95 g; 16.8 mm; 3.00) (Inv. no.: N7) (*Agora XXVI*, pp. 60-61, nos 69-70, pl. 7) (224/3-198 BC).

Sector VII

9. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; in field r., ear of wheat (2.53 g; 11 mm; 6.00) (Inv. no.: N6) (*Agora XXVI*, p. 46, no. 58, pl. 6) (270-261 BC).

10. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; in field r., cornucopia (2.17 g; 13 mm; 12.00) (Inv. no.: N5) (*Agora XXVI*, p. 47, no. 59, pl. 6) (270-261 BC).

11. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; in field r., unidentified symbol (2.78 g; 14.7 mm; 3.00) (Inv. no.: N4) (*Agora XXVI*, pp. 46-47, nos 57-60, pl. 6) (270-261 BC).

12. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘ[H], owl standing r., facing; all in olive wreath (2.52 g; 13 mm; 11.00) (Inv. no.: N7) (*Agora XXVI*, pp. 44-45, no. 52, pl. 5) (287-284 BC).

13. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ (?), owl standing r., facing; all in olive wreath (2.77 g; 12 mm; 12.00) (Inv. no.: N9) (*Agora XXVI*, pp. 44-45, no. 52, pl. 5) (287-284 BC).

14. Triptolemos l., holding grain ear, mounting in winged chariot being drawn by two serpents/Pig standing r. on mystic staff; ΕΛΕΥΣΙ below; all in wheat wreath (2.53 g; 12.3 mm; 12.00) (Inv. no.: N3) (*Agora XXVI*, p. 44, no. 49, pl. 5) (322/317-307 BC).

15. Head of Athena wearing Corinthian helmet r./ΑΘΕ, owl standing r., facing; in field r. ear of wheat (2.87 g; 14.1 mm; 12.00) (Inv. no.: N1) (*Agora XXVI*, pp. 46-47, nos 58-59, pl. 6) (270-261 BC).

Roman coins

Sector III

16. Illegible inscription. Head of emperor r./worn, unidentified (1.81 g; 13.8 mm) (without inv. no.) (4th-5th c. AD).

Unidentified coins

Sector V

17. Worn (2.52 g; 11.6 mm) (Inv. no.: N3).

18. Worn (2.36 g; 13.8 mm) (Inv. no.: N4).

Sector VII

19. Worn (3.76 g; 14.2 mm) (Inv. no.: N8).

20. Worn, probably Athenian (head of Athena wearing Corinthian (?) helmet r./Owl or two owls?) (2.33 g; 12 mm) (Inv. no.: N10).

Sector X

21. Worn, probably Athenian (head of Athena wearing Corinthian helmet r.) (4.93 g; 17.4 mm) (Inv. no.: N1).

Lead tokens

Sector V

22. Mystic ring enclosed in wreath (3.70 g; 15 mm) (Inv. no.: N 5) (Cf. Σβορώνος 1900, p. 335, no. 205, pl. ΙΘ'(III). 48) (3rd-1st c. BC).

Sector VI

23. A lidded Panathenaic amphora (4.80 g; 16 mm) (Inv. no.: N 5) (Postolaccas 1866, 348, no. 154, pl. XXXII; Cf. *Agora X*, p. 101, nos L157-L158, pl. 25) (3rd-1st c. BC).

Commercial lead weights

Sector VI

24. Circular weight; incised numerals ΗΗΙΙΙ (3 Attic dr. and 3 ob.) (11.58 g; 20.8 mm) (Inv. no.: N6).

25. Circular weight; incised numerals ΗΗΙΙ (2 Attic dr. and 3 ob.) (10.28 g; 22.1 mm) (Inv. no.: N3).

26. Square Athenian weight; 1/6 stater; raised edges; in relief, half amphora. On the field, the raised letters Δ/Η/Μ/Ο for δημόσιον, as state guarantee (159.91 g; 40.4x39.6x8.6 mm) (Inv. no.: M31) (see *Pondera on line* 137; for the Panathenaic type half amphora weights, see *Agora X*, pl. 6) (4th-3rd c. BC).

Sector VII

27. Square Athenian weight; pierced; 1/12 stater (1/6 mina); raised edges; in relief, crescent (78.43 g; 28.3x29x9 mm) (Inv. no.: M39) (for the crescent weights, see *Agora X*, pl. 8. LW. 50) (4th-3rd c. BC).

Loom lead weights

Sector V

28. Conical weight; pierced (227.3 g; 50x30 mm) (Inv. no.: M55).

29. Conical weight (187.5 g; 45x30 mm) (without inv. no.).

Sector VII

30. Conical weight; pierced (214.1 g; 51x34 mm) (Inv. no.: M37).

31. Conical weight (95.4 g; 52x29 mm) (Inv. no.: M30).

Clothes lead weights

Sector VII

32. Biconical weight with central hole encircled on one side by a rosette with nine leaves or rays and on the other by a wreath of ivy leaves and bunches of grapes (28.38 g; 25.6 mm) (Inv. no.: M44) (cf. *Pnyx* I, p. 101, nos 23-26, fig. 45. *Corinth* XII, p. 304, no. 2633, pl. 125. *Rhamnous* VI, p. 242, fig. 59, no. 7).

B) Brief commentary on the entries of the catalogue

Bronze coins

The numismatic material found at the site of Loutros, despite its small number and poor state of preservation, does not surprise in terms of its provenance and circulation, since it includes mainly athenian bronze coins of the Late Classical and Early Hellenistic periods, as well as a Pan-raising-trophy Antigonid bronze alluding to the victory of Antigonos Gonatas over the Celts at Lysimacheia (277 BC) (nos 1-15)³⁰. The important circulation of the bronze coinage of Antigonos II Gonatas attested in Attica after 260 BC is associated with the aftermaths of the Chremonidean war (267-261 BC) when Athens was occupied by the macedonian king (261-255 BC) and is related either with the *siteresion* of the macedonian garrisons in the area or with an unrecorded king's benefaction to the Athenian people³¹. Besides this bronze of Antigonos II Gonatas, the identified coin finds at Loutros do not include foreign issuing authorities of the Classical and Hellenistic periods, compared to those found at other sites of the Attic countryside³². Nevertheless, the material includes some very worn and unidentified coins (nos 17-21) and also a bronze (no. 16), which probably dates in the Late Roman period.

Lead tokens

The iconography of the Athenian lead tokens (*σύμβολα*) (nos 22-23) found in sectors V and VI, reveals their public purposes and functions since they depict images, referring to the major state festivals: the Panathenaea and probably the Eleusinian Mysteries, administered by the Council of Five Hundred³³.

Specifically, the token no. 22 with the mystic ring enclosed in wreath is probably related to the annual celebration of the Eleusinian Mysteries, as have been

³⁰ Panagopoulou 2020, 357.

³¹ On the coins of Antigonos II Gonatas, see *Agora* XXVI, 36-37 and 166; Lönnqvist 1997, 136-137. On their circulation, see Panagopoulou 2020, 357-358 with relevant bibliography.

³² On coin finds attested in the area of Mesogeia and generally in Attica, see indicatively, Σταϊνχάουερ 2024, 150-249; Τιμοθέου 2023, 149, fig. 14; Βασιλειάδου 2023, 110, fig. 10; Μιχαηλίδη and Τιμοθέου 2023, 135, fig. 8; Dalakoura-Vogiatzoglou and Apostolou 2020; *Rhamnous* V, 6-7 (on the coins of Antigonos II Gonatas) and 17-23 (on the coins of the Athenian mint); Γιαμαλίδη 2013; Αγαλλοπούλου 2009; Λιώνης *et al.* 2005, 203-204.

³³ Gkikaki 2023a, 11 and 2023b, 81-82.

interpreted those with the *kernos*, Triptolemos in his serpent car and probably the piglet-on-mystic-staff³⁴. Several tokens with the mystic ring are preserved in the collections of the Numismatic Museum. Nevertheless, some of them carry the inscription ΠΕΝ and are included in the category of the ΠΕΝ tokens, assigned by Svoronos to the Council of Five Hundred³⁵ and recently by Gkikaki to the *Πεντεδραχμία* of the late 4th c. BC, a term used for the *theôrikon* distributed to attend the festival of the Great Dionysia³⁶. Moreover, the lidded Panathenaic amphora which figures on the token no. 23 is the *par excellence* Athenian device and is depicted either alone, as in this case, or with a variety of legends and adjunct objects³⁷.

Therefore, the above tokens could be official tokens served for the *theôrikon*, a money distribution attested already from the 5th c. BC, for the entrance to the civic festivals of Athens and for the provisions of goods and services to the participants³⁸.

It should be mentioned that besides the well-known lead and clay tokens found in the Athenian Agora, the Pnyx, the Hill of the Muses and the residential area of Ancient Athens³⁹, tokens within the boundaries of the Athenian state are attested indicatively in the ancient theater of Thorikos⁴⁰, in Piraeus⁴¹, in Rhamnous⁴², in the temple of Poseidon at Sounion⁴³, in a farmstead at the area of Varabas (Markopoulo)⁴⁴, in a small sanctuary of a chthonic deity at Myrrhinous⁴⁵ and in Koropi, where an important hoard of 93 lead tokens was found in 1905⁴⁶.

Finally, according to Gkikaki⁴⁷, “the lead tokens after their distribution, and after they had fulfilled the role for which they had been issued, were carefully collected again and melted down in order to issue new ones. What has been found today are those that were accidentally lost before they had time to fulfill their role”.

Commercial lead weights

The two square lead weights found in sectors VI and VII are Athenian commercial weights used in the markets for the measuring of commodities and items, such as agricultural products, base metals, textiles and other manufactured goods. In Athens, ten public officials, mentioned as *metronomoi* in the written sources, five in the Athenian Agora and five in Piraeus, were responsible for checking the balances and balance weights used by merchants. The official bronze

³⁴ Gkikaki 2022, 98; 2023a, 10-11 and 2023b, 80-81.

³⁵ Σβορώνος 1900, 334-336.

³⁶ Gkikaki 2021, 60-62; 2022, 99; 2023b, 82.

³⁷ See *Agora X*, p. 101, nos L157-L158, pl. 25; Gkikaki 2020, 132-133, nos 57-58, pl. 15; 2021, 60 and 70, no. 2).

³⁸ Gkikaki 2021, 60-63.

³⁹ Gkikaki 2022, 89-93. On the 20 lead tokens found at the ancient Koile road, see Dakoura-Vogiatzoglou and Apostolou 2020, 282. On the 19 lead tokens discovered in Makrygiannis plot, see Karra 2023.

⁴⁰ Gkikaki 2022, 92, n. 41.

⁴¹ Gkikaki 2022.

⁴² *Rhamnous V*, 51, nos 749-751.

⁴³ Gkikaki 2022, 92, fig. 2.

⁴⁴ Τιμοθέου 2023, 148-149, fig. 14.

⁴⁵ Σταϊνχάουερ 2010, 100-101, fig. 131; Κακαβogiάννη 2009, 74; Ανετάκης 2009, 194; Πέτρου 2003, 41 (fig. 3α-β).

⁴⁶ Ράλλη 2009.

⁴⁷ Personal communication.

commercial weights were kept in the Tholos in the Athenian Agora, in the Acropolis, in Piraeus and in Eleusis.

The Athenian system of commercial weights and measures is a complex structure organised around three units of weights: the stater, which was equivalent to two minas, the mina and the drachm. The symbols that appear on the Athenian weights from the Archaic to the Hellenistic periods are usually associated with precise denominations. Therefore, the Panathenaic half-amphora is related to 1/6 of a stater or 1/4 of a mina and the crescent may refer to 1/4 or 1/6, or 1/8 of a mina⁴⁸.

We should mention that in Athens, although the weight of the “coin mina” would remain unchanged, that of the “trade mina” was increased during the Classical and Hellenistic periods, as attested by the literary and epigraphic testimonies, as well as the inscribed Athenian commercial weights. The city of Athens applied at least five different weight standards for its commercial mina between the 5th and the end of the 2nd c. BC⁴⁹.

Therefore, in our case, the two lead weights follow probably the Athenian 112 dr standard, where the mass for the mina is 487.2 g, for the 1/6 stater 162.4 g and for 1/12 stater (1/6 mina) 81.2 g. The above standard was probably used from the early part of the 4th c. BC until its replacement with the 138 dr standard in the late 3th c. BC⁵⁰.

Athenian weights were found not only in the Athenian *asty*, such as in the Agora and the Pnyx⁵¹, to mention the most well-known excavation finds, but all over Attica. We could mention indicatively, those found in the “agora” of the deme of Halai Aixonidai⁵² in the modern suburb of Voula, in the Tower B of the “priestly” residence of the temple of Apollo Zoster in Mikro Kavouri/Vouliagmeni⁵³, in the large farmstead discovered in the area of Varabas (Markopoulo) of the deme of Konthyle⁵⁴, in the agora of the deme of Myrrhinous in the area of Merenda (Markopoulo)⁵⁵, in the complex found in Pouli in the limits of the demes of Oe (Koropi) and Erchia (Gialou, Spata)⁵⁶, in the “agora” located in the Limani Pasa of the deme of Sounion, identified with the agora *εν Κοίλιη* of the tribe of Salaminien⁵⁷, in the famous building complex⁵⁸ discovered in the area of modern Pallene at a distance of 400 m from Marathonos Avenue and attributed to the Attic deme of Kydantidai, in the deme of Rhamnous⁵⁹ etc.

⁴⁸ Willocx 2020, 23-24.

⁴⁹ Willocx 2020, 25-26. See also Tekin 2016, 35-46, with the previous bibliography.

⁵⁰ Kroll 2020, 63-64; Willocx 2020, 26.

⁵¹ *Agora X*; *Pnyx I*, 28-29.

⁵² Μακραδήμα *et al.* 2014, 259; Κουράγιος 2009-11, 42; Γιαμαλιδη 2013, 31-32; Δημακόπουλος 2017, 156-157; See also Ντόβα 2022, 709.

⁵³ Σταυρόπουλος 1940, 7, fig. 7; Δημακόπουλος 2017, 149-151; Σταϊνχάουερ 2024, 310.

⁵⁴ Τιμοθέου 2023, 147, fig. 11.

⁵⁵ Κακαβογιάννη and Βλαχοδημητροπούλου 2003, 46-47; Κακαβογιάννη 2009, 64-67; Kakavogianni and Anetakis 2012, 187-188.

⁵⁶ Κακαβογιάννη *et al.* 2005, 219, fig. 8; Kakavogianni and Anetakis 2012, 193-194; Δημακόπουλος 2017, 132-133.

⁵⁷ Σταϊνχάουερ 2024, 272; Kakavogianni and Anetakis 2012, 195-197; Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 52-55.

⁵⁸ The building complex consists of three neighboring farmhouses. Each of them includes a central courtyard, various rooms and storerooms on the sides, with an entrance on the south side. On the weights discovered in the building, see Σταϊνχάουερ 2024, 170-171.

⁵⁹ *Rhamnous V*, 201-203, nos 814-835.

It should be noted that the majority of Athenian commercial weights were discovered in places linked to trade (agoras, shops). However, it is not uncommon to find them in an artisanal context, notably workshops linked to metalworking, and also in a religious context⁶⁰.

The two last circular weights, no. 24 and no. 25 discovered in sector VI, are inscribed with numeral notations ΗΗΙΙΙ and ΗΗΙΙ in order of reference. A single drachm in Attic inscriptions is denoted by the sign Η and the obol by the Ι⁶¹. Therefore, the values of these small circular weights are expressed not in fractions of minas or staters, but are recorded in numbers of Attic drachms and obols.

The mass of the weight no. 25 is 10.28 g and the value inscribed is two Attic drachms and three obols (drachm of 4.11 g). Given that the weight of an Attic drachm is 4.36 g, its original mass would be at 10.9 g. and so its loss of weight would have come to only *ca* 0.62 g (6%). Nevertheless, the mass of the weight no. 24 is 11.58 g and the value inscribed is three Attic drachms and three obols (drachm of 3.30 g). Therefore, if its original mass would be at 15.26 g, we could assume either a deliberate incorrect value or more probably a significant weight loss of 3.68 g (12%), due to corrosion and cleaning, as some lead Attic weights with numerals also attest⁶².

Loom lead weights

The four conical lead weights (nos 28-31) discovered in sectors V and VII add to the already known examples of similar weights, usually pyramidal but also disc-shaped⁶³ and conical that have been found in settlements, agoras or workshops in mainland and insular Greece during the Late Classical and Hellenistic periods⁶⁴.

The shape of these four weights is almost a perfect cone with a circular base, slightly flattened top, and the lower edges at the bottom are turned underneath. None of them bears stamps and two of them (nos 28 and 30) have a single suspension hole below the top. Similar weights are attested in Pnyx and Corinth⁶⁵.

The use of the above lead objects remains uncertain and different opinions have been formulated regarding their function, with the most prevalent those of loom weights for wrap-weighted looms, weight units for the raw materials of textiles or sinkers for fishing lines or nets.

Although the four conical lead weights from Loutros do not bear seals, there are examples of pyramidal and conical lead weights, which carry stamps with relief figurative themes, letters or monograms mainly on their square or circular base⁶⁶. The terracotta loom weights also bear markings, such as gem stamps and images, letters, names and symbols, impressed by stamps or incised before or after firing, which are interpreted as owner's marks or as identification marks of a set, denoting different series or groups of loom weights, related to the textile's production

⁶⁰ See indicatively Σταυρόπουλος 1940.

⁶¹ Tod 1911-12, 101; *Agora* X, 30-31, nos LW 58-LW 60.

⁶² Perniche 1894, 144-160; Βασιλοπούλου 1996.

⁶³ Burnier and Hijmans 2003, 119.

⁶⁴ For relevant bibliographical references, see Γαβαλάς 2014, 233-234.

⁶⁵ *Pnyx* I, 79 and 94, nos 151-153, fig. 42; *Corinth* XII, 163 and 172, no. 1212/roughly conical.

⁶⁶ Κακαβογιάννης 1984, 131-133; Κακαβογιάννη 2014, 244; Γαβαλάς 2014, 230-231; *Rhamnous* VI, 203-208; Τιμοθέου 2023, 146, fig. 9.

process⁶⁷. We know that the weight and thickness of the loom weights were functional characteristics for the operation of the warp-weighted loom and determined the process of textile production and the result of weaving⁶⁸.

The same is observed in the case of lead pyramidal weights, where series of the same size and weight are attested⁶⁹. According to Gavalas⁷⁰, the discovery of lead weights together with clay loom weights probably indicates either their similar but at the same time specialized use in the loom, due to their small number⁷¹ and the small cross-section of their holes in relation to terracotta ones, or their use as suspended weights of scales during the weighing stage (*ταλασία*) of the raw materials⁷², which precedes the spinning and the weaving. The first view, however, seems more likely due to the shapes of the lead weights, which refer to loom weights, as well as their hanging hole, which is inconsistent with their use as weights⁷³.

Moreover, in the aforementioned building complex of the Attic deme of Kydantidai, an important number of lead loom weights have been found⁷⁴. Conical and pyramidal lead weights were also discovered in the deme “agora” of Halai Aixonides⁷⁵, the farmstead in the area of Varabas (Markopoulo) of the deme of Konthyle⁷⁶, the north-east complex (“agora”)⁷⁷ and the Aphrodision⁷⁸ in the deme of Myrrhinous.

Lead weights, mainly pyramidal with a notch, hole or hanging ring at the top, are also found in shipwrecks and in coastal areas of the Eastern Mediterranean and were interpreted by Kletter⁷⁹ as sinkers for fishing lines or nets and not as units of weight. In this case, their shape and weight depended on the form (rocky or sandy) of the bottom and the depth of the sea, and the markings they bear refer to fishermen’s stamps⁸⁰. Moreover, a lead conical weight from Rhamnous carries a stamp on its circular base, probably an anchor or a hook⁸¹ and some lead pyramidal weights from the collections of the Numismatic Museum depict probably a fish bone (or cypress branch?) on the lateral surfaces.

We therefore conclude that the textile or fishing use of the above lead objects depends on the areas of discovery and the assemblages.

⁶⁷ Lawall 2014, 168-170. See also Stefanaki and Seroglou 2019, 47, n. 47, with relevant bibliography.

⁶⁸ Τζαχίλη 2006, 223; Mårtensson *et al.* 2009.

⁶⁹ Γαβαλάς 2014, 229-231; Κακαβογιάννη 2014, 244.

⁷⁰ Γαβαλάς 2014, 236.

⁷¹ Nevertheless, the small number of lead loom weights in comparison with the larger number of terracotta ones could also be explained on account of the possibility of lead loom weights having been recycled (Burnier and Hijmans 2003, 119; Wilson 1930, 118).

⁷² Kroll and Stefanaki 2020.

⁷³ Κακαβογιάννη 2014, 244, n. 38.

⁷⁴ Σταϊνχάουερ 2024, 170.

⁷⁵ Μακραδήμα *et al.* 2014, 259; Κουράγιος 2009-11, 42; Δημακόπουλος 2017, 156-157. See also Ντόβα 2022, 709.

⁷⁶ Τιμοθέου 2023, 146.

⁷⁷ Ανετάκης and Μάρκου 2003, 52-53; Σκλάβος *et al.* 2009, 86-91; Κακαβογιάννη 2009, 70; Kakavogianni and Anetakis 2012, 189; Δημακόπουλος 2017, 140.

⁷⁸ Κακαβογιάννη 2009, 69.

⁷⁹ Kletter 2013.

⁸⁰ Kletter 2013, 23-24.

⁸¹ *Rhamnous* VI, 203, no. 840.

Clothes lead weights

The biconical lead weight found in sector VII (no. 32) carries floral designs in relief on both sides, as those found in Pnyx, Rhamnous and Corinth, as well as in Mesogeia, indicatively in the area of Varampas (Markopoulo)⁸². According to Petrakos⁸³, “these discoid flat or biconical weights, decorated or not, with a hole in the center, were placed on the edges of cloths to create harmonious vertical folds or to prevent the wind from lifting them”.

C) Deme “agoras” and wealthy farmsteads

These bronze and lead objects constitute only a small part of the findings at the site of Loutros, given the discovery of a large quantity of clay objects, such as pottery, amphoras, loom weights etc. Therefore, since the study of the material is still pending, we could only formulate some preliminary results on the role and chronology of the five structures discovered in sectors III, V, VI and VIII.

Apart from a single coin (no. 16) issued in the Roman period, the findings included in the catalogue above are dated in the Late Classical and the Hellenistic periods. Nevertheless, two problems arise. The first concerns the identification of the site of Loutros, given that we do not know which Attic deme it belonged to, and the second, the domestic and/or commercial function of the buildings uncovered in the area.

The site of Loutros is located in the northern plain of Mesogeia, where approximately eight demes are mentioned in written sources and, in most cases, have also been identified archaeologically: Gargettos, Pallene, Kydantidai, Ionidai, Teithras (Pikermi), Halai Araphinidai (Loutsa), Araphen (Raphina)⁸⁴. As Fachard underlines, although the spatial borders of most of the 139 Kleisthenic Attic demes were delimited, as also attested by the presence of a board of *horistai* (boundary commissioners) in Attica during the 4th c. BC, few were actually demarcated⁸⁵. This fact makes it even more difficult today to precisely define the territory of most of them. It is therefore uncertain to which of the neighboring demes, including Pallene, Kydantidai, Ionidai, Teithras or Erchia, belonged these structures of the site of Loutros. Moreover, it is uncertain whether these structures constituted the scattered individual houses and farmsteads of a small deme or the low residential area of a larger deme. Given the extensive layers of destruction, as well as the dense road network, the site could have been much more extended than what has survived today. Nevertheless, it is more likely that the structures in question either formed the south-eastern boundary of the large ancient deme of Pallene or that of the small deme of the Kydantidai, if we assume that the latter extended beyond the Pallene stream. They could also belong to another neighboring deme, such as the small deme of the Ionidai, of the same *trittys* as the Kydantidai, located either to the south or to the east of the latter⁸⁶. An important early hellenistic joint decree of the Kydantidai and the Ionidai, which honor three Kydantidai *demotai* for the proper conduct of the festivals of Herakles, informs us about a common sanctuary of the

⁸² Τιμοθέου 2023, 147, fig. 11.

⁸³ *Rhamnous* VI, 240-244.

⁸⁴ Σταϊνχάουερ 2024, 152-177.

⁸⁵ Fachard 2016 and 2021, 25.

⁸⁶ Σταϊνχάουερ 2024, 165, n. 52 and 174-175; Ματθαίου 1993, 85, n. 3.

god-hero which was probably located on their borders, and according to Zouvelou, in the area of Loutros⁸⁷.

Regarding the function of the buildings, there is an ongoing debate⁸⁸ whether the Attic demes could have their own local “agora”, as a public gathering space or a demotic meeting point, smaller than the Athenian one, where the communal, administrative and religious⁸⁹ affairs, under the jurisdiction of the local authorities (*demarchos, bouleutai, tamiai, hieropoioi* etc.), as well as some commercial activities, would be concentrated. As pointed out by Bresson, this does not mean that each of the 139 demes of Attica had its own “agora”⁹⁰.

Worth noting is that deme “agoras”, as centers of political and religious life and/or as market places⁹¹, are attested directly or indirectly in written sources, *e.g.* in Eleusis, Halai Aixonidai, Gargettos, Rhamnous, Erchia, Besa, Thorikos, Sounion etc.⁹². Moreover, several structures located in the centre of the demes or in key-spaces of the Attic *chora*, where political, religious or commercial activity could be expected, have been identified as “agoras” with a permanent, seasonal or periodical operation⁹³, such as those in the mining district of Lavreotiki, the borders of Attica or of Attic demes (*ἐφορία ἀγορά*⁹⁴), the sanctuaries, the large demes, the harbours⁹⁵ and the ports (*ἐμπόριον*). Specifically, in the area of Mesogeia, several large building complexes, ranging from 1350 to 3000 m² in size, and, sharing or not all the characteristic architectural features and the relevant findings of an agora, have been interpreted either as markets or as wealthy farmsteads, which could have fulfilled the local commercial needs, as well as those of the *asty*, with the buying and selling of commodities, possibly to itinerant traders, who then sold them to wholesalers in the Athenian market or directly to the consumers⁹⁶.

It should be noted that the site of Loutros is well incorporated within the terrestrial and road networks since it is located along the main road that connected the area with the coastal demes of the Aigeis tribe, Araphen, Halai Araphinidai, Philaidai, as well as the important harbour at Prasiai (Porto Raphthi). Therefore, the typical commercial findings, discovered in the site, *i.e.* the coins and the trade

⁸⁷ Ματθαίου 1989 and 1993; Ζούβελου 2015, 430.

⁸⁸ Σταϊνχάουερ 2024, 385-386; Harris and Fachard 2024; Ντόβα 2022, 709-712; Fachard 2021, 25; Δημακόπουλος 2017, 201-202; Kakavogianni and Anetakis 2012; Κακαβογιάννη 2009, 70, n. 105 and 109.

⁸⁹ Paga 2010, 368-370.

⁹⁰ Bresson 2008, 20.

⁹¹ On the much larger meaning of the term *agora*, see Whitehead 1986, 87; Karvonis 2018, 11-12. By the term *agora*, in Classical and mainly in Hellenistic times, we mean multi-functional large complexes composed of open spaces or courtyards, delimited by walls and surrounded by public buildings, shops, *stoai*, storage and cooking spaces, craft activities, shrines, theaters, and honorific decrees and statues (see Harris 2019).

⁹² Whitehead 1986, 45, 86-87, 90-91, 96-97, n. 5; Harris and Lewis 2016, 13; Harris and Fachard 2024. On the term *ἀγοραστικόν*, see Bresson 2008, 20; Kakavogianni and Anetakis 2012, 185; Bubelis 2013; Harris and Lewis 2016, 13, n. 71.

⁹³ On the different types of markets, see Harris 2002, 74-75; Harris and Lewis 2016, 9-24.

⁹⁴ Kakavogianni and Anetakis 2012, 194.

⁹⁵ On the “agora” uncovered in Porto Raphthi, see Τοιργιώτη-Δρακωτού 2013, 128-129. On the “agora” of Limani Pasa, see Σαλιώρα-Οικονομάκου 2004, 51-63 and 141-142. On the significance of Attica’s regional harbours in the agricultural economy, see Lewis 2022.

⁹⁶ Σταϊνχάουερ 2024, 386.

weights, as well as the stamped amphoras handles⁹⁷ and the storage facilities for the *pithoi* (πιθεῶνας), could suggest either a deme's market place located near trade routes and important crossroads, or a regional market serving several neighboring demes, or the market-oriented activity of individual farmsteads of the Attic countryside⁹⁸.

According to the typology of the Attica farmhouses proposed by Dimakopoulos and Steinhauer, the structures discovered specifically in sectors VI and VII belonged to a common type of farmhouse of the Mesogeia plain, which “consists of an enclosed square or rectangular building whose rooms are organized around a central yard in two, three or even four sides”⁹⁹. Indeed, most of the finds of the four residential sectors at Loutros, whose size does not correspond to that of the large building complexes, interpreted as “agoras”, are characteristic of many buildings discovered in Attica and identified as farmhouses. We mention indicatively, among many others, the rural complex of 1.200 m², dated to the 4th-mid 3rd c. BC, and discovered in the area of Varabas (Markopoulo) of the deme of Konthyle, which includes very similar findings, such as storage facilities, hives, cistern, clay and lead loom weights, commercial weights, clothes lead weights, coins, tokens, pottery and lead joins for repairing and soldering clay vessels, as well as masses of raw lead. The latter attest the importation and procession of the lead in order to cover the needs of the farmhouse¹⁰⁰. Furthermore, regarding the function of the large rectangular building of sector V, the significant assemblage of vessels and amphoras suggests, according to Zouvelou¹⁰¹, its use as a place for consuming food and drinks, possibly a tavern (*kapeleio*).

Awaiting for the study of the remaining finds from the Loutros area, the metal objects, mainly the coins and the commercial weights, certainly testify a commercial activity at a local level and the vitality of the Attic rural economy, as well as the interaction between the *asty* and the demes¹⁰².

(V.S.)

Bibliography-abbreviations

- Agora X*: Lang, M. and M. Crosby 1964. *Weights, Measures and Tokens. The Athenian Agora*, v. X. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Agora XXVI*: Kroll, J.H. (with the contribution of A.S. Walker) 1993. *The Greek Coins. The Athenian Agora*, v. XXVI. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Bresson, A. 2008. *L'économie de la Grèce des cités. II. Les espaces de l'échange*. Paris: Armand Colin.
- Bubelis, W. 2013. “The Agorastikon of Hellenistic Athens: Not a Market-Tax”, *ZPE* 185, 122-126.

⁹⁷ On the Athenian amphora imports in the Classical and Hellenistic periods, see Lawall 2021. On the findings and use (or reuse) of amphoras in private households or in locations of amphora-related commerce (shops or taverns), see Lawall 2016.

⁹⁸ See Harris and Lewis 2016, 19-24, with relevant bibliography. On the textile production of the Greek households beyond self-sufficiency, see Tsakirgis 2016.

⁹⁹ Δημακόπουλος 2017, 201-203 (Type A) and 341; Σταϊνχάουερ 2024, 309-310 (Τύπος 2).

¹⁰⁰ Τιμοθέου 2023, 146. Cf. Κουράγιος 2009-11, 42.

¹⁰¹ Ζούβελου 2015, 428.

¹⁰² Fachard 2021, 25.

- Burnier, Y. and St. Hijmans 2003. “Loomweights”, in H. Reinder Reinders and W. Prummel (eds), *Housing in new Halos. A Hellenistic Town in Thessaly, Greece*. Lisse, NL: A.A. Balkema, 118-123.
- Corinth XII: Davidson, G. 1952. *Corinth, The Minor Objects*, v. XII. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Dalakoura-Vogiatzoglou, O. and E. Apostolou 2020. “A small numismatic group from the ancient road of Koile”, in K.A. Sheedy and G. Davis (eds), *Mines, metals and money, Ancient World Studies in Science, Archaeology and History*, (Metallurgy in Numismatics 6, Australian Center for Ancient Numismatics Studies, Macquarie University, The Royal Numismatic Society, Special Publication 56). London: Gutenberg Press Ltd, 275-289.
- Fachard, S. 2016. “Modelling the Territories of Attic Demes: A Computational Approach”, in J. Bintliff and K. Rutter (eds), *The Archaeology of Greece and Rome, Studies in Honour of Anthony Snodgrass*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 192-222.
- Fachard, S. 2021. “Asty and Chora. City and Countryside”, in J. Neils and D.K. Rogers (eds), *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 21-34.
- Gkikaki, M. 2020. “Tokens of Hellenistic Athens. Lead tokens in the Archaeological Institute of the University of Goettingen: Part I. The Haller von Hallerstein Collection and other Greek tokens with no provenance information”, *SNR* 98, 91-138.
- Gkikaki, M. 2021. “Tokens for festivals in Hellenistic Athens”, in A. Crisà (ed.), *Tokens, Value and Identity. Exploring Monetiform objects in Antiquity and the Middle Ages*. Brussels: European Centre for Numismatic Studies, 57-75.
- Gkikaki, M. 2022. “Athenian Lead Tokens: Thoughts on their imagery and function occasioned by the Rediscovery of Part of the Alexandros N. Meletopoulos Collection”, *NC* 182, 87-118.
- Gkikaki, M. 2023a. “Introduction”, in M. Gkikaki (ed.), *Tokens in Classical Athens and Beyond*. Liverpool: Liverpool University Press, 1-20.
- Gkikaki, M. 2023b. “The Council of Five Hundred and Symbola in Classical Athens”, in M. Gkikaki (ed.), *Tokens in Classical Athens and Beyond*. Liverpool: Liverpool University Press, 63-82.
- Hansen, M.H. 1986. *Demography and Democracy: The number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.* Herning: Systime.
- Hansen, M.H. 2004. “Attika”, in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, 624-642.
- Harris, E.M. 2002. “Workshop, marketplace and household. The nature of technical specialization in classical Athens and its influence on the economy and society”, in P. Cartledge, E. Cohen and L. Foxhall (eds), *Money, Labour and Land. Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London: Routledge, 67-99.
- Harris, E.M. 2019. “Markets in the ancient Greek world: An overview”, in L. Rahmstorf and E. Stratford (eds), *Weights and Marketplaces from the Bronze Age to the Early Modern Period*. Göttingen: Wachholtz Verlag Kiel/Hamburg-Murmann Publishers, 255-274.
- Harris, E.M. and S. Fachard 2024. “Markets in the Demes. A New Approach to the Attic countryside”, Lecture presented in January 18, 2024 in the American

- School of Classical Studies at Athens, <https://www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/markets-in-the-demes-a-new-approach-to-the-attic-countryside>.
- Harris, E.M. and D.M. Lewis. 2016. "Introduction: Markets in Classical and Hellenistic Greece", in E.M. Harris, D.M. Lewis and M. Woolmer (eds), *The Ancient Greek Economy: Markets, Households and City-States*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-37.
- Kakavogianni, O. and M. Anetakis 2012. "Les agoras commerciales des dèmes antiques de la Mesogée et de la région du Laurion", in V. Chankowski and P. Karvonis (eds), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques* (Scripta Antiqua 42). Bordeaux/Athènes: Ausonius éd.; École française d'Athènes; Diff. de Boccard, 185-199.
- Karra, I. 2023. "The lot of lead tokens from Makrygianni Plot in Athens", in M. Gkikaki (ed.), *Tokens in Classical Athens and Beyond*. Liverpool: Liverpool University Press, 153-175.
- Karvonis, P. 2018. *Oikèma ou pièce polyvalente: recherches sur une installation commerciale de l'Antiquité grecque*. Oxford: Archaeopress.
- Kletter, R. 2013. "Pyramidal Lead Objects: Scale Weights, Loom Weights, or Sinkers?", *JESHO* 56, 1-28.
- Kroll, J.H. 2020. "Reconstructing the chronology of Athenian balance weights on the 'Solonian' trade standard", in Ch. Doyen and L. Willocx (eds), *Pondera antiqua and mediaevalia I* (Numismatica Lovaniensia 22). Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 42-72.
- Kroll, J.H. and V. Stefanaki 2020. "Women's Weights for Measuring Wool: 'Mastoid' Weights from Knidos, Rhodes and Elsewhere", in Ch. Doyen and L. Willocx (eds), *Pondera antiqua and mediaevalia I* (Numismatica Lovaniensia 22). Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 79-93.
- Lawall, M.L. 2014: "Transport Amphoras and Loomweights: Integrating Elements of Ancient Greek Economies?", in M. Harlow and M.-L. Nosch (eds), *Greek and Roman Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford: Oxbow, 150-189.
- Lawall, M.L. 2016. "Patterns of Amphora Discard from Houses, Shops, Taverns, and Brothels", in A. Glazebrook and B. Tsakirgis (eds), *Houses of III Repute. The Archaeology of Brothels, Houses, and Taverns in the Greek World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 59-74.
- Lawall, M.L. 2021. "The Archaeology of Markets and Trade", in J. Neils and D.K. Rogers (eds), *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press, 244-256.
- Lewis, D.M. 2022. "Attic Deme Harbours, the Rural Economy, and the Maritime Trade: The Incident of Φωρῶν Λιμῆν ([Dem.] 35.28-29)", *Pnyx, Journal of Classical Studies* 1.2, 81-101.
- Lönnqvist, K. 1997. "Studies on the Hellenistic Coinage of Athens: the Impact of Macedonia on the Athenian Money Market in the 3rd century BC," in J. Frosen (ed.), *Early Hellenistic Athens: Symptoms of a Change* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, v. VI). Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens, 119-212.
- Mårtensson, L., M.-L. Nosch and E. Andersson Strand 2009: "Shape of things: Understanding a loom weight", *OJA* 28.4, 373-398.

- Paga, J. 2010. “Deme Theaters in Attica and the Trittys System”, *Hesperia* 79, 351-384.
- Panagopoulou, K. 2020. *The Early Antigonids. Coinage, Money, and the Economy*. New York: The American Numismatic Society.
- Perniche, E. 1894. *Griechische Gewichte*. Berlin.
- Pnyx* I: Davidson, G.R. and D.B. Thompson 1943. *Small Objects from the Pnyx*, v. I (Hesperia Supplement 7). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Postolaccas, A. 1866. “Medaglie inediti del nazionale museo numismatico di Atene”, *Annali* 38, 339-356, with illustrations (drawings) on pl. XXXII in *Monumenti*, VIII.
- Rhamnous* V: Πετράκος, Β.Χ. 2020. *Ο Δήμος του Ραμνούντιος, V: Τα νομίσματα, οι λύχνοι, τα γλυπτά*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Rhamnous* VI: Πετράκος, Β.Χ. 2020. *Ο Δήμος του Ραμνούντιος, VI: Οι επιγραφές, τα χαράγματα, τα σταθμιά, οι μαρτυρίες*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- SNG Alpha Bank: *Sylloge Nummorum Graecorum, The Alpha Bank Collection*. Athens: Alpha Bank, 2000.
- Stefanaki, V.E. and F.K. Seroglou 2019. “Coin Types on Amphora Stamps of the Classical and Early Hellenistic Periods”, in N. Badoud and A. Marangou (eds), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs, Colloque International, Athènes, 3-5 Février 2010*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 45-58.
- Tekin, O. 2016. *Balance Weights in the Aegean World, Classical and Hellenistic periods*. Istanbul: Turkish Institute of Archaeology.
- Tod, M.N. 1911-12. “The Greek Numeral Notation”, *ABSA* XVIII, 98-132.
- Traill, J.S. 1975. *The Political Organization of Attika. A Study of the Demes, Trittyses, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Tsakirgis, B. 2016. “Whole Cloth. Exploring the Question of Self-Sufficiency through the Evidence for Textile Manufacture and Purchase in Greek Houses”, in E. Harris, D. Lewis and M. Woolmer (eds), *The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States*. Cambridge: Cambridge University Press, 166-186.
- Whitehead, D. 1986. *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 BC, A Political and Social Study*. Princeton: Princeton University Press.
- Willocx, L. 2020. “Athenian Commercial Weights: A History of Museum Collections and a General Overview of the Corpus”, in Ch. Doyen-L. Willocx (eds), *Pondera antiqua and mediaevalia I* (Numismatica Lovaniensia 22). Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 23-46.
- Wilson, L. 1930. “Loom Weights”, in D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part II, Architecture and Sculpture: Houses and other buildings*. Baltimore: John Hopkins Press, 118-131.
- Αγαλλοπούλου, Π. 2009. «Νομίσματα από τις ανασκαφές του Ωρωπού», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 299-307.

- Ανετάκης, Μ. 2009. «Νεκροταφεία και ταφικοί Περιβόλοι, Χθόνιο ιερό και κτίριο με ανδρώνα στη Μερέντα», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 189-204.
- Ανετάκης, Μ. and Σ. Μάρκου 2003. «Νοτιοανατολική αγροικία», in Ο. Κακαβογιάννη (ed.), *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαρκόπουλου, στον χώρο κατασκευής του νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*. Athens: Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος, 52-53.
- Βασιλειάδου, Μ. 2023. «Αγροικία στον άγιο Ραφαήλ», in Ε. Ανδρικού (ed.), *Διασχίζοντας τα Μεσόγεια μέσα στον χρόνο*. Athens: ΥΠΠΟ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, 106-111.
- Βασιλοπούλου, Β. 1996. «Τα αττικά τετράδραχμα σταθμια», in *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 57). Athens: ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, 41-48.
- Γαβαλάς Γ.Ι. 2014. *Σφονδύλια και υφαντικά βάρη από την Αμοργό. Συμβολή στη μελέτη της αρχαίας κλωστικής και υφαντικής στις Κυκλάδες*, Unpubl. PhD Thesis, University of Ioannina.
- Γιαμαλίδη, Μ. 2013. “The two numismatic ‘hoards’ and the coins from the S. & I. Sklavenitis S.A. plot in Voula”, *Νομισματικά Χρονικά* 31, 17-44.
- Δημακόπουλος, Σ. 2017. *Αγροικίες κλασικής και ελληνιστικής εποχής στην Αττική*, Unpublished PhD dissertation, University of Thessaloniki.
- Ζούβελου, Π. 2015. «Παλλήνη-παλαιές και νέες ανασκαφές συνθέτουν την αρχαία τοπογραφία», in *Πρακτικά της 1Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*. Καλυνία Thorikou Attikis: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, 421-433.
- Κακαβογιάννη, Ο. 2009. «Τοπογραφία του αρχαίου δήμου Μυρρινούντος», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 47-78.
- Κακαβογιάννη, Ο. 2014. «Ειδώλια, κοσμήματα και άλλα μικρά αντικείμενα από το οικ. Πανάγου Β΄ στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης της Ρόδου», in Α. Γιαννικουρή (ed.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, v. II. Athens: ΥΠΠΟΑ, ΤΑΠΑ, 237-248.
- Κακαβογιάννη, Ο. and Β. Βλαχοδημητροπούλου 2003. «Κτίριο με στοά», in Ο. Κακαβογιάννη (ed.), *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαρκόπουλου, στον χώρο κατασκευής του νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*. Athens: Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος, 46-47.
- Κακαβογιάννη, Μ., Φ. Νέξερη and Δ. Λιώνης 2005. «Αρχαίο ιερό και κτηριακό συγκρότημα πριν από την είσοδο του αεροδρομίου», in Γ. Σταϊνχάουερ (ed.), *Αττικής Οδού Περιήγησις*. Athens: IDEA, 214-219.
- Κακαβογιάννης, Ε.Χ. 1984. «Παραγωγή μολύβδου από λιθάργυρους στην Ελληνιστική Ρόδο», *ΑΑΑ* 27.1-2, 124-140.
- Κουράγιος, Γ. 2009-11. «Ο αρχαίος δήμος των Αιξωνιδών Αλών Αττικής (σημ. Βούλα-Βουλιαγμένη)», *Ευλιμένη* 10-12, 33-62.
- Λιώνης, Δ., Φ. Νέξερη, Μ. Στάθη and Ε. Μαυρομάτη 2005. «Αρχαία Νεκροταφεία στα Μεσόγεια», in Γ. Σταϊνχάουερ (ed.), *Αττικής Οδού Περιήγησις*. Athens: IDEA, 199-212.

- Μακραδήμα, Λ., Γ. Κουράγιος and Μ. Γιαμαλιδή 2014. «Βούλα», *ΑΔ* 62 (2007), Β'1 Χρονικά, 257-260.
- Ματθαίου, Α. 1989. «Ψήφισμα Κυδαντιδών και Ιωνιδών», *Horos* 7, 7-16.
- Ματθαίου, Α. 1993. «Δημοτικό ψήφισμα Κυδαντιδών και Ιωνιδών», in *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*. Καλυνία Θεοδικού Αττικής: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, 81-90.
- Ματθαίου, Α. 2010. «Ιστορικοί Χρόνοι», in Α. Βλαχόπουλος (ed.), *Αρχαία Αθήνα και Αττική, Ιστορική τοπογραφία του άστεως και της χώρας*. Athens: Μέλισσα, 16-39.
- Μιχαηλίδη, Π. and Γ. Τιμοθέου 2023. «Αγροικία με πύργο και ληνό», in Ε. Ανδρικού (ed.), *Διασχίζοντας τα Μεσόγεια μέσα στον χρόνο*. Athens: ΥΠΠΟ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, 132-137.
- Ντόβα, Χ. 2022. *Υμηττός. Συμβολή στην Ιστορική Τοπογραφία και Αρχαιολογία της δυτικής πλευράς του*, Unpublished PhD thesis, University of Thessaly.
- Πέτρου, Α. 2003. «Ιερό Βόρειου Νεκροταφείου», in Ο. Κακαβογιάννη (ed.), *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαρκόπουλου, στον χώρο κατασκευής του νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*. Athens: Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος, 41.
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. 1997. «Το ιερό της Αθηνάς Παλληνίδος (στο οικοπέδο Θανοπούλου-Φλώρου)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 65, 92-97.
- Ράλλη, Ε. 2009. «Θησαυρός μολύβδινων συμβόλων από το Κορωπί Αττικής», in Σ. Δρούγου *et al.* (eds), *Κεράμια Φιλίας, Τιμητικός τόμος για τον Ι. Τουράτσογλου*, v. Α. Athens: ΥΠΠΟ, Νομισματικό Μουσείο, 235-245.
- Ράμμου, Α.Ν. 2013. «Ευρήματα αρχαιολογικής έρευνας στο έργο: 'Λεωφόρος Σταυρού-Ραφήνας, τμήμα Σταυρού-Πικερμίου'», *ΑΔ* 60 (2005), Β'1 Χρονικά, 180-181.
- Ράμμου, Α.Ν. 2022. *Νεκροταφείο ύστερων γεωμετρικών χρόνων στη θέση Λουτρό δήμου Παλλήνης Αττικής* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 115). Athens: ΤΑΠ.
- Ραυτοπούλου, Μ. 2009. «Γέρακας: Νέα στοιχεία για τη χωροταξία και τη σημασία του αρχαίου δήμου της Παλλήνης», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 331-342.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ. 2004. *Ο αρχαίος δήμος του Σουνίου, Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση*. Athens: Τουμπής.
- Σβορώνος, Ι.-Ν. 1900. «Περί των εισιτηρίων των αρχαίων, Μέρος Δ', Τα μολύβδινα σύμβολα», *JIAN* 3, 319-343.
- Σκλάβος, Μ., Ε. Τσελεπή, Μ. Ανετάκης and Σ. Μάρκου 2009. «Αγροικίες και άλλα οικοδομικά συγκροτήματα στη Μερέντα», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 80-92.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 1994. «Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των Αττικών Δήμων», in W.D. Coulson *et al.* (eds), *The Archaeology of Athens and Attica under the democracy, Proceedings of an International Conference celebrating 2.500 years since the birth of democracy in Greece held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992* (Oxbow Monograph 37). Oxford: Oxbow, 175-189.

- Σταϊνχάουερ, Γ. 2001. «Η Κλασική Μεσογαία (5ος-4ος αι. π.Χ.)», in Χρ. Ντούμας (ed.), *Μεσογαία, Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογαίων Αττικής*. Athens: Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών Ελευθέριος Βενιζέλος-IDEA, 81-147.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2005. «Η Αττική Οδός από τον κόμβο του Σταυρού έως τους κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης», in Γ. Σταϊνχάουερ (ed.), *Αττικής Οδού Περιήγησις*. Athens: IDEA, 159-173.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2008. «Αττικοί Δήμοι», in Α.Γ. Βλαχόπουλος (ed.), *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*. Athens: Μέλισσα, 156-173.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009a. «Το οδικό δίκτυο της Αττικής», in Μ. Κορρές (ed.), *Αττικής Οδοί, Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Athens: Μέλισσα, 34-73.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009b. «Ανασκαφές στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης», in Β. Βασιλοπούλου and Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (eds), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' ΕΠΚΑ, Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Athens: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 310-316.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2010. «Αττικοί Δήμοι», in Α. Βλαχόπουλος (ed.), *Αρχαία Αθήνα και Αττική, Ιστορική τοπογραφία του άστεως και της χώρας*. Athens: Μέλισσα, 92-111.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2024. *Οι Δήμοι της Αττικής, Οικιστική της Αττικής Χώρας στην Αρχαιότητα*. Athens: Μέλισσα.
- Σταυρόπουλος, Φ. 1940. «Ιερατική οικία εν Ζωστήρι της Αττικής», *ΑΕ* (1938), 1-31.
- Τζαχίλη, Ι. 2006. «Η υφαντική στην περιοχή του Πανόρμου κατά την ελληνιστική περίοδο», in Ε. Γαβριλάκη and Ι. Τζιφόπουλος (eds), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, v. II: Αρχαίοι Χρόνοι*. Rethymnon: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 219-238.
- Τιμοθέου, Γ. 2023. «Αγροικία με πιθεόνα και ελαιοτριβείο», in Ε. Ανδρικού (ed.), *Διασχίζοντας τα Μεσόγεια μέσα στον χρόνο*. Athens: ΥΠΠΟ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, 138-151.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού, Ι. 2013. «Ειδήσεις για την Αττική από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες», in Μ. Δόγκα-Τόλη and Στ. Οικονόμου (eds), *Αρχαιολογικές Συμβολές, v. Α: Αττική*. Athens: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 123-136.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2014. «Δήμος Παλλήνης», *ΑΔ* 64 (2009), Β'1 Χρονικά, 207-214.

Dr Anastasia Rammou

Deputy Director of the Numismatic Museum

arammou@culture.gr

Dr Vassiliki Stefanaki

Archaeologist-Numismatist

Numismatic Museum

vstefanaki@culture.gr

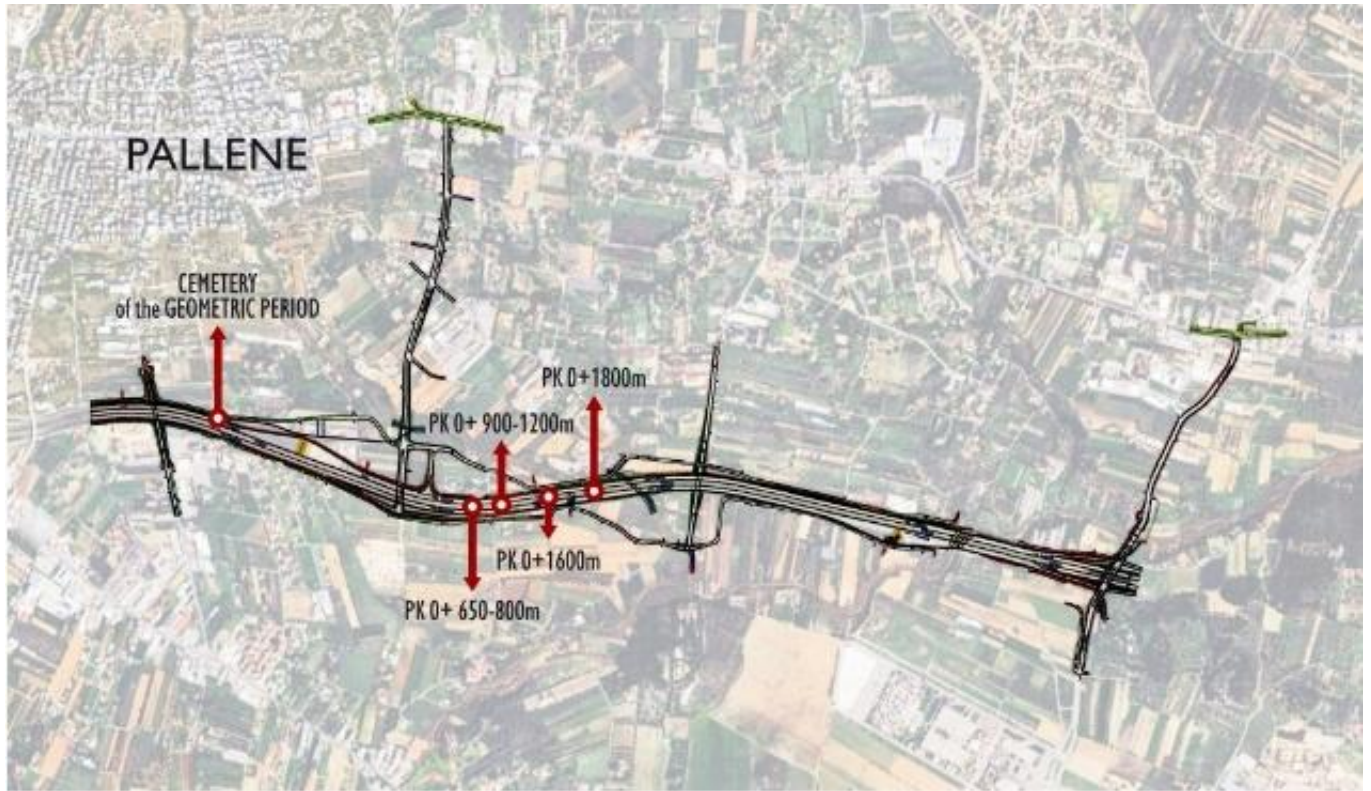

Figure 1. Horizontal profile of the “New Free Stavros-Raphina Highway” (by Y. Stavrinos).

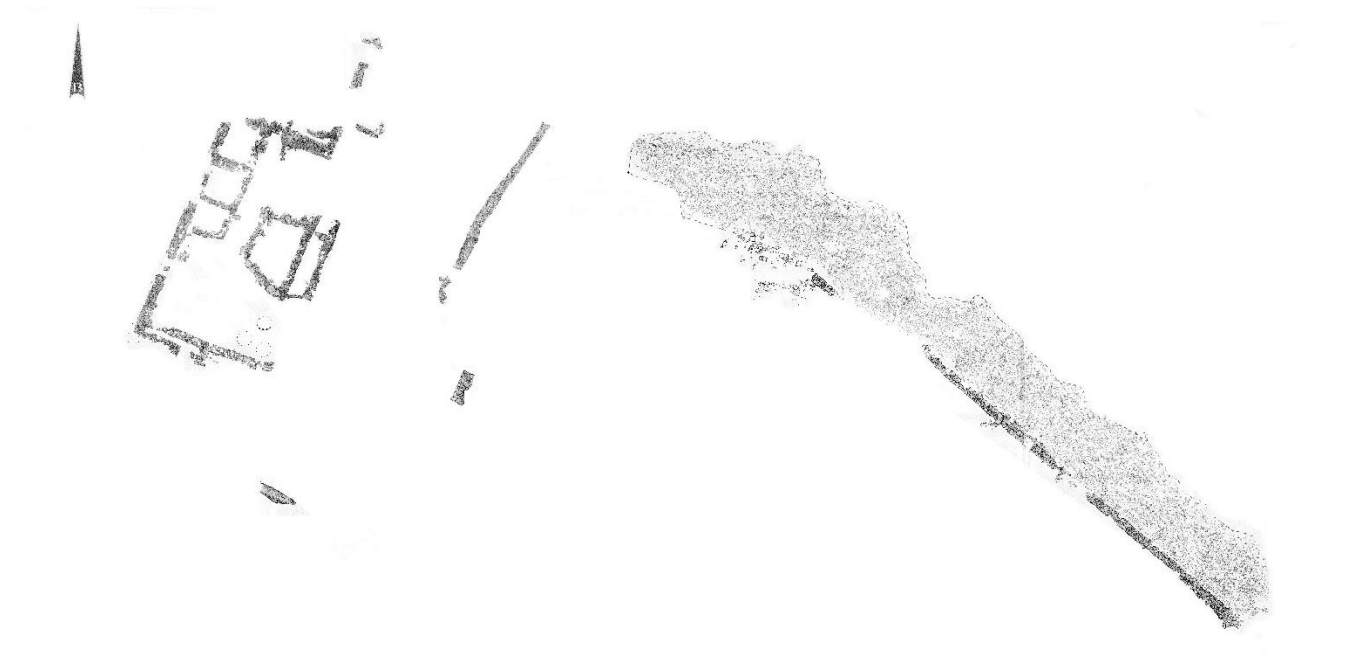

Figure 2. Ground plan of the building complex in sector VI (from the archives of the Ephorate of Antiquities of East Attica).

Figure 3. The building complex in sector VI (from the archives of the Ephorate of Antiquities of East Attica).

Figure 4. General view of the residential remains in sector VII (from the archives of the Ephorate of Antiquities of East Attica).

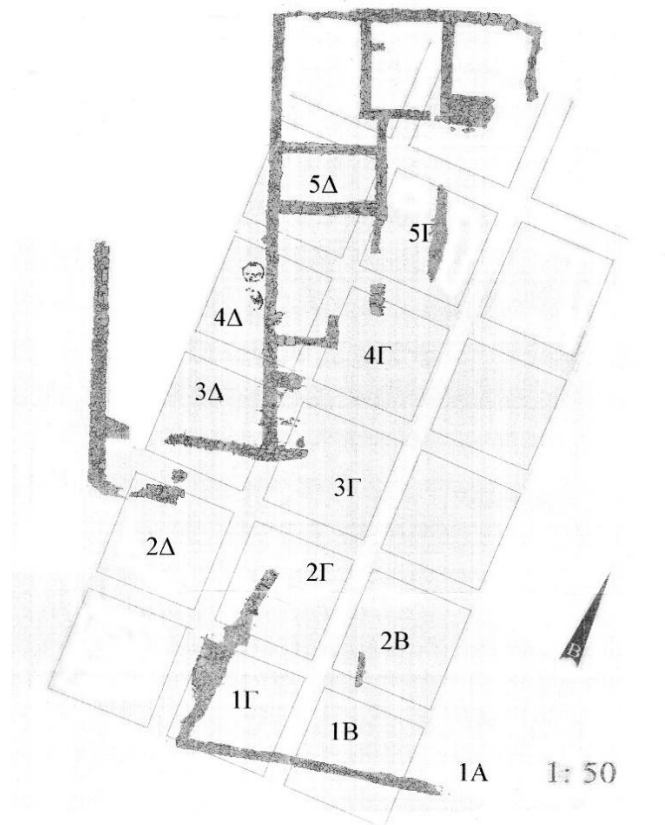

Figure 5. Ground plan of the building complex in sector VII (from the archives of the Ephorate of Antiquities of East Attica).

Figure 6. The building complex in sector VII (Room 9) (from the archives of the Ephorate of Antiquities of East Attica).

Table of coins and other metal objects

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΓΟΜΦΩΝ

Summary

The paper presents the bronze coins from the excavations at the site of Gomfoi Estiaiotidos (modern administrative unit of Trikala) that were carried out at intervals by the Ephorate of Antiquities of Karditsa from 1984 to 2022. The 145 coins under study here cover a good range of local Thessalian and foreign mints dating from the 5th to the 1st c. BC, with issues of the Thessalian League and the Macedonian kings being the majority. The coins are presented based on their typology, metrology, and dating. Due to the complexity of the Thessalian coinage, the study also deals with the monetary production of Thessaly and its dating issues with reference to its political organisation. Attention is further given to the coin microcirculation in the ancient city of Gomfoi, which is compared to that in selected sites of Thessaly with published data, aiming overall to contribute to the numismatic research on Thessaly.

Keywords: Gomfoi archaeological area, Koinon of Thessaly, Thessalian monetary zone, Thessalian coinage, Macedonian royal coinage.

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση σε πρώτη δημοσίευση ενός συνόλου 145 ανασκαφικών νομισμάτων που ήρθαν στο φως στην περιοχή των αρχαίων Γόμφων Εστιαιώτιδος στη ΒΔ Θεσσαλία¹. Τα υλικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης των Γόμφων βρίσκονται στη θέση Επισκοπή, σε απόσταση 2 χλμ. ΒΑ της κωμόπολης του Μουζακίου, στο ΒΔ τμήμα της λεκάνης της Θεσσαλίας. Η ανασκαφική έρευνα συνίσταται σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν κατόπιν αποκάλυψης αρχαιολογικών καταλοίπων από αγροτικές εργασίες ή τη δράση αρχαιοκαπήλων. Το 1987² και το 1994³ σε σωστικές ανασκαφές στον κεντρικό τομέα του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκαν δύο σημαντικά κτήρια υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής που χρησίμευαν πιθανότατα ως ταφικά μνημεία, όπως μαρτυρούν οι ταφές που βρέθηκαν εντός των κτηρίων. Οι ανασκαφές αυτές συνεχίστηκαν το 1995⁴ και το 1997⁵. Εκτός των αρχιτεκτονικών καταλοίπων αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα της ύστερης ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Μέρος των ευρημάτων αυτών ήταν χάλκινα νομίσματα, ορισμένα

¹ Ευχαριστίες οφείλω να αποδώσω στον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μανόλη Στεφανάκη και την κυρία Ελπίδα Κοσμίδου για τις χρήσιμες υποδείξεις τους, στην Έφορο αρχαιοτήτων Καρδίτσας Δρ Μαρία Βαϊοπούλου για την εισήγησή της στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Θεσσαλίας για την παραχώρηση της άδειας μελέτης-δημοσίευσης των νομισμάτων, στον επίτιμο Έφορο Καρδίτσας κ. Λεωνίδα Χατζηαγγελάκη και στον αρχαιολόγο της ΕΦΑ Καρδίτσας κ. Δημήτρη Αθανασίου, ανασκαφείς της αρχαιολογικής περιοχής των Γόμφων, επίσης για την παραχώρηση της άδειας μελέτης.

² Χατζηαγγελάκης 1992, 264-265.

³ Χατζηαγγελάκης 1999, 329-331.

⁴ Χατζηαγγελάκης 2000, 380-381.

⁵ Χατζηαγγελάκης 2003, 473-474.

προερχόμενα από την επίχωση εντός των κτηρίων και άλλα από τις ταφές. Το 2013 η συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών σε βαθύτερα στρώματα έφερε στο φως δύο κιβωτιόσχημους λιθόκτιστους τάφους εξαιρετικής κατασκευής, πλούσια κτερισμένους, χρονολογημένους στον 1ο και στον 2ο αι. μ.Χ.⁶

Νότια του αρχαιολογικού χώρου των αρχαίων Γόμφων και εντός της κοίτης του Πάμισου ποταμού αποκαλύπτονται κατά καιρούς τάφοι ενός οργανωμένου νεκροταφείου αλλά και μεμονωμένες ταφές. Οι τάφοι ανευρίσκονται συνήθως συλημένοι ή κατεστραμμένοι από τη ροή του ποταμού. Το 1987⁷ ερευνήθηκαν επτά τάφοι, μεταξύ των οποίων πήλινες λάρνακες και κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Τον Ιούνιο, τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1994⁸ ερευνήθηκαν 15 τάφοι εντός της κοίτης του ποταμού. Πρόκειται για κεραμοσκεπείς, ορθογώνιους κτιστούς, λίθινες λάρνακες και απλές ταφές σε λάκκους. Μία εκ των ταφών ήταν εγχυτρισμός οστών. Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ όσες ήταν κτερισμένες περιείχαν χάλκινα νομίσματα και πήλινα αγγεία. Το 1996⁹ αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οκτώ τάφοι, ανήκοντες στο οργανωμένο νεκροταφείο. Πρόκειται για τάφους κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημους, με επεξεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες, όπως και πήλινες λάρνακες. Καλυπτήριες πλάκες δεν διασώζονται στο σύνολο των τάφων. Εντός της επίχωσης τους βρέθηκαν πήλινα κτερίσματα και χάλκινα νομίσματα. Τον Φεβρουάριο και τον Μάιο του 1997¹⁰ αποκαλύφθηκαν δεκατρείς τάφοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, καθώς και πήλινες λάρνακες. Οι τάφοι στο σύνολό τους ήταν συλημένοι ή διαταραγμένοι από τη ροή του νερού. Τα λίγα κτερίσματα αποτελούσαν πήλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα και χάλκινα κοσμήματα.

Η ίδρυση της πόλης των αρχαίων Γόμφων τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ. και ήταν αποτέλεσμα συνοικισμού γειτονικών κωμών. Στην κορυφογραμμή των λόφων που την περιβάλλουν διακρίνονται και σήμερα τα υλικά κατάλοιπα ισχυρής οχύρωσης¹¹. Η θέση είχε υψηλή στρατηγική σημασία στην αρχαιότητα καθότι ήλεγχε τις δύσβατες διόδους (Μεγάλες Πύλες) προς την Ήπειρο, την Αθαμανία, την Αμβρακία και τη Δολοπία μέσω της Πίνδου. Κατά τη διάρκεια του πρώτου Κοινού των Θεσσαλών (6ος-4ος αι. π.Χ.)¹² ανήκε διοικητικά στην τετράδα της Εστιαώτιδας, η οποία μαζί με της Πελασιώτιδα, τη Θεσσαλιώτιδα και τη Φθιώτιδα συγκροτούσαν το Κοινό των Θεσσαλών. Αναφορές στις αρχαίες πηγές θα συναντήσουμε στον Στέφανο Βυζάντιο και τον Λίβιο¹³. Ο Στράβων αναφέρει τους Γόμφους ως ένα από τα τέσσερα ισχυρά οχυρά της Εστιαώτιδας, με την Τρίκκη, τη Μητρόπολη και την Πέλινα να συμπληρώνουν την τετράδα «...ιδρυμένον μεταξύ τεττάρων φρουρίων ὥσπερ ἐν τετραπλεύρῳ κειμένων, Τρίκκης τε καὶ Μητροπόλεως καὶ Πελλιναίου καὶ Γόμφων»¹⁴.

Ο Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών, για να προστατεύσει τη Θεσσαλία ως κτήση του από τους Αθαμάνες μετά την κατάληψή της το 352 π.Χ., εποίκισε τους Γόμφους με μακεδονικό πληθυσμό ενισχύοντας παράλληλα τις οχυρώσεις. Το ιστορικό αυτό διάστημα και μέχρι το

⁶ Αθανασίου 2020, 11.

⁷ Χατζηαγγελάκης 1992, 264-265.

⁸ Χατζηαγγελάκης 1999, 329-331.

⁹ Χατζηαγγελάκης 2001, 356-357.

¹⁰ Χατζηαγγελάκης 2003, 473-474.

¹¹ Αθανασίου 2020, 9.

¹² Η περιοδολόγηση του Κοινού των Θεσσαλών είναι αρκετά ασαφής. Στην παρούσα έρευνα ακολουθείται η εξής περιοδολόγηση: Α΄ Κοινό των Θεσσαλών, 6ος-4ος αι. π.Χ., μακεδονική κυριαρχία: 352-197 π.Χ., Β΄ Κοινό των Θεσσαλών: 197-27 π.Χ. και Γ΄ Κοινό των Θεσσαλών: αυτοκρατορική περίοδος (27 π.Χ. και εξής). Βλ. Rogers 1932· Bouchon και Helly 2015.

¹³ Παναγοπούλου 2004, 543.

¹⁴ Στράβων, *Γεωγραφικά Θ΄*, 3, 17.

330 π.Χ. η πόλη μετονομάστηκε σε «Φιλίππους» ή «Φιλιππόπολις». Αυτή ακριβώς η στρατηγική θέση επιφύλαξε στην πόλη μία πλούσια συμμετοχή στο ιστορικό γίγνεσθαι. Στο πλαίσιο του Β΄ Μακεδονικού πολέμου η πόλη καταλήφθηκε από τους Αθαμάνες (198-191 π.Χ.), συμμάχους των Ρωμαίων, ενώ ανακαταλήφθηκε από τον Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας (191-185 π.Χ.)¹⁵. Το 185 π.Χ. οι Γόμφοι εντάσσονται εκ νέου στο Θεσσαλικό Κοινό¹⁶. Κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων μεταξύ των Ρωμαίων στρατηγών, καταλήφθηκαν από τον Ιούλιο Καίσαρα το 48 π.Χ. στην εκστρατεία του εναντίον του Πομπήιου, ενώ στην αυτοκρατορική εποχή η πόλη συνεχίζει να υφίσταται οικιστικά υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, όπως και η υπόλοιπη Θεσσαλία¹⁷.

Οι αρχαίοι Γόμφοι παρουσιάζουν μία ιδιαίτερη ιστορική διαδρομή για την αρχαία Θεσσαλία, παράλληλη με αυτήν της Δημητριάδος της Μαγνησίας, η οποία ιδρύθηκε από τον Δημήτριο Πολιορκητή και παρουσίασε άνθηση τον 3ο αι. π.Χ., καθώς επλήχθηκε από τους Μακεδόνες βασιλείς ως τόπος διαμονής τους. Λόγω της υψηλής στρατηγικής σημασίας των Γόμφων που απέρρευε από τη θέση της πόλης, προσκλήθηκε και οικονομική σημασία δεδομένου και του εποίκισμού με μακεδονικό πληθυσμό, όπως αναφέρθηκε ήδη. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την κοπή νομισμάτων, αργυρών και χάλκινων σειρών που χρονολογούνται στο 352-344 π.Χ. Ειδικά οι χάλκινες κοπές που έχουν ως οπισθότυπο Δια αετοφόρο, τοποθετούνται στο 333/2 π.Χ., μετά τις κοπές του Αλεξάνδρου Γ΄ με πανομοιότυπο οπισθότυπο. Απαντούν δύο εθνικά ονόματα: το εθνικό όνομα ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΤΩΝ στον οπισθότυπο των αργυρών εκδόσεων και ΓΟΜΦΕΩΝ/ΓΟΜΦΙΤΟΥΝ στον οπισθότυπο των χάλκινων εκδόσεων. Το γεγονός ότι τα δύο εθνικά ονόματα επιβεβαιώνονται επιγραφικά μόνο στην περίοδο του Αλεξάνδρου Γ΄ δείχνει ότι η μετονομασία ήταν βραχύβια και ίσως να αναβίωσε και πάλι όταν οι Γόμφοι ανακαταλήφθηκαν από τον Φίλιππο Ε΄ (191-185 π.Χ.)¹⁸. Είναι εμφανής η ιδιαίτερη μεταχείριση της πόλης από τους Μακεδόνες, καθώς στην περίοδο (352-197 π.Χ.) κατά την οποία η υπόλοιπη Θεσσαλία (Κοινό και ανεξάρτητες πόλεις) περιέρχονται στην οικονομική σφαίρα της Μακεδονίας που επέφερε οικονομικό μαρασμό συνεπεία της απώλειας της κυριαρχίας, οι αρχαίοι Γόμφοι προβαίνουν στην κοπή νομισμάτων και μάλιστα αργυρών. Η παρουσία τους ανιχνεύεται σε θησαυρούς και σε ανασκαφικά σύνολα¹⁹ των μακεδονικών πολέμων μαζί με μακεδονικά νομίσματα, δηλωτικό των ιδιαίτερων σχέσεων με αυτές²⁰. Η νομισματική κυκλοφορία των παραπάνω κοπών, όπως αυτή παρουσιάζεται στους θησαυρούς και στα μεμονωμένα ανασκαφικά νομίσματα, πανελλαδικά και εντός Θεσσαλίας, εμφανίζεται στον 3ο αι. π.Χ., αμέσως μετά την παραγωγική περίοδο, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., και λιγότερο στον 2ο αι. π.Χ. σε σχέση με την ανακατάληψη των Γόμφων από τον Φίλιππο Ε΄²¹.

Η παρούσα έρευνα δεν παρουσιάζει τη νομισματοκοπία της πόλης των αρχαίων Γόμφων, αλλά ανασκαφικά νομίσματα που ανευρέθηκαν στην αρχαιολογική περιοχή των αρχαίων Γόμφων και ανήκουν στις κοπές του Θεσσαλικού Κοινού και των Μακεδόνων βασιλέων, καθώς και των ελληνίδων πόλεων. Τα ανασκαφικά νομίσματα κοπής των Γόμφων (ν.122, 123, 124) συμβάλουν και αυτά στη νομισματική μικροκυκλοφορία της

¹⁵ Αθανασίου 2020, 9.

¹⁶ Stahlin 2002, 229.

¹⁷ Αθανασίου 2020, 9.

¹⁸ Παναγοπούλου 2004, 544.

¹⁹ IGCH 451 «Άγγιστα Σερρών 1928»· βλ. επίσης CH 7.102 «Νότια Μακεδονία 1980»· Παναγοπούλου (2004, 550) όπου γίνεται αναφορά σε ανασκαφικά νομίσματα Γόμφων από την περιοχή της Έδεσσας.

²⁰ Παναγοπούλου 2004, 551.

²¹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 313, 319, πιν. I & II.

αρχαιολογικής περιοχής. Λόγω κακής διατήρησης των νομισμάτων εικονίζονται εδώ μόνο επιλεγμένα παραδείγματα και ενδεικτικά από κάθε περίπτωση.

Τυπολογική κατάταξη των νομισμάτων

Η πλειονότητα των χάλκινων νομισμάτων που παρουσιάζονται στον κατάλογο ανήκουν σε κοπές του Κοινού των Θεσσαλών (77 νομίσματα), σε κοπές των Μακεδόνων Βασιλέων (36 νομίσματα), της Λάρισας (οχτώ νομίσματα), της Φάλαννας (τέσσερα νομίσματα) και των Γόμφων (τρία νομίσματα). Με δύο νομίσματα εμφανίζονται τα νομισματοκοπεία των Φερών, της Λαμίας, της Αθήνας και της Σικυώνος, ενώ με ένα νόμισμα εμφανίζονται αυτά της Φαρσάλου, των Μαγνητών της Πέλλινας, των Αθαμάνων, των Αινιάνων, της Ηπείρου και της Κορίνθου (πίν. 1), η τυπολογία των οποίων παρουσιάζεται παρακάτω.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών

Τα χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών απαντούν σε πέντε εικονογραφικούς τύπους:

Τύπος Α. (εικ. 1).

Εμπρόσθια όψη: μακεδονική ασπίδα με πεντάκτινο αστέρι. Οπίσθια όψη: λύρα²² ή σφενδόνη²³. Επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ²⁴ (v.1). Θεωρείται ότι αυτή η κοπή με το εθνικό ΘΕΣΣΑΛΩΝ ήταν ελεγχόμενη από τη μακεδονική κυριαρχία. Η έκδοση είναι εξαιρετικά σπάνια. Κατά τον Rogers χρονολογείται στο διάστημα 302-294 π.Χ. και σχετίζεται με την παγίωση της εξουσίας του Δημητρίου Πολιορκητή στη Θεσσαλία ή αργότερα με την ίδρυση του νομισματοκοπείου της Δημητριάδος²⁵.

Τύπος Β. (εικ. 2, 3).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς προς δ. (ο Rogers την αναφέρει ως Ιτωνία Αθηνά)²⁶ με κορινθιακό κράνος και την επιγραφή του αξιωματούχου. Οπίσθια όψη: τριποδιζών ίππος προς δ. και την επιγραφή του εθνικού ονόματος ΘΕΣΣΑΛΩΝ²⁷. Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά σε 19 νομίσματα του καταλόγου. Σε 12 από αυτά η επιγραφή του αξιωματούχου είναι δυσανάγνωστη· από τα υπόλοιπα: τέσσερα φέρουν την επιγραφή ΝΥΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.5, 6, 7, 8), δύο την επιγραφή ΙΠΠ[ΑΙΤΑΣ] (v.11, 12), και ένα την επιγραφή ΦΕΡΕΚΡΑΤΗΣ (v.10). Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.²⁸.

Τύπος Γ. (εικ. 4)

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή δαφνοστεφούς Απόλλωνα προς δ.²⁹ Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου προς δ. με αττικό κράνος, ασπίδα στο αριστερό χέρι και δόρυ στο δεξί, το εθνικό όνομα ΘΕΣΣΑΛΩΝ, ονόματα αξιωματούχων ή δικαστών, καθώς και μονογράμματα³⁰. Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά σε 50 νομίσματα του καταλόγου. Σε δύο απαντούν οι επιγραφές : -ΟΛΥΞΕ- [ΠΟΛΥΞΕΝΟΥΣ] (v.34, 60), σε τέσσερα -ΙΠΠΟΛΟ- [ΙΠΠΟΛΟΧΟΥ] (v.36, 37, 38, 39), σε ένα -ΜΝ- (v.35), σε ένα -ΛΟΥ- [ΘΡΑΣΥΛΟΥ ή ΚΥΛΛΟΥ]

²² Rogers 1932, 18.

²³ BCD 2012, 25.

²⁴ Παρά την επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ οι εικονογραφικοί τύποι είναι μακεδονικοί, δηλωτικό της ελεγχόμενης κοπής από τους Μακεδόνες.

²⁵ Rogers 1932, 18.

²⁶ Η ακριβής διατύπωση από τον Rogers (1932, 23): «*Head of Athene Itonia...*». Οι λατρείες της θεάς Αθηνάς και της θεότητας Ιτωνίας αρχικά ήταν διακριτές. Για τη σύζευξη των δύο λατρειών βλ. Βαϊσιπούλου 2012.

²⁷ Rogers 1932, 23· BCD 2012, 903-906.

²⁸ Rogers 1932, 23-24, v.43-49· BCD 2012, 904.1· βλ. επίσης Χατζηαγγελάκης 2004, 525.

²⁹ Rogers 1932, 20-22, v.5-37· BCD 2012, 900.1.

³⁰ Rogers 1932, 20-22· BCD 2012, 901.7.

(v.58), σε ένα ΘΡΑ[ΣΥΛΟΥ] (v.59), σε ένα ΝΥΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.26), σε ένα -ΖΑ- (v.24) και τέλος σε ένα η επιγραφή -ΤΙ/ΜΑ- (v.62). Στα υπόλοιπα, λόγω φθοράς, δεν διασώζεται επιγραφή αξιωματούχου ή μονόγραμμα. Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.³¹.

Τύπος Δ. (εικ. 5).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Διός προς δ. με στεφάνι από φύλλα δρυός. Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της Προμάχου με την επιγραφή του εθνικού ονόματος ΘΕΣΣΑΛΩΝ και μονογράμματα. Η έκδοση αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια και τα λίγα νομίσματα που σώζονται παρουσιάζουν μόνο μονογράμματα, χωρίς να αναγράφονται ονόματα αξιωματούχων με αποτέλεσμα να καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη η χρονολόγησή της (v.70, 71, 72, 73, 74). Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.³².

Τύπος Ε. (εικ. 6).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς δ. Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία με Νίκη στο αριστερό της χέρι, επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ, καθώς και ονόματα αξιωματούχων: ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ στον εμπροσθότυπο και ΙΤΑΛΟΥ, ΠΕΤΡΑΙΟΣ στον οπισθότυπο (v.76, 77). Σε αυτόν τον τύπο η Αθηνά παριστάνεται ολόσωμη, φέρουσα Νίκη στο προτεταμένο δεξί της χέρι με τα όπλα (ασπίδα και δόρυ) στο αριστερό και όχι στον τύπο της προμάχου. Χρονολόγηση: 48-27 π.Χ.³³.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των Μακεδόνων βασιλέων

Τα νομίσματα του Αμύντα Γ΄ έχουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους Πατρώου³⁴ και ως οπισθότυπο αετό σε παραλλαγές, είτε προς α. είτε προς δ. με φίδι στο ράμφος ή χωρίς (v.78, 79, 80: εικ. 7)³⁵. Η παρουσία των κοπών του Αμύντα Γ΄ στη θεσσαλική νομισματική ζώνη μπορεί να εξηγηθεί ιστορικά από τη μακρόχρονη βασιλεία του και από την ιστορική σύνδεση με τους Θεσσαλούς οι οποίοι τον βοήθησαν το 391 π.Χ. να επανέλθει στο θρόνο του. Οι χάλκινες κοπές του κάλυπταν τρία διαφορετικά βάρη, είχαν σταθερά ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους, σπανιότερα κεφαλή Απόλλωνος στην παραδοσιακή εικονογραφία του θεού, ενώ στην οπίσθια όψη εναλλάσσονταν ο αετός, ο κεραυνός, το ημίτομο κάπρου, διασταυρούμενα ρόπαλο-τόξο ή ρόπαλο (όπλα Ηρακλέους)³⁶.

Τα αποδιδόμενα στις μεταθανάτιες κοπές του Αλεξάνδρου Γ΄ ανήκουν σε δύο τύπους: Α. κεφαλή Ηρακλέους/ρόπαλο, φαρέτρα, τόξο (v.81: εικ. 8) και Β. κεφαλή νέου/ιππέας σε ίππο που καλπάζει (v.82). Από τις τρεις κατηγορίες εικονογραφικών τύπων της νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου στους Γόμφους απαντούν οι δύο παραπάνω. Η τρίτη κατηγορία είναι: μακεδονική ασπίδα με κεφαλή Ηρακλέους ή γοργόνειο ως επίσημα/μακεδονικό κράνος με λοφίο³⁷.

Τα νομίσματα του Κασσάνδρου έχουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους και ως οπισθότυπο ιππέα και τις επιγραφές ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.83-91) (εικ. 9). Οι κοπές αυτές ανήκουν στη δεύτερη εποχή της νομισματοκοπίας του Κασσάνδρου (305/4-297 π.Χ.),

³¹ Rogers 1932, 20-22· *BCD* 2012· βλ. επίσης Χατζηαγγελάκης 2004, 525.

³² Rogers 1932, 24-25, εικ. 7· Hoover 2014, 221.

³³ Rogers 1932, 27 εικ. 12· *BCD* 2012, 907.2, 908.1,2.

³⁴ Ο Ηρακλής απεικονίζεται είτε αγένειος (κοπές Αλεξάνδρου Γ΄ και αργυρά διώβολα, τετρώβολα, χάλκινα Αμύντα Γ΄), είτε γενειοφόρος (αργυροί στατήρες Αμύντα Γ΄, αλλά πάντοτε με τη λεοντοκεφαλή (Τσαγκάρη 2011, 124). Η χρήση του εικονογραφικού αυτού τύπου συνδέεται με τους καταγωγικούς μύθους των Μακεδόνων. Προβάλλεται ως ο μυθικός προπάτωρ όχι μόνο της δυναστείας των Τημενιδών, αλλά όλων των Μακεδόνων, σταθερό προπαγανδιστικό και ενωτικό στοιχείο με τους Έλληνες (Τσαγκάρη 2011, 234)· βλ. επίσης Γκαδόλου 2018, 64, 217-218.

³⁵ Ψωμά 2002, 29-30.

³⁶ Ψωμά 2002, 26-32.

³⁷ Price 1991, 27.

οπότε και τίθεται ο τίτλος ΒΑΣΙΛΕΩΣ επί των νομισμάτων, ενώ στην πρώτη περίοδο της επιτροπείας του επί του Αλεξάνδρου Δ΄ (316-306 π.Χ.) τα νομίσματα φέρουν μόνο το όνομά του (ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ). Ο τύπος κεφαλή Ηρακλέους/υπέας καλύπτει το 50% της νομισματικής του παραγωγής. Με βάση νεότερες προσεγγίσεις η έναρξή του τοποθετείται στο 302 π.Χ. και διατηρείται και μετά τον θάνατό του³⁸.

Τα νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητή έχουν ως εμπροσθότυπο μακεδονική ασπίδα που φέρει επίσημα με το μονόγραμμα ΔΗ ή ΔΗΡ και ως οπισθότυπο μακεδονικό κράνος (ν.92, 93) (εικ. 10)³⁹.

Τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά απαντούν σε τρεις τύπους: Α. εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, οπίσθια όψη: Πάνας εγείρει τρόπαιο (εικ. 11) (ν.94-103). Στον οπισθότυπο απαντούν τα μονογράμματα Α [ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ], Β/Α [ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ] και το συμπλήρωμα ΑΝΤ [ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ]⁴⁰. Β. εμπρόσθια όψη: κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, οπίσθια όψη: υπέας σε τριποδιζόντα ίππο (ν.104, 105). Γ. εμπρόσθια όψη: μακεδονική ασπίδα, οπίσθια όψη: μακεδονικό κράνος (ν.106, 107). Ο τύπος Αθηνά/Πάνας είναι ο πλέον διαδεδομένος της νομισματοκοπίας του Αντιγόνου Γονατά, του οποίου προηγήθηκε ο τύπος μακεδονική ασπίδα/μακεδονικό κράνος και ακολούθησε ο τύπος Ηρακλής/υπέας⁴¹.

Η κοπή Φιλίππου Ε΄ (ν.108) έχει ως εμπροσθότυπο κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Ποσειδώνα προς δ. και ως οπισθότυπο Αθηνά Αλκίδημο οπλισμένη σε θέση μάχης (τύπος της προμάχου), με μακεδονική ασπίδα στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξιό (εικ. 12)⁴².

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των Θεσσαλικών πόλεων

Από τις Θεσσαλικές πόλεις που εμφανίζονται στον κατάλογο ξεχωρίζει το σημαντικό νομισματοκοπείο της Λάρισας που εγκαινιάζει τη Θεσσαλική νομισματοκοπία πριν το 480 π.Χ. κόβοντας νομίσματα στον περσικό κανόνα και μετά το ιστορικό αυτό ορόσημο στον αιγινήτικο κανόνα⁴³. Είναι το μόνο νομισματοκοπείο που τα νομίσματά του κυκλοφορούν σε όλη την επικράτεια της Θεσσαλίας και στις περιόικες περιοχές, δηλαδή η νομισματική του ζώνη ταυτίζεται με αυτήν του Θεσσαλικού Κοινού, αλλά σε μικρότερη ποσοτική κλίμακα. Στις χάλκινες εκδόσεις κυριαρχεί ο τύπος κεφαλή νύμφης Λάρισας⁴⁴/ίππος ή υπέας (ν.114-121) (εικ. 13)⁴⁵. Η χάλκινη νομισματοκοπία της αναπτύσσεται στις περιόδους 400-344, 306-197, 197-146 και 48-27 π.Χ.⁴⁶. Το τοπικό νομισματοκοπείο των Γόμφων εκπροσωπείται στον κατάλογο με τον επικρατέστερο τύπο των χάλκινων εκδόσεών του: κεφαλή Ήρας/Δίας Παλαμναίος ή Ακραίος, χρονολογημένο στο δεύτερο μισό του 4ου έως τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. (ν.122-124) (εικ. 14)⁴⁷. Αναλόγως το νομισματοκοπείο της Φάλαννας εκπροσωπείται από τον συνηθέστερο τύπο κεφαλή νέου (Αρη)/κεφαλή νύμφης Φάλαννας, χρονολογημένο στον 4ο και τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. (ν.125-128) (εικ. 15)⁴⁸. Η Φάρσαλος, σημαντική πόλη της κλασικής περιόδου, εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Αθηνάς σε 3/4

³⁸ Γκατζόλης 2012, 388-390.

³⁹ Γκατζόλης 2010, 2: 60.

⁴⁰ Παπαγεωργιάδου 2018, 456 εικ. 14 ν.δ΄.

⁴¹ Γκατζόλης 2010, 2: 61.

⁴² Παπαγεωργιάδου 2018, 457 εικ. 15 ν.β΄· βλ. επίσης Τσαγκάρη 2011, 61 ν.103.

⁴³ Για την εξέλιξη των σταθμητικών κανόνων στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, καθώς και τη συμπεριφορά τους ως νομισματικών ζωνών βλ. Ψωμά 2011 και Psoma 2015.

⁴⁴ Τσαγκάρη 2011, 153.

⁴⁵ Decourt κ.ά. 2004, 697· βλ. επίσης BCD 2012, 130, 166, 167.

⁴⁶ Rogers 1932, 92-93.

⁴⁷ Decourt κ.ά. 2004, 693· βλ. επίσης BCD 2012, 48· Παναγοπούλου 2004, 545-549.

⁴⁸ Decourt κ.ά. 2004, 726· βλ. επίσης BCD 2012, 241.

με τρίλοφο κράνος/υπηέας σε τριποδιζοντα ίππο και χρονολογείται στο 400-344 π.Χ.⁴⁹ (v.133) (εικ. 18). Η Πέλινα, πόλη της ίδιας θεσσαλικής τετράδας με τους Γόμφους, εκπροσωπείται με τον τύπο έφιππος κρανοφόρος κρατώντας ακόντιο σε τριποδιζοντα ίππο/η Μαντώ σε στάση και χρονολογείται στο 306-197 π.Χ.⁵⁰ (v.134) (εικ. 19). Τέλος οι Φερές εκπροσωπούνται με τους τύπους κεφαλή Εκάτης/κρήνη σε μορφή λεοντοκεφαλής (εικ. 17) και ημίτομο ταύρου/ημίτομο ίππου. Και οι δύο εκδόσεις χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (v.131, 132)⁵¹.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των περιόικων πόλεων και εθνών

Το νομισματοκοπέιο των Μαγνήτων εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή δαφνοστεφούς Διός/κένταυρος Χείρων που χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.⁵² (v.129) (εικ. 16). Το νομισματοκοπέιο της Λαμίας εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Νύμφης Λαμίας/Φιλοκτήτης γονυπετής με τόξο. Χρονολογείται στο 400-350 π.Χ.⁵³ (v.137, 138) (εικ. 22). Το νομισματοκοπέιο των Αθαμάνων εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή πεπλοφόρου γυναικός/όρθια γυναικεία μορφή (Διώνη;). Χρονολογείται στο 220-185 π.Χ.⁵⁴ (v.135) (εικ. 20). Το νομισματοκοπέιο των Αινιάνων εκπροσωπείται με νομίσματα του τύπου κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος/σφενδονιστής. Χρονολογείται στο 168-146 π.Χ.⁵⁵ (v.136) (εικ. 21). Τέλος το βασίλειο της Ηπείρου εκπροσωπείται με νομίσματα του τύπου κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Δωδωναίου Δία/κεραυνός εντός στεφάνου, του βασιλέως Πύρρου. Χρονολογείται στο 295-272 π.Χ. (v.139) (εικ. 23)⁵⁶.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων άλλων ελληνίδων πόλεων

Τα νομίσματα της Αθήνας παρουσιάζονται σε δύο τύπους: Α. κεφαλή Αθηνάς με κράνος/γλαύκα κατενώπιον με ανοιχτά φτερά (v.140). Χρονολογείται στο 224/23-198 π.Χ.⁵⁷ και Β. Κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος/δύο γλαύκες, η μία προς τα δεξιά και η άλλη κατενώπιον (v.141). Χρονολογείται στο 320-300 π.Χ.⁵⁸ (εικ. 24). Η Σικυώνα εκπροσωπείται με δύο τύπους: Α. περισσότερι επάνω σε κλαδί προς αριστερά/το γράμμα Σ μέσα σε πλαίσιο (v.142) και Β. περισσότερι προς αριστερά/επιγραφή ΣΙ μέσα σε στεφάνι ελιάς (v.143) (εικ. 25). Και οι δύο τύποι χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.⁵⁹ Η Κόρινθος εκπροσωπείται με τον τύπο Πήγασος/τριαίνα (v.144). Το νόμισμα χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.⁶⁰ (εικ. 26). Τέλος η Πέλλα εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Αθηνάς/ίππος τρεφόμενος (v.145). Χρονολογείται στο 187-168/7 π.Χ.⁶¹ (εικ. 27).

Νομισματική κυκλοφορία

Η ανασκαφική δραστηριότητα στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων έφερε στο φως 145 χάλκινα νομίσματα στα οποία είναι δυνατό να διαγνωσθεί ο τύπος τους και 74

⁴⁹ Rogers 1932, εικ. 261-273· *BCD* 2012, 272· Lavva 2001.

⁵⁰ Rogers 1932, εικ. 231· βλ. επίσης *BCD* 2012, 226.

⁵¹ Rogers 1932, εικ. 280· βλ. επίσης *BCD* 2012, 284.

⁵² Hoover 2014, v.64· βλ. επίσης *BCD* 2012, v.182.

⁵³ *BCD* 2012, v.128.

⁵⁴ *SNG GREECE* 6, v.455-457.

⁵⁵ Rogers 1932, εικ. 60, 61· βλ. επίσης *BCD* 2012, 36, 37.

⁵⁶ *SNG GREECE* 5, v.451· *SNG GREECE* 3, v.596.

⁵⁷ Hoover 2014, v.1700· Cleiner 1975, v.85, 191, 227.

⁵⁸ Hoover 2014, v.1726. *SNG GREECE* 5, αρ. 709-712.

⁵⁹ *SNG GREECE* 5, v.873 (τύπος Α), *SNG GREECE* 5, v.874 (τύπος Β).

⁶⁰ Hoover 2014, v.1909.

⁶¹ *SNG GREECE* 5, v.295.

νομίσματα προχωρημένης διάβρωσης⁶², τα οποία παραμένουν αδιάγνωστα. Το σύνολο των νομισμάτων χρονολογείται από τον 5ο αι. έως το 27 π.Χ., με την πλειοψηφία τους να ανήκει στις κοπές του Κοινού των Θεσσαλών (52,4%), οι οποίες χρονολογούνται στον 2ο-1ο αι. π.Χ. Οι κοπές των Μακεδόνων βασιλέων καταλαμβάνουν το 24,8%, με τις εκδόσεις του Αντιγόνου Γονατά και του Κασσάνδρου να καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις μεταξύ αυτών. Πέντε αδιάγνωστα νομίσματα αποδίδονται σε κοπές Μακεδόνων βασιλέων, ενώ ένα νόμισμα που αποδίδεται στην πόλη της Πέλλας αφορά κοπή μετά το 168 π.Χ. και την κατάλυση του μακεδονικού βασιλείου. Τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων χρονολογούνται στη διάρκεια της βασιλείας τους, ενώ τα νομίσματα του Αλεξάνδρου Γ' είναι μεταθανάτιες κοπές (πίν. 1).

Το νομισματοκοπέιο της Λάρισας συμμετέχει με οχτώ νομίσματα με κοπές 4ου, 3ου, 2ου και 1ου αι. π.Χ. Το νομισματοκοπέιο των Γόμφων με τρία νομίσματα που χρονολογούνται στην περίοδο 323-283 π.Χ. Το νομισματοκοπέιο της Φάλαννας εκπροσωπείται με τέσσερα νομίσματα, χρονολογημένα στον 4ο, 3ο και 2ο αι. π.Χ. Με δύο νομίσματα εκπροσωπούνται τα νομισματοκοπέια του Κοινού των Μαγνήτων (197-146 π.Χ.), της Λαμίας (4ος αι. π.Χ.), του Αλεξάνδρου των Φερών (4ος αι. π.Χ.), των Αθηνών (320-300 και 224/23-198 π.Χ.), και της Σικυώνος (5ος αι. π.Χ.). Με ένα νόμισμα εκπροσωπούνται τα νομισματοκοπέια της Φαρσάλου (4ος αι. π.Χ.), της Πέλινας (4ος έως 3ος αι. π.Χ.), της Ηπείρου (βασιλέως Πύρρου 295-272 π.Χ.), των Αθαμάνων (220-185 π.Χ.), των Αινιάνων (168-1ος αι. π.Χ.) και της Κορίνθου (4ος αι. π.Χ.) (πίν.Ι).

Η συντριπτική πλειοψηφία των ανασκαφικών νομισμάτων από τους αρχαίους Γόμφους ανήκει στις κοπές του Β' Κοινού των Θεσσαλών. Η αριθμητική υπεροχή τους οφείλεται στη μακρά παρουσία του Θεσσαλικού Κοινού στη νομισματοκοπία, στο γεγονός ότι οι Γόμφοι αποτελούν μέρος της θεσσαλικής νομισματικής ζώνης και μέλος του Κοινού από το 185 π.Χ. και εξής, στην πλήρη σχεδόν αντικατάσταση των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων από αυτά του Κοινού τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. και τέλος στον όγκο της παραγωγής του Κοινού, δηλωτικό της μεγάλης ανάπτυξης της Θεσσαλίας μετά την απελευθέρωση από τους Μακεδόνες. Φαίνεται τελικά ότι ο όγκος παραγωγής ενός νομισματικού τύπου είναι καθοριστικής σημασίας για την παρουσία του στα ανασκαφικά νομίσματα. Η σημαντική παρουσία των μακεδονικών νομισμάτων εξηγείται από την πολιτική ιστορία της πόλεως των Γόμφων και τη σύνδεσή τους με τη μακεδονική στρατιωτική παρουσία και τον μακεδονικό εποικισμό την περίοδο της πρώτης κατάκτησης της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο Β' το 352 π.Χ., τη μετατροπή της σε στρατηγικό προγεφύρωμα έναντι των Ηπειρωτών και των Αθαμάνων αρχικά, και των Ρωμαίων αργότερα από τον Φίλιππο Ε'. Η υπόλοιπη κυκλοφορία συμπληρώνεται από τις κοπές θεσσαλικών πόλεων του 5ου, 4ου και 3ου αι. π.Χ., όπως του σημαντικού σε όγκο παραγωγής και διάρκειας νομισματοκοπέιου της Λάρισας, του νομισματοκοπέιου της Φάλαννας και του Αλεξάνδρου των Φερών. Το τοπικό νομισματοκοπέιο των Γόμφων εκπροσωπείται με τρία νομίσματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία του Κοινού των Μαγνήτων με δύο νομίσματα κομμένα στον 2ο αι. π.Χ., παράλληλα με την άνθηση του Θεσσαλικού Κοινού, επιβεβαιώνοντας την ανεξαρτητοποίηση των περιόικων περιοχών⁶³

⁶² Ο αριθμός και η τυπολογική κατάταξη των νομισμάτων προκύπτουν από το αρχείο της Εφορίας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, όπου κάθε νόμισμα φέρει αριθμό καταγραφής (ΑΜΚ).

⁶³ Η πρακτική αυτή ακολουθείται από την παλαιότερη ακόμη βιβλιογραφία, όπως για παράδειγμα στην ιδιαίτερα σημαντική γεωγραφική και τοπογραφική μελέτη του Stahlin (2002) όπου διαχωρίζονται οι περιόικες περιοχές (Περραιβών, Μαγνήτων, Αθαμάνων, Φθιωτίδων Αχαιών, Μαλιαίων, Αινιάνων, Οιτέων) και εξετάζονται χωριστά από την «κυρίως Θεσσαλία» που συγκροτείται από τις Τετράδες (Πελασιώτις, Εστιαιώτις, Θεσσαλιώτις, Φθιώτις). Έναν πρακτικό διαχωρισμό προτείνει ο Helly (1995) με την πρόταση να ακολουθείται ο

από το Θεσσαλικό Κοινό σε αυτήν την περίοδο. Το σύνηθες φαινόμενο της κυκλοφορίας των νομισμάτων των όμορων περιοχών επιβεβαιώνεται με την παρουσία νομισμάτων των Αθαμάνων, των Αινιάνων, της Φαρσάλου και της Λαμίας. Εκτός της ευρύτερης θεσσαλικής νομισματικής ζώνης εκπροσωπούνται μόνο η Αθήνα, η Κόρινθος και η Σικυώνα. Τα παραπάνω αποτελέσματα ενδέχεται να διαφοροποιηθούν στην περίπτωση που συντηρηθούν τα αδιάγνωστα νομίσματα και καταταγούν στις κατηγορίες των διαγνωσθέντων. Η Θεσσαλία (θεσσαλικό κράτος και περιοικές περιοχές) αντιμετωπίζεται από την παρούσα έρευνα ως ενιαία και διακριτή νομισματική ζώνη⁶⁴.

Ταφικά νομίσματα

Από το σύνολο των 145 νομισμάτων τα 31 (21%) προέρχονται από ταφές. Τα 27 από αυτά ανευρέθησαν στις ταφές του οργανωμένου νεκροταφείου, από το σύνολο των 43 τάφων που έχουν ερευνηθεί, ενώ τέσσερα προήλθαν από μεμονωμένες ταφές εκτός του νεκροταφείου. Δώδεκα νομίσματα ανήκουν στις κοπές του Β΄ Θεσσαλικού Κοινού (38,7%), η πλειοψηφία των οποίων (οχτώ νομίσματα) ανήκει στον τύπο Απόλλων δαφνοστεφής/Αθηνά Ιτωνία πρόμαχος. Ακολουθούν οι τύποι κεφαλή Αθηνάς/τριποδίζον ίππος με δύο νομίσματα και ο τύπος δρυοστεφής Δίας/Αθηνά Ιτωνία πρόμαχος, επίσης με δύο νομίσματα. Δώδεκα νομίσματα ανήκουν στις κοπές των μακεδόνων βασιλέων (38,7%). Από το οργανωμένο νεκροταφείο προέρχονται τρία νομίσματα του Κασσάνδρου, τέσσερα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά, ένα Αλεξάνδρου Γ΄ και ένα αδιάγνωστο μακεδόνων βασιλέων. Από τις μεμονωμένες ταφές προέρχονται τρία νομίσματα του Κασσάνδρου, τα οποία βρέθηκαν στην ίδια ταφή (Τάφος 1, θέση Γεροπλάτανος). Δύο νομίσματα ανήκουν στις κοπές της Λάρισας (6,5%), δύο σε αυτές της Φάλαννας και ένα στις κοπές της Αθήνας. Μία πρώτη παρατήρηση είναι ότι στα ταφικά νομίσματα παρουσιάζονται οι επικρατέστεροι τύποι της γενικότερης μικροκυκλοφορίας των Γόμφων. Ειδικότερα στα προερχόμενα από το οργανωμένο νεκροταφείο υπερτερούν τα νομίσματα του Β΄ Κοινού των Θεσσαλών (11 νομίσματα), ακολουθούν τα μακεδονικά (εννέα νομίσματα) και οι κοπές Λάρισας με σχεδόν το ίδιο ποσοστό (6,5%) όπως στη γενικότερη μικροκυκλοφορία των Γόμφων.

Νομισματική κυκλοφορία κοπών του Θεσσαλικού Κοινού στη Θεσσαλία

Στο πλαίσιο της έρευνας επιχειρήθηκε συγκριτική μελέτη της μικροκυκλοφορίας των αρχαίων Γόμφων με τα αποτελέσματα της νομισματικής κυκλοφορίας σε άλλες θεσσαλικές θέσεις όπου υπάρχουν δημοσιευμένες μελέτες, σχετικά με την παρουσία των νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών για τη διεύρυνση της εικόνας της γενικότερης νομισματικής κυκλοφορίας στη Θεσσαλία. Η εικόνα που μας δίνεται είναι η εξής: τα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία (78%) των θεσσαλικών κοπών (Κοινό των Θεσσαλών και θεσσαλικές πόλεις), ποσόστωση που βρίσκεται σε σχετική αναλογία με αυτήν στους δημοσιευμένους θησαυρούς, για ευρήματα εντός της Θεσσαλίας,

γενικός γεωγραφικός όρος «Θεσσαλία» με την αρχαία γεωγραφική προσέγγιση που περικλείει και τις περιοικές περιοχές, και τον όρο «Θεσσαλικό Κράτος» για να περιγράψει την πολιτική συγκρότηση των Τετράδων στο Κοινό των Θεσσαλών. Για την καθαρά νομισματική προσέγγιση αυτός ο διαχωρισμός είναι μάλλον υποχρεωτικός, καθώς οι περιοικές περιοχές από τις αρχές του 4ου έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ. έχουν ήδη ανεξαρτητοποιηθεί πολιτικά από το Κοινό των Θεσσαλών και διαγράφουν τη δική τους πολιτική και νομισματική πορεία στους επόμενους αιώνες, με τις σχετικές διακυμάνσεις που ακολουθούν τα ιστορικά γεγονότα.

⁶⁴ Για την έννοια της νομισματικής ζώνης (επιχώριο και διεθνές νόμισμα), τους σταθμητικούς κανόνες και τη συμπεριφορά των νομισματικών ζωνών της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας βλ. Ψωμά 2011 και Psoma 2015.

με χρονολογία απόκρυψης στον 2ο αι. π.Χ. (89,11%) και με απόκρυψη στον 2ο έως 1ο αι. π.Χ. (94,86%)⁶⁵. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζεται και στα μεμονωμένα ευρήματα (ανασκαφικά, περισυλλογές, παραδόσεις), όπου στο σύνολο των θεσσαλικών νομισμάτων και στο σύνολο των θεσσαλικών θέσεων, το ποσοστό των κοπών του Κοινού ανέρχεται στο 57,28% (2ος-1ος αι. π.Χ.)⁶⁶. Επιβεβαιώνεται και εδώ, όπως και στις περισσότερες θέσεις, η συνύπαρξη των κοπών του Θεσσαλικού Κοινού με τις κοπές των Μακεδόνων βασιλέων⁶⁷. Η υπαγωγή της Θεσσαλίας στη μακεδονική οικονομική ζώνη από τον Φίλιππο Β΄ έως το 197 π.Χ., η μακρά παρουσία μακεδονικών φρουρών σε στρατηγικές θέσεις, όπως ήταν αυτή των Γόμφων και της Δημητριάδος (έδρα του Δημητρίου Πολιορκητή και των λοιπών Αντιγονιδών). Η πιθανή χρήση του νομισματοκοπείου της για τις κοπές των Μακεδόνων από τον Αντίγονο Γονατά και μετέπειτα, φαίνεται να τροφοδότησε τη νομισματική κυκλοφορία στη Θεσσαλία επί μακρόν⁶⁸. Η νομισματική κυκλοφορία αντανάκλα την ιστορική εξέλιξη της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας από την κυριαρχία των Μακεδόνων, την άνθηση του Θεσσαλικού Κοινού και την κοπή νομισμάτων σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που εξηγεί τη συχνή παρουσία τους στους θησαυρούς, αλλά και στα προερχόμενα από ανασκαφική δραστηριότητα, όπως στην περίπτωση των Γόμφων. Το μεγαλύτερο ποσοστό απαντά εντός των ορίων του θεσσαλικού χώρου, ενώ η μικρή παρουσία στον ευρύτερο ελληνικό χώρο της τάξεως 3-4% στους θησαυρούς πανελλαδικά, δείχνει ότι το νόμισμα του Κοινού είναι κυρίως νόμισμα της εσωτερικής νομισματικής κυκλοφορίας. Παρόλα αυτά, παρατηρείται διείσδυση των νομισμάτων του Κοινού σε όμορες νομισματικές ζώνες, όπως της Μακεδονίας, της Θράκης, της Ηπείρου, της Στερεάς Ελλάδας, ακόμη και της Αττικής, ειδικά στον 2ο-1ο αι. π.Χ., δηλαδή την εποχή της ακμής του, στα νομίσματα που προέρχονται από ανασκαφική δραστηριότητα, περισυλλογή και παραδόσεις⁶⁹.

Η έρευνα που διενεργήθηκε σε 1.816 νομίσματα θεσσαλικών νομισματοκοπειών της συλλογής του μουσείου της Λάρισας (προερχόμενα από ανασκαφική δραστηριότητα, περισυλλογές, παραδόσεις και κυρίως κατασχέσεις), με χρονικό εύρος κοπής 5ος-1ος αι. π.Χ., έδειξε τη συντριπτική παρουσία των κοπών του Κοινού των Θεσσαλών με 716 νομίσματα (29 αργυρά και 687 χάλκινα), ποσοστό 39,4% επί του συνόλου των νομισμάτων⁷⁰, ενώ αντίστοιχα η παρουσία των νομισμάτων του Κοινού στα ανασκαφικά νομίσματα στο σύνολο του θεσσαλικού χώρου φτάνει το 18,37%, ενώ στα προερχόμενα από θησαυρούς εντός του θεσσαλικού χώρου το ποσοστό είναι 46,8% για την ίδια περίοδο⁷¹. Και σε αυτή τη σύγκριση με την αναλογικότητα στην εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας των Γόμφων (52,4%) φαίνεται η ομοιομορφία της νομισματικής κυκλοφορίας των νομισμάτων του Κοινού εντός της Θεσσαλίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση με τα ανασκαφικά νομίσματα των Φερών. Στις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε τέσσερις αντιπροσωπευτικούς τομείς της αρχαίας πόλης των Φερών, σε αδιατάραχτα στρώματα της ελληνιστικής περιόδου, προέκυψε η παρουσία νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών σε όλες ανεξαιρέτως τις θέσεις και με ποσοστό υψηλότερο από όλα τα νομισματοκοπεία που εμφανίζονται. Στη δεύτερη και τρίτη θέση ακολουθούν οι κοπές του Αντιγόνου Γονατά και του Κοινού των

⁶⁵ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 313, πίν. I.

⁶⁶ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 319, πίν. II.

⁶⁷ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 311-312.

⁶⁸ Δουλγέρη-Ιντζεσιλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁶⁹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 318-321, πίν. II.

⁷⁰ Καραπάνου κ.ά. 2004, 561, πίν. IV.

⁷¹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 319, πίν. I & II.

Μαγνήτων. Το αποτέλεσμα αυτό μάλιστα έδωσε τη δυνατότητα καθορισμού *terminus ante quem*⁷² στον 1ο αι. π.Χ. για τη χρονολόγηση των θέσεων⁷³. Ενδιαφέρον είναι ότι στην ίδια περίοδο (2ος-1ος αι. π.Χ.) που το Κοινό των Θεσσαλών καταγράφει υψηλά ποσοστά παρουσίας (57%), το Κοινό των Μαγνήτων καταγράφει επίσης μεγάλα ποσοστά (53%) στην κυκλοφορία εντός της Θεσσαλίας για τα θεσσαλικά ανασκαφικά νομίσματα στον 2ο αι. π.Χ., ενώ στον 1ο αι. π.Χ. δεν καταγράφει παρουσία. Υποδηλώνεται, ότι το Κοινό των Θεσσαλών υποκαθιστά τις υπόλοιπες νομισματοκοπίες στον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. Αν και μικρότερα τα ποσοστά εμφάνισης του Κοινού των Περραιβών (6,67%) και των Οιτέων (20%) σε θεσσαλικά ανασκαφικά νομίσματα που βρέθηκαν εκτός της Θεσσαλίας, φαίνεται ότι η περίοδος 2ος-1ος αι. π.Χ. ανήκει στη νομισματοκοπία των ομοσπονδιών⁷⁴.

Στη νομισματική κυκλοφορία της Αργιθέας, πρωτεύουσας της αρχαίας Αθαμανίας, η νομισματική παρουσία κυριαρχείται από τις κοπές της Αμβρακίας (50%) και του Κοινού των Θεσσαλών (21,5%), γεγονός που μαρτυρεί την οικονομική διεισδυση σε μία περιόικη περιοχή, η οποία είχε ειδική πολιτική και οικονομική σχέση με τη δυτική Ελλάδα και κυρίως την Αμβρακία όπως μαρτυρεί το υψηλό ποσοστό νομισμάτων της⁷⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σύγκριση της νομισματικής κυκλοφορίας των κοπών του Κοινού των Θεσσαλών σε μία περιοχή όμορη του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου. Κατά τις αρχαιολογικές έρευνες στην Αιανή, πρωτεύουσα της αρχαίας Ελιμιώτιδας (περιοχή Κοζάνης) και σε άλλες θέσεις στην περιοχή, όπως στα Σέρβια και στη Ξηρολίμνη, εντός της μακεδονικής νομισματικής ζώνης, διαπιστώθηκε σημαντική παρουσία νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών που αγγίζει το 10% και απαντά σε όλες τις θέσεις. Πρόκειται για χάλκινες κοπές που χρονολογούνται στην ακμή του Κοινού, δηλαδή από το 197 έως τον 1ο αι. π.Χ. ή το 168 έως τον 1ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τους ερευνητές της συγκεκριμένης έρευνας, οι οποίοι αναφέρονται μάλιστα στο υπαρκτό θέμα της χρονολόγησης της έναρξης της νομισματοκοπίας του Κοινού των Θεσσαλών, θεωρώντας την απίθανη πριν το 168 π.Χ.⁷⁶ Η συγκεκριμένη έρευνα συνδέει την έναρξη της νομισματοκοπίας του Κοινού με τη νομισματική κυκλοφορία στην Ελιμιώτιδα προβάλλοντας το σκεπτικό ότι πριν το 168 π.Χ. η κυκλοφορία των θεσσαλικών νομισμάτων πρέπει να θεωρείται αδύνατη λόγω των εχθρικών σχέσεων που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, με αιτία τις καταστροφές που επέφερε στις πόλεις της Θεσσαλίας ο Φίλιππος Ε΄ κατά την υποχώρησή του μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. Επιπλέον αναφέρεται στην απουσία θεσσαλικών νομισμάτων σε θησαυρούς της Ελιμιώτιδας, οι οποίοι χρονολογούνται με ασφάλεια πριν το 168 π.Χ. Το στοιχείο αυτό δημιουργεί προβληματισμό καθώς οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν την έναρξη της νομισματοκοπίας του Κοινού στο 197/6 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα από την ημερομηνία έναρξης των κοπών του Β΄ Θεσσαλικού Κοινού, η παρουσία των νομισμάτων του είναι αρκετά σημαντική ακόμη και στις όμορες περιοχές εκτός της Θεσσαλίας⁷⁷.

Νομισματική κυκλοφορία μακεδονικών κοπών στη Θεσσαλία

Φαίνεται ότι και στους αρχαίους Γόμφους η κυκλοφορία των νομισμάτων του Αντιγόνου Γονατά υπερέχει (8,9% επί του συνόλου των νομισμάτων) σε σχέση με τις κοπές των υπολοίπων Μακεδόνων βασιλέων, με αυτές του Κασσάνδρου να ακολουθούν (6,8%). Η

⁷² Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁷³ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 491, 505-507.

⁷⁴ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 321.

⁷⁵ Χατζηαγγελάκης 2004, 520.

⁷⁶ Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Μπουλακάκης 2004, 298.

⁷⁷ Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Μπουλακάκης 2004, 298-299, σημ. 15 & 16.

αυξημένη νομισματική κυκλοφορία κοπών του Αντιγόνου Γονατά δικαιολογείται από τη μακρά βασιλεία του (284-239 π.Χ.), τη μακρά παραμονή του μακεδονικού στρατού στη Θεσσαλία κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. και την πιθανότητα μεταθανάτιων κοπών⁷⁸. Ένας επιπρόσθετος λόγος που συμβάλει στην αυξημένη κυκλοφορία είναι η πιθανολογούμενη παραγωγή των νομισμάτων του Αντιγόνου Γονατά στο νομισματοκοπείο της Δημητριάδος, δηλαδή εντός της θεσσαλικής νομισματικής ζώνης⁷⁹. Η ίδια περίπου εικόνα παρουσιάζεται και στις Φερές. Εμφανίζονται σε μεγάλο αριθμό οι χάλκινες κοπές του Αντιγόνου Γονατά στον ίδιο τύπο (κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος/Πάνας εγείρων τρόπαιο) σε συνδυασμό με τις χάλκινες κοπές του Θεσσαλικού Κοινού, όπως και στους Γόμφους⁸⁰.

Στη νομισματική κυκλοφορία της Αργιθέας Καρδίτσας, πρωτεύουσας της αρχαίας Αθαμανίας, η νομισματοκοπία του Αντιγόνου Γονατά συμμετέχει με δύο χάλκινα νομίσματα του τύπου Αθηνά/Πάνας, επί συνόλου 132 χάλκινων νομισμάτων προερχομένων από ταφές, ενώ απουσιάζουν τα νομίσματα όλων των υπολοίπων Μακεδόνων βασιλέων. Η χώρα της αρχαίας Αθαμανίας συνέδεε την αρχαία Αμβρακία με τη δυτική Θεσσαλία μέσω των αρχαίων Γόμφων και ανήκε στους περιοικούς λαούς της Θεσσαλίας. Αν και η νομισματική της κυκλοφορία κυριαρχείται από τις κοπές της Αμβρακίας και του Θεσσαλικού Κοινού, τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά καταγράφουν την παρουσία τους παρά τις εχθρικές σχέσεις των Αθαμάνων με τους Μακεδόνες στην περίοδο των μακεδονικών πολέμων⁸¹. Η αντίθεση είναι εμφανής στις δύο περιπτώσεις από τις οποίες η μία ανήκει στις φίλιες πόλεις των μακεδόνων (Γόμφοι) και παρουσιάζει αυξημένη κυκλοφορία, ενώ η δεύτερη (Αθαμανία) στα εχθρικά κράτη και παρουσιάζει ελάχιστη παρουσία μακεδονικών κοπών.

Στη νομισματική κυκλοφορία του Κιερίου, αρχαίας πόλης της Θεσσαλιώτιδας, αντιπροσωπεύονται συνολικά οι κοπές έξι Μακεδόνων βασιλέων. Το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνουν οι κοπές του Κάσσανδρου (47% επί του συνόλου των Μακεδόνων, με αντίστοιχο ποσοστό 32% στους Γόμφους), ακολουθούν οι κοπές του Αντιγόνου Γονατά με ποσοστό 22% (με αντίστοιχο ποσοστό 39% στους Γόμφους), 2% των κοπών Αμύντα Γ', 10% Φιλίππου Β', 7% Αλεξάνδρου Γ', και 10% του Φιλίππου Ε'. Η εικόνα εμφανίζεται αντεστραμμένη αλλά παραμένει αντιπροσωπευτική για την καταγραφή των Μακεδόνων βασιλέων, όπου συνήθως στις δύο κορυφαίες θέσεις εναλλάσσονται ο Κάσσανδρος και ο Αντίγονος Γονατάς⁸². Η ισχνή παρουσία του Φιλίππου Ε' με ένα νόμισμα θα μπορούσε να θεωρηθεί αναλογική με τη γενική παρουσία του στη νομισματική κυκλοφορία της Θεσσαλίας. Πιθανόν όμως αυτό το φαινόμενο να επηρεάζεται από την ύπαρξη αρκετών αταύτιστων νομισμάτων, πολλά από τα οποία αναγνωρίζονται ως μακεδονικά. Σε αυτόν τον παράγοντα ίσως οφείλεται και η απουσία των κοπών του Φιλίππου Β' από τους Γόμφους.

Στην ανάλυση της συγκριτικής μελέτης των νομισμάτων της συλλογής του μουσείου της Λάρισας (προερχόμενα από ανασκαφές, επιφανειακή περισυλλογή και παραδόσεις-κατασχέσεις)⁸³, διαπιστώνεται ευρεία κυκλοφορία των μακεδονικών βασιλικών κοπών, ιδιαίτερα από την περίοδο του Αμύντα Γ', με το φαινόμενο να εντείνεται μετά την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο Β' και να κορυφώνεται με την παρουσία των νομισμάτων του Αλεξάνδρου Γ' και του Κασσάνδρου. Μετά την κάμψη της κυκλοφορίας επί Δημητρίου Πολιορκητή, επανέρχεται και αγγίζει το υψηλότερο σημείο με τις κοπές του Αντιγόνου Γονατά, οι οποίες συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό (41%) του συνόλου των

⁷⁸ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁷⁹ Rogers 1932, 18.

⁸⁰ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁸¹ Χατζηαγγελάκης 2004, 533-535.

⁸² Νικολάου κ.ά. 2004, 482-483, πίν. Πα.

⁸³ Καραπάνου κ.ά. 2004, 562, πίν. V.

βασιλικών μακεδονικών κοπών της συλλογής, ενώ η κατακόρυφη μείωση της κυκλοφορίας στην περίοδο των τελευταίων Μακεδόνων βασιλέων, συμπεριλαμβανομένου και του Φιλίππου Ε΄, υποδεικνύει τη μείωση της μακεδονικής πολιτικής και οικονομικής επιρροής στη Θεσσαλία υπό το βάρος των πολέμων με τους Ρωμαίους⁸⁴. Παρατηρούμε ότι και σε αυτή την έρευνα συνεχίζεται να παρουσιάζεται μια σταθερή αναλογικότητα στη νομισματική κυκλοφορία των μακεδονικών κοπών στη Θεσσαλία σε αντιστοιχία με τη μικροκυκλοφορία των Γόμφων.

Η εικόνα που μας δίνεται από τη νομισματική κυκλοφορία στο εσωτερικό της Μακεδονίας είναι αντίστοιχη με αυτήν της Θεσσαλίας, όσον αφορά στα νομίσματα των Αντιγονιδών. Από το 4ο έως τον 1ο αι π.Χ. στη Βεργίνα η μεγέθυνση της νομισματικής κυκλοφορίας ξεκινά με τον Φίλιππο Β΄, επεκτείνεται στην περίοδο της βασιλείας του Κασσάνδρου και κορυφώνεται με τον Αντίγονο Γονατά, η περίοδος του οποίου φαίνεται να είναι περίοδος οικονομικής άνθησης για τις μακεδονικές πόλεις. Στην περίοδο των δύο τελευταίων Αντιγονιδών, του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα, μειώνεται για να υποκατασταθεί από τις κοπές των μακεδονικών πολέων μετά τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου (168 π.Χ.)⁸⁵. Αξίζει να αναφερθεί και σε αυτή την περίπτωση η σταθερή παρουσία των κοπών του Αντιγόνου Γονατά στις υψηλές θέσεις.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της νομισματικής μικροκυκλοφορίας στους αρχαίους Γόμφους, συγκρινόμενη με την ευρύτερη κυκλοφορία στη νομισματική ζώνη της Θεσσαλίας, συμπληρώνει και επιβεβαιώνει την εικόνα της καθολικής παρουσίας του θεσσαλικού Κοινού στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο. Η ίδια αντιστοιχισή διαπιστώνεται στη σύγκριση με τα αποτελέσματα δημοσιευμένων μελετών μεμονωμένων θεσσαλικών θέσεων. Η σημαντική παρουσία των κοπών του Κοινού στην Αργιθέα (αρχαία Αθαμανία) μαρτυρεί την οικονομική διεύδυση σε μία περιόικη περιοχή η οποία επηρεαζόταν σημαντικά από την όμορμή της νομισματική ζώνη της Αμβρακίας. Τα νομισματοκοπεία των Μαγνητών και των πόλεων της Μαγνησίας φαίνονται να ανταγωνίζονται με αυτό του Κοινού των Θεσσαλών κατά την άνθηση των Κοινών το 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. Παρόλα αυτά η παρουσία του Θεσσαλικού Κοινού στα ανασκαφικά νομίσματα των Φερών είναι σημαντική και καταγράφεται σε όλες τις αρχαιολογικές θέσεις της πόλης. Και σε αυτή την περίπτωση επαναλαμβάνεται το φαινόμενο της Αργιθέας σε μεγαλύτερη ένταση, εάν συνυπολογιστεί και το γεγονός της αυξημένης παρουσίας των κοπών του Αντιγόνου Γονατά στις Φερές, λόγω της γειννίας με τη Δημητριάδα, πιθανή έδρα του νομισματοκοπείου του. Τα παραπάνω αποτελέσματα δείχνουν ομοιόμορφη κατανομή των νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών στη θεσσαλική νομισματική ζώνη σταθερά σε υψηλά ποσοστά, ενώ αξιοσημείωτη είναι η διεύδυση του στη νομισματική ζώνη της Μακεδονίας (μετά το 168 π.Χ.), στην όμορη περιοχή της Ελιμιώτιδος.

Η παρουσία των Μακεδόνων βασιλέων στη μικροκυκλοφορία των Γόμφων χαρακτηρίζεται από την πρωτοκαθεδρία του Αντιγόνου Γονατά και τις κοπές του Κασσάνδρου να ακολουθούν. Είναι ενδιαφέρον ότι στο γειτονικό Κιέριον της Θεσσαλιώτιδος η εικόνα εμφανίζεται ανεστραμμένη. Οι κοπές των δύο Μακεδόνων βασιλέων εμφανίζονται κατά κανόνα στις δύο πρώτες θέσεις των μακεδονικών κοπών, σε όλες τις περιοχές⁸⁶. Την ίδια εικόνα μας δίνει η συγκριτική μελέτη της συλλογής του

⁸⁴ Καραπάνου κ.ά. 2004, 561-562.

⁸⁵ Γκατζόλης 2010, 2:73.

⁸⁶ Νικολάου κ.ά. 2004, 482-483, πίν. Πα.

μουσείου Λάρισας: ο Αντίγονος Γονατάς καταλαμβάνει την πρώτη θέση (41%) επί του συνόλου των χάλκινων μακεδονικών νομισμάτων, με τον Κάσσανδρο να ακολουθεί⁸⁷. Η περιορισμένη παρουσία των κοπών του Φιλίππου Ε΄ με ένα νόμισμα (ν.20) στη μικροκυκλοφορία των Γόμφων θα μπορούσε να θεωρηθεί αναλογική με τη γενική παρουσία του Φιλίππου Ε΄ στη νομισματική κυκλοφορία της Θεσσαλίας. Το φαινόμενο πιθανόν να επηρεάζεται από την ύπαρξη αρκετών αταύτιστων νομισμάτων, αρκετά από τα οποία αναγνωρίζονται ως μακεδονικά. Το ποσοστό συμμετοχής του στο σύνολο των κοπών των Μακεδόνων βασιλέων είναι ανάλογο στους Γόμφους και τις Φερές (10%), πόλεις με ισχυρή την παρουσία του μακεδονικού στοιχείου, γεγονός που μάλλον τεκμηριώνει την ιστορία της νομισματοκοπίας του Φιλίππου Ε΄ (πλήρης διακοπή της νομισματοκοπίας του για δέκα έτη: 195-185 π.Χ., μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ.).

Η περιορισμένη παρουσία των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων φανερώνει το εύρος της νομισματικής ζώνης έκαστης εξ αυτών αυστηρά στις όμορες περιοχές, πλην των σημαντικών πόλεων, όπως η Λάρισα, της οποίας η νομισματική ζώνη καλύπτει σχεδόν ολόκληρη τη Θεσσαλία, σε αναλογία με αυτήν του Κοινού, αλλά σε μικρότερη κλίμακα. Η νομισματική παραγωγή της Λάρισας συνεχίζεται στον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. παράλληλα με αυτήν του Κοινού των Θεσσαλών. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του νομισματοκοπέιου της Φάλαννας (πόλη της περιόικης Περραιβίας) σε μία θέση αρκετά απομακρυσμένη από την έδρα της νομισματικής της ζώνης, αποτέλεσμα της αυξημένης νομισματικής του παραγωγής, η οποία πιθανόν να υποστήριζε εμπορικές σχέσεις της Φάλαννας που κάλυπταν και τη δυτική Θεσσαλία, αν συνυπολογίσουμε ότι με την ίδια ακριβώς αναλογία συμμετέχει στη μικροκυκλοφορία στο όμορο Κιέριον. Ένα αβίαστο συμπέρασμα που προκύπτει από την πληθώρα των ανασκαφικών νομισμάτων του Κοινού σε όλες τις θέσεις είναι ότι η περίοδος 197-27 π.Χ. επιβεβαιώνεται ως εποχή οικονομικής άνθησης για το θεσσαλικό κράτος, δεδομένου του βαθμού εκχρηματισμού της οικονομίας (κοπή μεγάλων ποσοτήτων χάλκινων νομισμάτων για τις ανάγκες της νομισματικής κυκλοφορίας) για την εν λόγω περίοδο, παρά τις αδιευκρίνιστες συνθήκες της πολιτικής κυριαρχίας στην εδαφική του επικράτεια ένεκα της κυριαρχίας των Ρωμαίων, η οποία δεν φαίνεται να επηρεάζει αρνητικά την οικονομία της Θεσσαλίας, όπως συνέβαινε με τη μακεδονική κατάκτηση.

Στα ταφικά νομίσματα διαπιστώνεται σχετική αναλογικότητα με τη μικροκυκλοφορία στους αρχαίους Γόμφους, ειδικότερα όσον αφορά σε εκείνα που προέρχονται από τις ταφές του οργανωμένου νεκροταφείου. Τα νομίσματα του Β΄ Κοινού των Θεσσαλών υπερτερούν, με τα μακεδονικά να ακολουθούν.

Κατάλογος ανασκαφικών νομισμάτων Γόμφων Εστιαιώτιδος⁸⁸

Χάλκινες υποδιαίρεσεις/Κοινό των Θεσσαλών επί μακεδονικής κυριαρχίας (302-294 π.Χ.)

1. (ΑΜΚ 17815), 12 χιλ., 2,3 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα, επίσημα πεντάκτινο αστέρι. Οπισθ. σφενδόνη. Δεξιά και αριστερά στο πεδίο ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ (εικ. 1). Rogers 1932, 18.

⁸⁷ Καραπάνου κ.ά. 2004, 562, πίν. V.

⁸⁸ Τα νομίσματα του καταλόγου με αριθμό 32, 33, 39 και 74 εμφανίζονται με τα ανασκαφικά τους στοιχεία, καθώς δεν έχουν λάβει ακόμα Αριθμό Μουσείου Καρδίτσας (ΑΜΚ).

Β΄ Κοινό Θεσσαλών (197-146 ή 48-27 π.Χ.)

2. (ΑΜΚ 2225), 16 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. τριποδιζών ίππος, προς δ. (εικ. 2). Rogers 1932, 24, ν.43-50· BCD 2012, 904.1.
3. (ΑΜΚ 18064), 17 χιλ., 3,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
4. (ΑΜΚ 18067), 18 χιλ., 1,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
5. (ΑΜΚ 2230), 20 χιλ., 3,9 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
6. (ΑΜΚ 2245), 18 χιλ., 5,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
7. (ΑΜΚ 18028), 18 χιλ., 2,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
8. ΑΜΚ 4931), 17 χιλ., 6,1 γρ., ↘, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥΣ-ΣΑΝ-ΔΡΟΥ. Οπισθ. κόκκος σιταριού σε κέλυφος προς δ. [Θ]ΕΣ/[ΣΑΛΩΝ].
9. (ΑΜΚ 2237), 18 χιλ., 3,8 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. δυσανάγνωστη επιγραφή. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ (εικ. 3).
10. (ΑΜΚ 2238), 18 χιλ., 4,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. άνωθεν του κράνους ΦΕΡΕΚΡΑ/ΤΗΣ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
11. (ΑΜΚ 2268), 17 χιλ., 4,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΙΠΠ [ΑΙΤΑΣ]. Οπισθ. δυσανάγνωστη επιγραφή.
12. (ΑΜΚ 17822), 16 χιλ., 4,7 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ12, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΙΠΠ [ΑΙΤΑΣ]. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
13. (ΑΜΚ 18011), 18 χιλ., 4,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
14. (ΑΜΚ 18088), 18 χιλ., 4,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
15. (ΑΜΚ 18586), 17 χιλ., 4,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
16. (ΑΜΚ 18541), 19 χιλ., 5,8 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕ]Σ.
17. (ΑΜΚ 18568), 18 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣ]/ΣΑ [ΛΩΝ].
18. (ΑΜΚ 17829), 14 χιλ., 4,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕ[ΣΣ]/ΑΛΩ[Ν].
19. (ΑΜΚ 17935), 15 χιλ., 3,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ [...].
20. (ΑΜΚ 17823), 16 χιλ., 2,8 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ11, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφανώμενου Απόλλωνα, προς δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου, προς δ. Rogers 1932, 23, ν.45· BCD 2012, 900.1.
21. (ΑΜΚ 2254), 16 χιλ., 4,4 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
22. (ΑΜΚ 2257), 17 χιλ., 4,5 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
23. (ΑΜΚ 18002), 21 χιλ., 3,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο, φέρει τομή.
24. (ΑΜΚ 18009), 21 χιλ., 5,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
25. (ΑΜΚ 18048), 17 χιλ., 2,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
26. (ΑΜΚ 180740), 12 χιλ., 1,2 γρ., ↙, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
27. (ΑΜΚ 18075), 18 χιλ., 4,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
28. (ΑΕ13Ν4), 17 χιλ., 1,9 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
29. (ΑΕ18Ν5), 20 χιλ., 7,0 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
30. (ΑΜΚ 18543), 17 χιλ., 5,1γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
31. (ΑΜΚ 18560), 16 χιλ., 4,1 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ]. Διαβρωμένο.
32. Νόμ. (23.7.2015), 19 χιλ., 6,4 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

33. Νόμ. (Σειπτ. 23.9.2019), 17 χιλ., 6,6 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

34. (ΑΜΚ 2227), 19 χιλ., 7,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, [Π]ΟΛΥΞΕ[ΝΟΥΣ] (εικ. 4).

35. (ΑΜΚ 2232), 20 χιλ., 5,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. -ΜΝ-.

36. (ΑΜΚ 2236), 19 χιλ., 4,3 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟ[ΧΟΥ].

37. (ΑΜΚ 2263), 17 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, Ι[ΠΠΟΛΟ]ΧΟΥ.

38. (ΑΜΚ 18036), 20 χιλ., 7,9 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟ[ΧΟΥ].

39. Νόμ. (Ιούλιος 2022/1), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟΧΟΥ.

40. (ΑΜΚ 18003), 19 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ]/ΛΩΝ.

41. (ΑΜΚ 18004), 19 χιλ., 4,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

42. (ΑΜΚ 18005), 21 χιλ., 5,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

43. (ΑΜΚ 18015), 19 χιλ., 5,1 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

44. (ΑΜΚ 1996), 20 χιλ., 7,4 γρ., ↗, ταφικό εύρημα (Τ8, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [...]ΣΣ/ΛΩΝ.

45. (ΑΜΚ 18537), 22 χιλ., 8,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ- [ΛΩΝ].

46. (ΑΜΚ 18576), 20 χιλ., 6,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Θ]ΕΣ[ΣΑ]/[ΛΩΝ].

47. (ΑΜΚ 18574), 20 χιλ., 6,3 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ/Λ]Ω[Ν].

48. (ΑΜΚ 18588), 18 χιλ., 4,7 γρ., ↘, ταφικό εύρημα (Τ7, αγρός Αλεξανδρή), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

49. (ΑΜΚ 17828), 16 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

50. (ΑΜΚ 17830), 18 χιλ., 4,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ].

51. (ΑΜΚ 17837), 16 χιλ., 4,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

52. (ΑΜΚ 17838), 16 χιλ., 8,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣ]ΣΑ/ΛΩΝ.

53. (ΑΜΚ 17839), 16 χιλ., 5,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ]/ΛΩΝ.

54. (ΑΜΚ 17817), 18 χιλ., 7,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

55. (ΑΜΚ 17732), 17 χιλ., 6,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

56. ΑΜΚ 2248), 21 χιλ., 6,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

57. (ΑΜΚ 2194), 17 χιλ., 4,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

58. (ΑΜΚ 4933), 18 χιλ., 7,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ [...]ΛΟΥ, πιθανόν ΘΡΑΣΥΛΟΥ ή ΚΥΛΛΟΥ.

59. (ΑΜΚ 2264), 17 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΘΡΑΣ[ΥΛΟΥ].

60. (ΑΜΚ 17821), 21 χιλ., 7γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ12, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΠΟΛΥ[...]. (ΠΟΛΥΞΕΝΟΥΣ);

61. (ΑΜΚ 17931), 17 χιλ., 6,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ [...]ΖΑ[...].

62. (AMK 17731), 16 χιλ., 5,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΤΙ/ΜΑ.
63. (AMK 17733), 13 χιλ., 5,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΝΥ[...].
64. (AMK 18549), 15 χιλ., 3,0 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ7, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. δυσανάγνωστη επιγραφή.
65. (AMK 19097), 19 χιλ., 6,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.
66. (AMK 18010), 19 χιλ., 5,2 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Θ]Ε[ΣΣΑΛΩΝ].
67. (AMK 17998), 19 χιλ., 4,2 γρ., ⚭, Εμπροσθ. κεφαλή δρυοστεφούς Δία, δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου δ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ (εικ. 5). Rogers 1932, 24, εικ. 7· Hoover 2014, 221· BCD 2012, 802, ο ίδιος τύπος σε αργυρούς στατήρες.
68. (ΑΕ12Ν3), 22 χιλ., 6,4 γρ., όμοιο με το προηγούμενο.
69. (AMK 2262), 17 χιλ., 4,4 γρ., →, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.
70. (AMK 17820), 16 χιλ., 2,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ4, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.
71. (AMK 19094), 20 χιλ., 7,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
72. (AMK 18078), 20 χιλ., 4,8 γρ., ⚭, Εμπροσθ. κεφαλή δαφνοστεφούς Δία ή Ποσειδώνα, δ. Οπισθ. ιστάμενη γυναικεία κορφή. Πιθανόν Ιτωνία Αθηνά. Διαβρωμένο. BCD 2012, 883, αντιστοιχος τύπος σε αργυρούς στατήρες.
73. (AMK 18032), 20 χιλ., 6,6 γρ., ↑, Εμπροσθ. κεφαλή δαφνοστεφούς Δία ή Απόλλωνα δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της Προμάχου, δ. Διαβρωμένο. Rogers 1932, 21, v.20, v.26.
- Β΄ Κοινό Θεσσαλών (48-27 π.Χ.)**
74. (ΑΕ3Ν1), 24 χιλ., 7,8 γρ., διαβρωμένο. Εμπροσθ. δυσανάγνωστη παράσταση. Οπισθ. ίππος καλπάζων, δ., ίσως με αναβάτη. Rogers 1932, 27, εικ. 11.
75. (AMK 17942), 15 χιλ., 5,0 γρ., ↑, Εμπροσθ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Επάνω από το κράνος δυσανάγνωστη επιγραφή. Οπισθ. Ιππέας σε τριποδιζοντα ίππο, δ. Δυσανάγνωστη επιγραφή άνω και κάτω. Hoover 2014, v.231.
76. (AMK 18014), 21 χιλ., 6,3 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. ΦΙΛΟΚΡΑ [...]. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία, α., κρατούσα Νίκη στο προτεταμένο δεξί της χέρι, δόρυ και ασπίδα στο αριστερό. Εκατέρωθεν ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ], άνω ΙΤΑ – ΛΟΥ, κάτω ΠΕ[ΤΡΑΙΟΣ]. Rogers 1932, 26-27 εικ. 12· Franke 1959, 63 v.3· Helly 1966, 13-16· Kramolisch 1978, 126-127.
77. (AMK 18016), 21 χιλ., 9,0 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΦΙΛΟΚΡΑ [...]. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, άνω ΙΤΑ – [ΛΟΥ], κάτω ΠΕΤΡΑΙΟΣ (εικ. 6).

Μακεδόνες βασιλείς

Αμόντας Γ΄ (393-369 π.Χ.)

78. (AMK 2221), 18 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, δ. Οπισθ. αετός επάνω σε κλαδιά, α. SNG GREECE 5, αρ. 929-931.
79. (AMK 18026), 15 χιλ., 2,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, δ. Οπισθ. αετός, φέρει στο ράμφος φίδι. SNG GREECE 5, αρ. 929-931.
80. (AMK 18049), 15 χιλ., 3,3 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 7).

Αλέξανδρος Γ΄ (323-319 π.Χ.)

81. (AMK 18082), 16 χιλ., 2,2γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου; Οπισθ. ρόπαλο, φαρέτρα και τόξο (εικ. 8). Price 1991, 27.

82. (AMK 18533), 21 χιλ., 4,6 γρ., ταφικό εύρημα (Τ2, κοιτή Πάμισου). Διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή νέου, δ. Οπισθ. ιππίας σε τριποδίζοντα ίππο; Διασώζει τμήμα της επιγραφής ΒΑ[...]. Price 1991, 27.

Κάσσαδρος (306-297 π.Χ.)

83. (AMK 18000), 12 χιλ., 2,4 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου; δ. Διαβρωμένο. Οπισθ. ιππίας σε τριποδίζοντα ίππο. *SNG GREECE* 4, αρ. 894.

84. (AMK 18091), 20 χιλ., 4,3 γρ., έντονη διάβρωση. Όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Κ]ΑΣΣΑΝΔΡ[ΟΥ].

85. (AMK 18539), 17 χιλ., 3,2 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ2, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Β]Α[ΣΙΛΕΩΣ] (εικ. 9).

86. (AMK 18558), 16 χιλ., 3,7 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ5, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

87. (AMK 18563), 22 χιλ., 5,9 γρ., ταφικό εύρημα (Τ2, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

88. (AMK 1672), 20 χιλ., 5,9 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο.

89. (AMK 1674), 21 χιλ., 5,9 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΚΑΣΣΑ[ΝΔΡΟΥ].

90. (AMK 1675), 20 χιλ., 6,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΚΑΣΣΑ[ΝΔΡΟΥ].

91. (AMK 1676), 20 χιλ., 5,9 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΚΑΣΣΑΝΔΡ[ΟΥ], μονόγραμμα: Τ.

Δημήτριος Πολιορκητής (306-283 π.Χ.)

92. (AMK 2223), 15 χιλ., 3,0 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα με επίσημα ΔΗΡ. Οπισθ. μακεδονικό κράνος με δύο λοφία. Επιγραφή ΒΑ-/ ΣΙ (εικ. 10). *SNG GREECE* 4, αρ. 911. 912.

93. (AMK 18059), 15 χιλ., 3,3 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΔΗ[Ρ]. Οπισθ. ΒΑ- ΣΙ.

Αντίγονος Γονατάς (270-239 π.Χ.)

94. (AMK 2228), 19 χιλ., 4,2 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. Πάνας εγείρει τρόπαιο, δ. Επιγραφή ΑΝΤ. *SNG GREECE* 2, 1010-1038.

95. (AMK 2249), 15 χιλ., 2,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

96. (AMK 2258), 21 χιλ., 3,5 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Β Α, ΑΝΤ (εικ. 11).

97. (AMK 1995), χιλ., 5,2 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ7, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Β Α.

98. (AMK 17987), 20 χιλ., 7,5 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ6, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

99. (AMK 4934), 20 χιλ., 7,5 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Α.

100. (AMK 18561), 18 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

101. (AMK 18578), 19 χιλ., 8,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

102. (AMK 17818), 13 χιλ., 3,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

103. (AMK 18034), 15 χιλ., 3,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

104. (AMK 18546), 17 χιλ., 3,3 γρ., ↓, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλέους Πατρώου, δ. Οπισθ. ιππέας σε τριποδίζοντα ίππο με προτεταμένο χέρι, δ. Επιγραφή ANT. *SNG GREECE* 4, αρ. 932.

105. (AMK 18529), 16 χιλ., 2,4 γρ., ταφικό εύρημα (T2, κοίτη Πάμισου). Διαβρωμένο.

106. (AMK 18041), 17 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα; Οπισθ. μακεδονικό κράνος. Γκατζόλης 2010, 2: 61.

107. (AMK 17934), 14 χιλ., 1,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

Φίλιππος Ε΄ (221-179 π.Χ.)

108. (AMK 2241), 16 χιλ., 2,3 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Ποσειδώνος, δ. Οπισθ. Αθηνά Αλκίδημος στον τύπο της Προμάχου, α. (εικ. 12). *SNG GREECE* 2, 1075-83.

Αδιάγνωστες κοπές Μακεδόνων βασιλέων

109. (AMK 18080) , 19 χιλ., 3,4 γρ., σημαντικά διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή Ηρακλέους; Οπισθ. ιππέας σε τριποδίζοντα ίππο δ. *SNG GREECE* 4, VOLUME I: MACEDONIA, αρ. 892, 894 (Κασσάνδρου 316-297 π.Χ.), αρ. 932 (Αντίγονου Γονατά 276-239 π.Χ.), αρ. 942 (Φιλίππου Ε΄ 221-179 π.Χ.).

110. (AMK 19095), 17 χιλ., 5,9 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

111. (AMK 17988), 20 χιλ., 6,3 γρ., ταφικό εύρημα (T8, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

112. (AMK 17937), 13 χιλ., 4,6 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

113. (AMK 2246), 14 χιλ., 1,8 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα. Οπισθ. ρόπαλο εντός στεφάνου, διαβρωμένο. *SNG GREECE* 2, αρ. 1099 (Φιλίππου Ε).

Αυτόνομες κοπές Θεσσαλικών πόλεων

Λάρισα (4ος-1ος αι. π.Χ.)

114. (AMK 18007), 19 χιλ., 4,1 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Νύμφης σε όψη κατά $\frac{3}{4}$. Οπισθ. ιππέας δορυφόρος σε τριποδίζων ίππο, δ. Hoover 2014, v.525, 530· Rogers 1932, εικ. 250.

115. (AMK 18562), 16 χιλ., 3,9 γρ., ταφικό εύρημα (T1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

116. (AMK 4929), 22 χιλ., 8,7 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 13).

117. (AMK 18570), 12 χιλ., 3,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (T5, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Νύμφης, δ. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. Hoover 2014, v. 521.

118. (AMK 17816), 14 χιλ., 3,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

119. (AMK 18035), 12 χιλ., 0,9 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή Νύμφης, προς α. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. Hoover 2014, v.525, 530· Rogers 1932, εικ. 250.

120. (AMK 18020), 16 χιλ., 1,4 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Απόλλωνα, δ. Οπισθ. Άρτεμις που τοξεύει; Rogers 1932, εικ. 151.

121. (AMK 1680), 15 χιλ., 2,8 γρ., ←, Εμπρ. Απόλλωνας καθήμενος σε βράχο με ανυψωμένο δεξί χέρι. Επιγραφή ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ. Οπισθ. Νύμφη Λάρισα ιστάμενη, κρατώντας αντικείμενο (κύπελλο;). Rogers 1932, εικ. 154.

Γόμφοι (3ος & 2ος αι. π.Χ.)

122. (AMK 18045), 19 χιλ. 3,4 γρ., διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή Νύμφης (Ήρας;) κατενώπιον. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. Hoover 2014, v.244, 249· Rogers 1932, εικ. 92-95.

123. (AMK 18579), 21 χιλ., 4,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ήρας με στέμμα, δ. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. (εικ. 14). Hoover 2014, v.246· Rogers 1932, εικ. 92.

124. (AMK 17989), 17 χιλ., 4,1 γρ., ↗ Εμπρ. κεφαλή Νύμφης (Ήρας;) σε όψη κατά 3/4, δ. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. Hoover 2014, v.245· Rogers 1932, εικ. 92-95.

Φάλαννα (4ος & 3ος αι. π.Χ.)

125. (AMK 18006), 18 χιλ., 4,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας δ., ΦΑΛΛΑΝ[Ν]ΑΙΩΝ. Hoover 2014, v.170· Rogers 1932, εικ. 243.

126. (AMK 2252), 17 χιλ., 3,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας με την κόμη σε σάκο, δ., [ΦΑΛΛΑΝ]ΝΑΙΩ[Ν] (εικ. 15). Hoover 2014, v.170, 171.

127. (AMK 18536), 17 χιλ., 4,5 γρ., ↙, ταφικό εύρημα (Τ1, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας, δ. BCD 2012, v.567, 583, 586.1, 591-593· Rogers 1932, εικ. 243.

128. (AMK 18538), 19 χιλ., 5,7 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

Μάγνητες (2ος αι. π.Χ.)

129. (AMK 2224), 20 χιλ., 5,4 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Διός, δ. Οπισθ. κένταυρος Χείρων, δ. [Μ]ΑΓΝΗΤ[ΩΝ] (εικ. 16). Hoover 2014, v. 64.

130. (AMK 2259), 19 χιλ., 5,1 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Διός, δ. Οπισθ. κένταυρος Χείρων με ανασηκωμένο το χέρι, κρατά κλαδί, δ. [ΜΑΓΝΗ]ΤΩ[Ν]. Hoover 2014, v. 64.

Φέρες (4ος αι. π.Χ.)

131. (AMK 18017), 15 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Εκάτης, δ. Οπισθ. κρήνη σε μορφή λεοντοκεφαλής, δ. Στο πεδίο κάτω, ψάρι. Κυκλικά επιγραφή ΦΕ[ΡΑΙΟΝ] (εικ. 17). Rogers 1932, εικ. 280.

132. (AMK 18550), 15 χιλ., 2,2 γρ., ←, ταφικό εύρημα (Τ5, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. ημίτομο ταύρου, κατενώπιον. Rogers 1932, εικ. 288.

Φάρσαλος (4ος αι. π.Χ.)

133. (AMK 18039), 21 χιλ., 3,8 γρ., ↑, φθαρμένο. Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς σε 3/4 με τρίλοφο κράνος. Οπισθ. υπέας σε τριποδίζοντα ίππο, δ. (εικ. 18). Rogers 1932, εικ. 261-273.

Πέλινα (3ος αι. π.Χ.)

134. (AMK 2217), 21 χιλ., 3,8 γρ., ↑, Εμπρ. έφιππος κρανοφόρος κρατώντας ακόντιο σε τριποδίζοντα ίππο, α. Οπισθ. η Μαντώ σε στάση, δ., κρατά κλειδί και ανοιχτή πυξίδα; ΠΕΛΙΝΝΑΙ/[ΩΝ] (εικ. 19). Rogers 1932, εικ. 231.

Περίοικοι πόλεις και έθνη**Αθαμάνες (3ος-2ος αι. π.Χ.)**

135. (AMK 18030), 15 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. πεπλοφόρος γυναικεία κεφαλή δ. Οπισθ. όρθια γυναικεία μορφή (Διώνη;), α. Στο ένα χέρι κρατά δόρυ και στο άλλο αδιάγνωστο αντικείμενο. [Λ]Α (εικ. 20). *SNG GREECE* 6, v.455-457.

Αινιάνες (2ος αι. π.Χ.)

136. (AMK 17824), 17 χιλ., 7,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ14, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. σφενδονιστής δ., στο πεδίο πίσω δύο δόρατα. ΑΙΝΙΑΝΩΝ (εικ. 21). Rogers 1932, εικ. 60, 61.

Λαμία (4ος αι. π.Χ.)

137. (AMK 17819), 12 χιλ., 1,8 γρ., ↙, ταφικό εύρημα (Τ2, κοίτη Πάμισου). Φθαρμένο. Εμπρ. κεφαλή Νύμφης Λαμίας, δ. Οπισθ. ο Φιλοκτήτης γονυπετής, δ., έτοιμος να τοξεύσει. *BCD* 2012, v.128.

138. (AMK 17827), 18 χιλ., 5,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 22).

Ήπειρος (3ος αι. π.Χ.)

139. (AMK 18022), 18 χιλ. 3,3 γρ., ↖, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Δωδωναίου Δία, δ. Οπισθ. κεραυνός εντός στεφάνου. Εντός του στεφάνου ΒΑ[...] ΠΥΡ[ΡΟΥ (εικ. 23). *SNG GREECE* 5, 451· *SNG GREECE* 3, 596.

Άλλες ελληνίδες πόλεις**Αθήνα (3ος & 2ος αι. π.Χ.)**

140. (AMK 17999), 19 χιλ., 4,2 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. γλαύκα κατενώπιον με ανοιχτά φτερά. Κάτω δεξιά αμφορέας. Επιγραφή Α-Θ-Ε. Hoover 2014, v.1700· Cleiner 1975, v.85, 191, 227.

141. (AMK 17825), 12 χιλ., 2,3 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ3, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. δύο γλαύκες, η πρώτη δ. και η δεύτερη κατενώπιον επάνω σε γραμμή εδάφους (εικ. 24). Hoover 2014, v.1726.

Σικώνα (5ος αι. π.Χ.)

142. (AMK 17826), 4 χιλ., 0,1 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (κοίτη Πάμισου). Εμπρ. περιστέρι επάνω σε κλαδί, α. Οπισθ. το γράμμα Σ μέσα σε πλαίσιο. *SNG GREECE* 5, v.873.

143. (AMK 2250), 13 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. περιστέρι, α. Οπισθ. επιγραφή ΣΙ εντός στεφάνου ελιάς (εικ. 25). *SNG GREECE* 5, v.874.

Κόρινθος (4ος αι. π.Χ.)

144. (AMK 18037), 14 χιλ., 1,5 γρ., ↙, Εμπρ. Πήγασος, α. Οπισθ. τρίαινα, δ. Αριστερά της τρίαινας το γράμμα Δ (εικ. 26). Hoover 2014, v.1909.

Πέλλα (2ος αι. π.Χ.)

145. (AMK 18095), 17 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. (εικ. 27). *SNG GREECE* 5, αρ. 295.

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Δ. (επιμ.) 2020. *Πολυτέλεια στην «άλλη» ζωή: ταφικές συνήθειες της αριστοκρατίας στους ρωμαϊκούς Γόμφους*. Καρδίτσα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.
- Βαϊτοπούλου, Μ. 2012. «Η Λατρεία της Ιωνίας Αθηνάς στην Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα, μέσα από τα Ιερά της, τα γραπτά κείμενα και τους μύθους», στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Κάντα και Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *ATHANASIA, The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 2009*. Herakleion: University of Crete, 153-162.
- Γκαδόλου, Α. 2018. «Ο Ηρακλής και η αρχαία πολιτειακή ιδεολογία», στο Γ. Κακαβάς και Σ. Δρένη (επιμ.), *Ηρακλής, ήρωας διαχρονικός και αιώνιος*. Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο.
- Γκατζόλης, Χ. 2010. *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)*, Διδακτ. Διατρ., ΑΠΘ.
- Γκατζόλης, Χ. 2012. «Επανεξέταση της χαλκής νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου Γ΄ και του Κασσάνδρου υπό το πρίσμα νέων ανασκαφικών και θησαυρικών δεδομένων», στο Μ. Τιβέριος-Παντελής κ.ά. (επιμ.), *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 380-398.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. και Α. Μουστάκα 2004. «Η συμβολή στη Μελέτη της Νομισματικής Κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την Ελληνιστική Περίοδο», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 491-510.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη, Γ. και Γ. Μπουλακάκης 2004. «Θεσσαλικά Νομίσματα στην Αιανή και στην Ελιμιώτιδα», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 291-310.
- Καραπάνου, Σ., Ε. Μέλλιου και Α. Τζιαφάλιας 2004. «Η Νομισματική Συλλογή του Μουσείου Λάρισας», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 559-570.
- Νικολάου, Ε., Β. Καραχρήστος και Γ. Στουρνάρα 2004. «Η Κυκλοφορία νομισμάτων στο αρχαίο Κιέριον. Πληροφορίες από οικιστικά σύνολα, νεκροταφεία, παραδόσεις ιδιωτών», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 479-490.
- Παναγοπούλου, Κ. 2004. «Νόμισμα και κυριαρχία στη Θεσσαλία: Η περίπτωση των Γόμφων/Φιλιπποπόλεως», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 541-554.
- Παπαγεωργιάδου, Χ. 2018. «Η νομισματική πολιτική του Αλεξάνδρου και των Διαδόχων», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2.3, 448-469.
- Ράλλη-Φωτοπούλου, Ε. 2004. «Η κυκλοφορία του θεσσαλικού νομίσματος στον ελλαδικό χώρο, όπως προκύπτει από τη μελέτη των θησαυρών και τα ανασκαφικά δεδομένα»,

- στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 311-323.
- Τσαγκάρη, Δ. 2011. «ΤΟ ΔΩΔΕΚΑΘΕΟ», στο Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), *ΜΥΘΟΣ και ΝΟΜΙΣΜΑ. Παραστάσεις, Συμβολισμοί και Ερμηνείες από την Ελληνική Μυθολογία*. Αθήνα: Alpha Bank, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Νομισματικό Μουσείο, 27-102.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1992. «Μουζάκι (αρχαιολογικός χώρος Γόμφων)», *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1 Χρονικά, 264-265.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1999. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 49 (1994), Β΄1 Χρονικά, 329-331.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2000. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 50 (1995), Β΄1 Χρονικά, 380-381.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2001. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 51 (1996), Β΄2 Χρονικά, 356-357.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2003. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 52 (1997), Β΄2 Χρονικά, 473-474.
- Χατζηαγγελάκης, Λ.Π. 2004. «Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αργιθέα του Νομού Καρδίτσας», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 515-540.
- Ψωμά, Σ. 2002. «Το βασίλειο των Μακεδόνων πριν από τον Φίλιππο Β΄: Νομισματική και Ιστορική προσέγγιση», στο *Η Ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 25-45.
- Ψωμά, Σ. 2011. «Το Νόμισμα, Επιχώριο και Διεθνές στη Μητροπολιτική Ελλάδα, το Βασίλειο των Μακεδόνων και την Αιγαία Θράκη κατά τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς χρόνους», στο Κ. Μπουραζέλης και Κ. Μειδάνη (επιμ.), *Αποταμίευση και Διαχείριση Χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα: Λιβάνη, 49-76.
- BCD* 2012 = *The BCD collection of the coinage of Thessaly*, Classical Numismatic Group (2012). New York: Triton Auction.
- Bouchon, R. και B. Helly 2015. “The Thessalian League”, στο H. Beck and P. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 231-249.
- Cleiner, F.S. 1975. “The Earliest Athenian New Style Bronze Coins. Some Evidence from Athenian Agora”, *Hesperia* 44, 302-330.
- CH* 7 = Wartenberg, U., Jessop Price, M., McGregor, K.A. (1985). *Coin Hoards VII, Greek Numismatics*. Royal Numismatic Society.
- Decourt, J.C., T.H. Nielsen και Br. Helly 2004. “Thessalia and Adjacent Regions”, στο M. Hansen και T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis (IACP)*. Oxford: Oxford University Press, 676-731.
- Franke, P.R. 1959. *Zur Chronologie der Strategen und der Munzprägung des Koinon der Thessaler*. *SM* 35, 61-67.
- Helly, B. 1966. “Le groupe des monnaies federales thessaliennes avec Athena ‘aux pompons’”. *RN* 8, 7-32.
- Helly, B. 1995. *L’Etat thessalien, Aleuas le Roux, les tetrads et les tagoi*. Lyon: Maison de l’Orient méditerranéen.

- Hoover, O. 2014. *The Handbook of Greek Coinage Series, V. 4, Handbook of Coins of Northern and Central Greek, Achaia Phthiotis, Ainis, Magnesia, Malis, Oita, Perrhaibia, Thessaly, Aitolia, Lokris, Phokis, Boiotia, Euboa, Attica, Megaris and Corinthia, Akarnania. Sixth to First Centuries BC*. Lancaster: Classical Numismatic Group.
- IGCH = Thompson, M., O. Morkholm and C.M. Kraay (επιμ.) 1973. *An Inventory of Greek Coins Hoards*. New York: The American Numismatic Society.
- Kramolisch, H. 1978. *Demetrias II. Die Strategen des thessalischen Bundes von Jahr 196 v. Chr. Bis zum Ausgang der romischen Republik*. Bon: Habelt.
- Lavva, S. 2001. *Die Munzprägung von Pharsalos*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Price, M. 1991. *The coinage of in the Name of Alexander the Great and Philip Arhidaeus*. Zurich-London: Swiss Numismatic Society, British Museum.
- Psoma, S. 2015. “Choosing and changing monetary standards in the Greek world during the Archaic and the Classical periods”, στο E. Harris, D.M. Lewis και M. Woolmar (επιμ.), *The Ancient Greek Economy: Markets, Households, and City-States*. Cambridge: Cambridge University Press, 90-115.
- Rogers, E. 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*. London: Spink & Son Ltd.
- SNG GREECE 2 = Kremydi-Sicilianou, S. (2000). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 2. The Alpha Bank collection: Macedonia I, Alexander I-Perseus*. Athens: Alpha Bank.
- SNG GREECE 3 = Oikonomίδου-Karamešini, M. (2004). *Sylloge Nummorum Graecorum: Grèce. 3, Musée numismatique d'Athènes: Collection Antoine Christomanos. Première partie, Italie-Eubée*. Athens: Academy of Athens.
- SNG GREECE 4 = Psoma, S., Touratsoglou, G. (2005). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 4. National Numismatic Museum: the Petros Z. Saroglos Collection, use-loan by the Club of the Officers of the Armed Forces. Part 1. Macedonia*. Athens: KERA, Academy of Athens.
- SNG GREECE 5 = Tsourti, E., Trifiró, M. D. (2007). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 5. National Numismatic Museum: the A.G. Soutzos Collection*. Athens: Academy of Athens.
- SNG GREECE 6 = Tsangari, D.I. (2011). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 6. The Alpha Bank collection: from Thessaly to Euboea*. Athens: Academy of Athens.
- Stahlin, F. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους* (μτφρ. Γ. Παπασωτηρίου και Α. Θανοπούλου). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Οδυσσέας Ιακωβάκης
Αρχαιολόγος

ΕΚΔΟΤΡΙΑ ΑΡΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ	
ΚΟΙΝΟ των ΘΕΣΣΑΛΩΝ	77	52,4%	
ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΓΟΝΑΤΑ	13	8,9%	24,8%
ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ	10	6,8%	
ΑΜΥΝΤΑ Γ	3	2%	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ	2	1,37%	
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΗ	2	1,37%	
ΦΙΛΙΠΠΟΥ Ε	1	0,63%	
ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΑ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	5	3,4%	
ΠΕΛΛΑΣ	1	0,63%	
ΛΑΡΙΣΑΣ	8	5,5%	
ΓΟΜΦΕΩΝ	3	2%	
ΦΑΛΑΝΝΑΣ	4	2,7%	
ΜΑΓΝΗΤΩΝ	2	1,37%	
ΛΑΜΙΑΣ	2	1,37%	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΦΕΡΩΝ	2	1,37%	
ΑΘΗΝΩΝ	2	1,37%	
ΣΙΚΥΩΝΟΣ	2	1,37%	
ΦΑΡΣΑΛΟΥ	1	0,63%	
ΠΕΛΛΙΝΑΣ	1	0,63%	
ΗΠΕΙΡΟΥ	1	0,63%	
ΑΘΑΜΑΝΩΝ	1	0,63%	
ΑΙΝΙΑΝΩΝ	1	0,63%	
ΚΟΡΙΝΘΟΥ	1	0,63%	
Σύνολο	145		

Πίνακας 1. Νομισματική κυκλοφορία στους αρχαίους Γόμφους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1

2

3

4

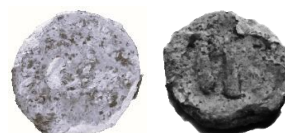
5

6

7

8

9

10

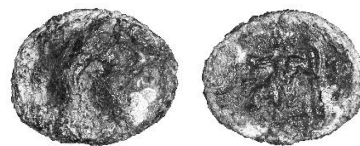
11

12

13

14

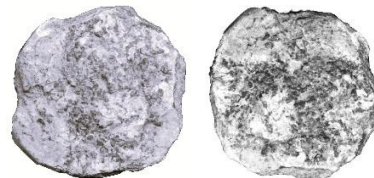
15

16

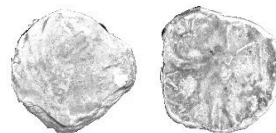
17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

BIBΛIOKPIΣΙΑ / BOOK REVIEW

Valentina Caminneci - Maria Concetta Parello - Maria Serena Rizzo, *La Valle dei Templi* [Quality Paperbacks, 651], Roma: Carocci editore, 2022, pp. 148. ISBN: 978-88-290-1510-8. € 13.

Inserita nella collana *I luoghi dell'Archeologia*, edita da Carocci Editore, esce la piccola monografia dedicata alla Valle dei Templi di Agrigento, scritta a sei mani da tre funzionarie, protagoniste della ricerca archeologica locale.

Come accennato nella *Premessa* a firma di Giuseppe Lepore, professore di Archeologia classica presso l'Università degli studi di Bologna, la straordinaria ricchezza che la Valle dei Templi ancor oggi mostra nel donare attraverso attente campagne di scavo (non ultima, proprio quella diretta dal prefatore in un settore del Quartiere d'età ellenistico-romana) alla comunità scientifica, permette alla direzione del Parco Archeologico, nato per tutelarla da abusivismo e scavi clandestini, di diffondere al grande pubblico dei turisti (nonché agli stessi Agrigentini) una visione più ampia e chiara del glorioso passato della *apoikia* geloa (pp. 11-14).

Valentina Caminneci (d'ora in poi *VC*) illustra nel primo capitolo le tappe fondamentali che hanno portato alla *costruzione di un mito*, quello della Valle dei Templi, divenuto nel 1997, sito patrimonio dell'Umanità ed amministrato dall'istituto (2000) Parco Archeologico e Paesaggistico (pp. 15-26).

Il *racconto degli eventi*, titolo del secondo capitolo (pp. 27-48), narra la storia di *Akragas* dalla fondazione ad opera di Gela (580 a.C.) fino al periodo del dominio arabo (IX-XI secolo) ed è affidato alle parole delle tre autrici: Valentina Caminneci (*VC*), Maria Concetta Parello (*MCP*) e Maria Serena Rizzo (*MSR*). Varie sono le ipotesi formulate sulle origini stesse della nuova *apoikia*: le fonti antiche purtroppo, non sono univoche e rispecchiano probabilmente due tradizioni differenti, quella civica (tramandata da Tucidide) e quella dinastica (Pindaro)¹. La precoce tirannide di Falaride, originario di Astipalea di Kos, fu vittima di una campagna denigratoria successiva che rese il tiranno, il prototipo del sanguinario dittatore². Al contrario, durante questa tirannide, Akragas visse il primo periodo di potenza, tracciando le linee della sua politica di dominio sulla parte occidentale dell'isola: la metta separazione dalla *metropolis* Gela, l'espansione a danno delle altre *apoikiai* greche (Selinunte e Himera) ed il controllo del territorio un tempo parte del regno mitico di Kokalos. Una congiura aristocratica alla quale parteciparono anche gli

¹ Per una disamina delle fonti antiche, cfr. Adornato 2011, 11-29. Sulle origini beote del *γένος* degli Emmenidi, cfr. Scirpo 2017.

² Cfr. Bianchetti 1987; Murray 1992 e di recente, Adornato 2012.

antenati degli Emmenidi mise fine al suo governo e dopo una parentesi di pochi (ma rigogliosi) anni sotto gli *esimneti* Alcamene ed Alcandro, si giunse alla seconda tirannide, instaurata da Terone. La vittoria panellenica ad Himera contro i Cartaginesi (480 a.C.), portò la città allo splendore economico e politico, sotto la guida del suo tiranno, osannato anche dai versi di Pindaro, suo ospite. Le opere pubbliche sia di carattere sacro (a lui si devono sia il tempio A [Apollonion] che il mai terminato *Olympieion*) che di pubblica utilità (la gigantesca piscina della *Colimbreta*) resero Akragas una *polis* di prima grandezza nel panorama panellenico. Alla sua morte, il figlio Trasideo deluse le aspettative della cittadinanza e dopo un evitabilissimo scontro militare contro Siracusa, fu cacciato e morì in esilio. Con la fine della tirannide, Akragas visse una breve parentesi di regime “democratico” sotto la guida di uno dei suoi più illustri figli, il filosofo Empedocle che impedì l’ascesa dell’oligarchia. È interessante notare che in questo periodo tormentato siano stati edificati alcuni dei templi più belli della Valle: quello c.d. della Concordia (F), e di Giunone Lacinia (D). Segno questo che il nuovo regime abbia voluto ristabilire una sorta di equilibrio fra le fazioni etniche che ancora erano rimaste in città. Di fronte al pericolo comune dell’insurrezione sicula (452-450 a.C.), capeggiata da Ducezio, le due grandi *poleis* siceliote si allearono di nuovo ma dopo la vittoria finale, la loro *symmachia* si incrinò a tal punto che, durante la spedizione ateniese in Sicilia (415-413 a.C.), Akragas mantenne la sua (sterile) neutralità, alienandosi così la solidarietà degli altri Sicelioti. Pochi anni dopo, la campagna militare condotta dai Punici per vendicare la sconfitta di Himera, portò alla distruzione di molte delle antiche *apoikia*: Selinunte ed Himera (409 a.C.) precedettero di poco la stessa Akragas, assediata e presa (406 a.C.). Gli abitanti costretti a fuggire, trovarono rifugio a Gela, la metropoli ormai città satellite di Siracusa, che fu la prossima vittima delle armi puniche (405 a.C.). Dopo la presa di Camarina, il trattato fra Imilcone e Dionisio I, permise agli Akragantini di tornare in città, divenendo però tributari dei Punici. Con l’arrivo di Timoleonte sull’isola (344 a.C.), anche Akragas venne rifondata da nuovi coloni guidati da Megillos e Pheristos, provenienti da Elea (in Lucania³ o in Epiro⁴). L’immissione di nuovi cittadini (ed il rientro dei vecchi) spinse il governo oligarchico di Akragas ad iniziare un intenso programma edilizio allo scopo di saldare il nuovo assetto sociale (ed etnico): così si spiega l’edificazione del *bouleuterion* e dell’*ekklesiasterion*, rinvenuti entrambi nell’area del poggio di San Nicola. Fra la fine del IV e gli inizi del III secolo a.C., Akragas, rimasta indipendente dalle mire egemoniche di Agatocle, fu di nuovo governata da un tiranno, Finzia (284-279 a.C.), che distrusse la metropoli Gela e ne deportò gli abitanti nella sua nuova fondazione sul monte Ecnomo, Finziade⁵. Quando la Sicilia entrò nelle mire di Roma, divenne teatro ancora una volta di uno scontro con Cartagine, in cui questa volta i Sicelioti furono vittime e spettatori. La città fu scelta dai Punici come base già durante la Prima guerra punica (264-241 a.C.) e per questo motivo passò di mano fra i contendenti fino alla resa finale, durante la Seconda guerra punica (218-202 a.C.).

Dopo la creazione della prima provincia, sotto la *pax romana*, divenne *civitas decumana* ma decimata dalle guerre fu ripopolata (198 a.C.) dal console Tito Manlio e denominata *Agrigentum*. La sua economia, basata sul latifondo, fu gravemente danneggiata dalle scorribande degli schiavi ribelli sotto il comando di Cleone, durante la prima guerra servile (135-132 a.C.) e poi fu vittima

³ Cfr. Da ultimo, Boffa 2015.

⁴ Asheri 1970; Manganaro 2002.

⁵ Sugli scavi condotti dall’Università di Messina, cfr. La Torre e Mollo 2013; Toscano Raffa 2017.

dei furti del pretore Gaio Verre, contro cui scagliò Cicerone, nominato questore (75 a.C.) a Lilibeo.

La città si alienò le simpatie del primo imperatore romano, Augusto che per punire l'appoggio dato a Sesto Pompeo, governatore dell'isola (38-36 a.C.), non solo inviò una nuova colonia di veterani ma rese la gloriosa *polis* rodio-cretese un *municipium*, di stampo romano. Solo sotto la dinastia dei Severi (II secolo d.C.), di origine africana, la città riottenne una sua centralità nel commercio soprattutto dello zolfo. Con la fondazione della nuova capitale sul Bosforo, la Sicilia ritrovò una sua importanza per le forniture granarie a Roma. Le ultime tracce di attività edilizia si datano ad età constantiana. A causa dell'arrivo della tribù germanica dei Vandali in Africa, l'isola fu minacciata ed infine presa (468) ma presto ceduta (476) agli Eruli di Odoacre e con la morte di quest'ultimo (493), passò agli Ostrogoti di Teodorico. Nell'ambito della *reconquista* di Giustiniano, le truppe romane al comando di Belisario presero (535) la Sicilia. Uno dei protagonisti della storia della città fu il vescovo Gregorio che alla fine del VI secolo, segnò il definito trionfo del Cristianesimo con la conversione del cd. tempio della Concordia in una basilica paleocristiana dedicata ai Santi Pietro e Paolo, attiva fino al XVIII secolo. Presa dagli Arabi (828), la città si spostò interamente sul colle di Girgenti, dove fu edificata una fortezza (oggi distrutta) a guardia della sottostante Valle, nella quale sopravviveva il quartiere artigianale al servizio del Monastero di San Gregorio. La conquista normanna (1087) e la conseguente "restaurazione cristiana" portarono alla creazione di altri luoghi di culto (ad esempio, San Nicola e San Biagio) su antiche rovine pagane, allo scopo di curare la coltivazione della vite e gettare le basi per la nascita dei giardini tanto ammirati anche da Goethe.

Nel capitolo "*I monumenti e la ricerca archeologica*" (pp. 49-118), sono esaminati dapprima i resti della cinta muraria, lunga dodici chilometri ed intervallata da torri e porte. Segue la disamina sulla *vexata questio* dell'Acropoli⁶ che oggi si tenderebbe ad identificare con il Colle di Girgenti su cui si è sviluppata la città medievale e moderna. La presenza inoppugnabile del tempio dorico, inglobato nella chiesa di Santa Maria dei Greci, che da recenti indagini⁷ sembra datarsi alla fine della tirannide di Terone, simile dal punto di vista architettonico ai templi edificati in Sicilia (Himera, Siracusa e Gela) per celebrare la vittoria nella battaglia di Himera (480 a.C.), potrebbe identificarsi con l'*Athenaion* citato da Polibio (IX, 27, 6-8)⁸. Dopo il pionieristico lavoro di padre Giuseppe Maria Pancrazi⁹, il primo tentativo di inquadrare la topografia e l'urbanistica della *polis* fu ad opera di Julius Schubring¹⁰ che affrontò i tre temi principali in discussione: la posizione del porto, l'identificazione dei due fiume (*Hypsas* ed *Akragas*) e lo sviluppo delle fortificazioni. Solo con l'avvio degli scavi nella Valle però, si riuscì a proporre una pianta completa della città, redatta da Pietro Griffò e Giulio Schmiedt¹¹. Questa proposta è stata di recente messa in dubbio dai nuovi dati forniti dagli scavi nell'area centrale dell'Agorà dove sono stati individuati isolati ben più grandi e che confermano la datazione alta (alla fine del VI secolo a.C.) per la costruzione della cinta muraria e per l'impianto urbanistico.

⁶ De Miro 2020.

⁷ De Miro e La Torre 2012.

⁸ I resti del tempio di Zeus Atabirios, presente sull'Acropoli, potrebbero essere stati cancellati dalla costruzione di un castello arabo normanna, demolito (ahimé) agli inizi del ventesimo secolo sul Colle di Girgenti. Sulla presenza di questo culto rodio-cretese ad Akragas, cfr. Scirpo 2025.

⁹ Pancrazi 1751-52.

¹⁰ Schubring 1887.

¹¹ Schmiedt e Griffò 1958.

La zona meridionale della *polis*, in particolare la Collina dei Templi, è interessata dalla fondazione di santuari i cui resti ancor oggi sotto esame e studi, testimoniano la dimensione religiosa degli Akragantini. Nel settore occidentale infatti, fu edificato alla metà del VI secolo a.C. il sacello poi inglobato nel tempio G (c.d. di Vulcano) di età classica (430 a.C.)¹². A sud-est si estende il più grande complesso sacro della città che secondo la ricostruzione di De Miro¹³, si articolava nelle tre terrazze (dei Donari, il c.d. Santuario delle Divinità ctonie e quello ad est della Porta V) e che vedeva la presenza di santuari tesmoforici di antichissima memoria. Subito ad est della terza terrazza, si estendono le rovine dell'*Olympieion*, voluto dal tiranno Terone, dopo la vittoria ad Himera (480 a.C.) e rimasto incompiuto. L'area sacra successiva è stata di recente riesaminata e con la chiarificazione delle fasi edilizie, identificata come dedicata ad una divinità femminile (Artemide)¹⁴, mentre l'area sgombra ad est del tempio di Zeus più che ad una seconda Agora (degli Dei?) potrebbe essere interpretata come spazio rituale. Il tempio A (c.d. di Eracle)¹⁵ risulta essere il periptero dorico più antico e non si coglie ancora il legame con il viciniore tempio *in antis* a pianta rettangolare allungata, ancora anonimo¹⁶. Il settore orientale della collina è dominato dai due templi peripteri dorici: il c.d. della Concordia (F) e di Hera Lacinia (D)¹⁷. Altri due edifici sacri, oggi incorporati in chiese cristiane, completano l'ideale corona sacra attorno alla *polis*: si tratta del tempio C (quasi certamente dedicato a Demetra) che in età normanna fu trasformata in chiesa di San Biagio e del tempio E (probabilmente dedicato ad Atena).

Fra i santuari extraurbani da citare, figura il *Thesmophorion*, rinvenuto negli anni 60 del secolo scorso in contrada Sant'Anna, che di recente è stato sottoposto ad una nuova indagine che ne ha riesaminato il contesto ambientale¹⁸. A sud della città invece, si trova l'area di culto dedicata ad Asclepio¹⁹, la cui frequentazione risale sì al VI secolo, ma trova il compimento nel IV secolo a.C. con la edificazione di un grande santuario comprensivo di *Abaton* e *Hestiatorion*.

Il profondo rapporto che Akragas aveva con l'elemento acquatico si evince non solo dall'etimologia del toponimo (idronimo), ma anche dalla presenza di una fitta rete di canali sotterranei che la tradizione filologica di Diodoro (XI, 25, 3) attribuiva all'architetto Feace, autore anche della *Kolimbetra*. La recente esplorazione dei canali però, ha definitivamente escluso che la rete sia frutto di un progetto unitario, ma al contrario si tratti di una serie di piccoli impianti indipendenti e realizzati in vari periodi storici²⁰. Ad oggi, mancano anche le prove archeologiche sulla reale consistenza della stessa *Kolimbetra* (oggi un bellissimo giardino ed orto visitabile). Legato al contesto idrico, risulta anche l'area *extra moenia* del c.d. Santuario Rupestre, che di recente è stato identificato come una fontana monumentale, a fronte di tracce di antico culto dedicato alle Ninfe²¹. La proverbiale opulenza degli Akragantini la si ritrova anche nelle

¹² Scirpo 2019, 2024.

¹³ De Miro 2000.

¹⁴ De Cesare e Portale 2017, 2020.

¹⁵ Per la sua attribuzione ad Apollo, cfr. da ultimo Adornato 2011.

¹⁶ In altra sede, ho proposto di vedere nel sacello, il precedente di età arcaica del tempio A, quindi dedicato ad Apollo. Cfr. Scirpo 2025, 313-314.

¹⁷ Sull'attribuzione ad Athena del temenos ove si colloca il tempio D, cfr. Adornato 2021.

¹⁸ Micciché 2020; Sojc 2020.

¹⁹ De Miro 2003.

²⁰ Furcas e Parello 2018, 2020.

²¹ Cultrera 1942; Siracusano 1983; Zoppi 2004; Portale 2012; Fino 2014.

necropoli: quella più antica, in contrada Montelusa, nei pressi dell'emporio alla foce del fiume eponimo, e quella occidentale di contrada Pezzino, saccheggata ma studiata da De Miro²², e quella meridionale, datata fra il II secolo a.C. e l'età imperiale romana.

Quasi al centro della valle, in contrada San Nicola (dal nome della piccola chiesetta di origine normanna, oggi parte integrante del Museo Archeologico Regionale), su di un'area sacra dedicata ai culti ctoni, si sviluppò in età ellenistica, l'area pubblica: sulle pendici meridionali del poggio si edificò l'*ekklesiasterion*, a nord il *bouleuterion* ed a sud è stato di recente rinvenuto il teatro.

Durante il primo periodo del dominio romano, intorno alla metà del II secolo a.C., tutta l'area subì una forte ristrutturazione: l'*ekklesiasterion* fu dismesso e ricoperto per allargare la piazza, al margine occidentale della quale fu edificato un tempietto su alto podio (il c.d. Oratorio di Falaride) e probabilmente un altro tempio il cui basamento si riconosce nella cella della chiesa di San Nicola²³. Il *bouleuterion* invece, fu ristrutturato in età romana e solo verso il IV secolo fu trasformato secondo De Miro²⁴, in *odeion*. L'allargamento dell'area pubblica permise inoltre, la costruzione di una nuova piazza porticata che in età imperiale, assunse l'aspetto di un vero e proprio *forum* con un tempio su alto podio posto nella zona settentrionale.

La recente (2012) *synergasia* siglata fra il Parco e il Politecnico di Bari ha consentito lo studio approfondito dell'area con i più sofisticati metodi di indagine: la scoperta del teatro (2016) nell'area a sud-est del poggio di San Nicola, ha risolto una *vexata questio*, aprendo nuovi interrogativi sulla storia della *polis* in età ellenistica. Probabilmente edificato agli inizi del III secolo a.C., il teatro fu ampliato e ristrutturato con la conquista romana nel 210 a.C.²⁵ ma completamente abbandonato in età tardo-antica, fu smantellato e nei suoi pressi, col materiale di riuso, fu un costruito un edificio di proprietà ecclesiastica.

Rinvenuto negli anni '50 del secolo scorso ed identificato dall'iscrizione in greco con dedica ad Herakles ed Hermes, il Ginnasio è stato oggetto di scavi sistematici solo agli inizi di questo secolo²⁶. Dall'analisi funzionale degli ambienti portati alla luce, si deduce che la struttura edificata (o meglio risistemata) in età augustea, era costituita da un portico (*xystòs*) e da una pista aperta (*paradromis*) e risulta essere il più tardo esempio di Ginnasio in Sicilia²⁷. Abbandonato fra la fine del II e gli inizi del III secolo, il sito viene occupato in età constantiniana da un *macellum* e da due basiliche cristiane, smantellati però nella seconda metà del IV secolo. In seguito, sono edificati un impianto per la pigiatura dell'uva (VII secolo) ed uno per la produzione ceramica e di mattoni (VIII secolo).

Fra le nuove direttive del Parco, vi è la comprensione del passaggio dall'età romana a quella tardo-antica, dalla città pagana a quella cristiana. Ecco perché, anche il Quartiere ellenistico-romano, scavato fra il 1953 ed il 1964²⁸ è stato interessato da nuovi scavi e ricerche: sono state pubblicate tre unità abitative dell'isolato II²⁹, l'apparato decorativo della Casa III M

²² De Miro 1989.

²³ Santoro 2019.

²⁴ De Miro e Fiorentini 2011, 39-41.

²⁵ Caminneci *et al.* 2019.

²⁶ De Miro e Fiorentini 2011.

²⁷ Per la questione cronologica dei Ginnasi siciliani, cfr. Prag 2007 e Trümper 2018.

²⁸ De Miro 2010.

²⁹ Gueli 2017; Pecoraro 2017; D'Agostino 2019.

dell'isolato III che testimonia il passaggio dal I al II stile³⁰ e l'arredo domestico in particolare la plastica marmorea dai temi erotici e dionisiaci³¹. Nell'area ad est del Quartiere ellenistico, indagata dal 2014, sono stati rinvenuti i resti di due complessi termali edificati su due terrazze attigue a diversa quota. Di essi sono quello a livello inferiore è databile al IV-V secolo d.C.³² Citato spesso nella vita di San Gregorio, il porto (*Emporion*) della *polis* è stato proposto di recente di localizzare in un bacino interno nei pressi della foce del fiume Akragas³³, dove sarebbero sbarcati i primi coloni da Gela. Lungo il costone meridionale si sviluppò in età tardo antica un'enorme necropoli cristiana, in parte *sub divo* ed in parte ipogeica, riutilizzando cisterne ipogeiche di età greca, ampliandole fino a renderle adatte ad ospitare tombe familiari e di tipo privato. Esiste in zona anche il cimitero "pubblico", la cd. catacomba Frangipane. Rimane ancora incerta la datazione della conversione in basilica cristiana del tempio cd. della Concordia, dovuta secondo la tradizione a Gregorio, vescovo (poi santo patrono) di Agrigento ma secondo Ardizzone³⁴, dovuto all'editto di Teodosio II (14/11/435 d.C.). La rifunzionalizzazione in senso cristiano di alcuni vani nelle antiche domus porta a credere insieme ad alcuni indizi nell'area del teatro che la zona centrale dell'antica *polis* avrebbe avuto un ruolo importante nel periodo tardo antico. Fra la fine del VI e gli inizi del IX secolo d.C. infatti, i resti di alcune strutture edilizie lasciano intendere la presenza di un insediamento organizzato che solo con la conquista araba (828 d.C.) si trasferisce definitivamente sulla collina di Girgenti, mentre la Valle fu destinata alla produzione agricola al servizio dell'abbazia fondata da San Gregorio nei pressi del tempio della Concordia.

Nel capitolo successivo *Fortuna di Akragas* (pp. 119-128), si mette in evidenza come il cinema abbia sostanzialmente ignorato la città, sebbene essa sia la patria di due illustri scrittori, Luigi Pirandello ed Andrea Camilleri. Ma il figlio più illustre della *polis* rimane Empedocle, il filosofo del V secolo a.C. che contribuì non poco alla vita politica cittadina, dopo la cacciata di Trasideo. La vittoria di Mida ai Giochi Pitici del 490 a.C., testimonia l'importanza della musica nella vita degli Acragantini, mentre fama imperitura mantiene nella memoria collettiva il Toro di Falaride, opera dello scultore Perillo che per primo subì il supplizio da lui stesso escogitato. Nella cattedrale di Agrigento, secondo Ludovico Ariosto, sarebbe posto il sepolcro del guerriero Brandimarte, la cui vedova Fiordiligi vegliò per amore.

Nell'ultimo capitolo dal titolo *La Valle dei Templi oggi* (129-134) si narra l'evoluzione del rapporto ambivalente ed altalenante fra gli abitanti moderni ed il proprio patrimonio culturale: dall'anno della frana (1966) che bloccò la nascente (e disordinata) espansione edilizia nella Valle, fino all'istituzione del primo Parco archeologico dell'isola (e di Italia) nel 2000, questo rapporto si è venuto a pacificare, grazie ad un lato alla massima apertura da parte della dirigenza a comunicare i risultati delle ricerche effettuate, in una sorta di cantiere aperto e dall'altro grazie alle tante collaborazioni scientifiche siglate con Università e Centri di ricerca italiani ed esteri. Il successo ottenuto ha spinto la Regione Siciliana ad ampliare (2019) con un decreto, le dipendenze del Parco a tutti i siti archeologici della provincia (molti dei quali chiusi da anni, al pubblico), nella speranza di un rilancio a traino per ognuno di essi.

³⁰ Caminneci e Lepore 2019.

³¹ Portale 2018.

³² Caminneci *et al.* 2020.

³³ Caminneci *et al.* 2016.

³⁴ Ardizzone Lo Bue 2012, 34-37.

Il volumetto è corredato da un'ampia ed aggiornatissima Bibliografia (pp. 135-145) che rende merito dei recenti risultati delle ricerche svolte da varie istituzioni scientifiche italiane ed estere.

Bibliografia

- Adornato, G. 2011. *Akragas arcaica. Modelli culturali e linguaggi artistici di una città greca d'Occidente* (Archeologia e Arte antica, 3). Milano: LED.
- Adornato, G. 2012. "Phalaris: Literary Myth or Historical Reality? Reassessing Archaic Akragas", *AJA* 116.3, 483-506.
- Adornato, G. 2021. "Per un'archeologia del sacro ad Akragas. Scavo e rilievo al tempio D", *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, V, 13.2, 81-210.
- Ardizzone Lo Bue, F. 2012. "Agrigento paleocristiana: un aggiornamento", in F. Ardizzone Lo Bue (a.c.d.), *Ceramica, marmi e pietre. Note di archeologia tra Sicilia e Creta*. Palermo: Torri del Vento, 19-42.
- Asheri, D. 1970. "Note on the resettlement of Gela under Timoleon", *Historia* 19, 618-623.
- Bianchetti, S. 1987. *Falaride e Pseudofalaride: storia e leggenda*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Boffa, G. 2015. "La rifondazione timoleontea di Agrigento e lo Zeus Exakester", *Studi di Antichità* 13, 87-100.
- Caminnecci, V., V. Cucchiara e G. Presti 2016. "Εἰς τὸ περὶ πόλιν τὸ λεγόμενον ἐμπόριον (PG 98, col. 581). Nuove ipotesi sulla topografia dell'Emporion di Agrigentum", in M.C. Parello e M.S. Rizzo (a.c.d.), *Paesaggi urbani tardoantichi: Casi a confronto. Atti delle Giornate Gregoriane-VIII Edizione (29-30 novembre 2014)*, (Bibliotheca Archaeologica, 39). Bari: Edipuglia, 63-76.
- Caminnecci, V. e G. Lepore (a.c.d.) 2019. *I colori di Agrigentum. Catalogo della Mostra archeologica (Museo archeologico regionale Pietro Griffo di Agrigento, 1 Dicembre 2019-8 Marzo 2020)*. Agrigento: Parco archeologico e paesaggistico della Valle dei templi di Agrigento.
- Caminnecci, V., A.L. Lionetti e M.C. Parello 2019. "Il teatro di Agrigento. Rapporto aggiornato delle ricerche sul campo", in V. Caminnecci, M.C. Parello e M.S. Rizzo (a.c.d.), *THEAOMAI. Teatro e società in età ellenistica. Atti delle XI giornate gregoriane (Agrigento, 2-3 dicembre 2017)*. Sesto Fiorentino (FI): All'insegna del Giglio, 181-192.
- Caminnecci, V., M.C. Parello e M.S. Rizzo 2020. "*Hic corpus reparans mentemque relaxans* (Anth., 119R). Le Terme dell'insula IV del Quartiere Ellenistico-Romano di Agrigento", in V. Caminnecci, M.C. Parello e M.S. Rizzo (a.c.d.), *Le forme dell'acqua. Approvvigionamento, raccolta e smaltimento nella città antica. Atti delle Giornate Gregoriane XII Edizione (Agrigento 1-2 dicembre 2018)*, (Ricerche-Series Maior, 10). Bologna: Ante Quem, 185-198.
- Cultrera, G. 1942. "Il santuario rupestre presso S. Biagio in Agrigento", *AttiAccPalermo*, IV.III, 609-627.
- D'Agostino, A. 2019. *La Casa IIB del Quartiere Ellenistico-Romano di Agrigento* (Documenti di Archeologia, 65). Sesto Fiorentino (FI): All'insegna del Giglio.
- De Cesare, M. e E.C. Portale 2017. "Le ricerche dell'Università di Palermo nel santuario di Zeus Olympios ad Agrigento", in N. Sojc (a.c.d.), *Akragas. Current issues in the Archaeology of a Sicilian polis* (Archaeological studies Leiden University, 38). Leiden: Leiden University Press, 81-94.

- De Cesare, M. e E.C. Portale 2020. “Il santuario di Zeus Olympios ad Agrigento: al di là del tempio monumentale”, in M. De Cesare, E.C. Portale e N. Sojc (a.c.d.), *The Akragas Dialogue: New investigations on sanctuaries in Sicily*. Berlin-Boston: De Gruyter, 99-124.
- De Miro, E. 1989. *Agrigento: la necropoli greca di Pezzino* (Necropoli della Sicilia antica, 1). Messina: Sicania.
- De Miro, E. 2000. *Agrigento I, i santuari urbani: l'area sacra tra il tempio di Zeus e Porta V* (Bibliotheca archaeologica, 28). Roma: L'Erma di Bretschneider.
- De Miro, E. 2003. *Agrigento II, i Santuari extraurbani: l'Asklepieon*. Soveria Mannelli (CZ): Rubbettino.
- De Miro, E. 2010. *Agrigento IV, L'abitato antico: il quartiere ellenistico-romano*. Roma: Gangemi.
- De Miro, E. 2020. “Ancora sull'Acropoli di Akragas”, *Sicilia Antiqua* 17, 25-40.
- De Miro, E. e G. Fiorentini 2011. *Agrigento VI. Agrigento romana: gli edifici pubblici civili*. Pisa-Roma: Fabrizio Serra.
- De Miro, A. e G.F. La Torre 2012. “Il Tempio Dorico di Santa Maria dei Greci: riflessioni sull'architettura templare agrigentina di epoca Teroniana”, in R. Panvini e L. Sole (a.c.d.), *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Atti del Convegno internazionale (Caltanissetta, 27-29 marzo 2008)*. Caltanissetta: Salvatore Sciascia, 81-94.
- Fino, A. 2014. “La fontana arcaica di San Biagio ad Agrigento”, in M. Livadiotti e M.C. Parello (a.c.d.), *Il restauro dei monumenti antichi. Problemi strutturali: esperienze e prospettive, Atti delle Giornate di Studio (Agrigento, 23-24 novembre 2012)*, (Thiasos, 3.2). Convegni, 67-91.
- Furcas, G.L. e M.C. Parello 2018. “L'approvvigionamento idrico di Akragas/Agrigentum”, in E. Tamburino (a.c.d.), *Aquam Ducere III. Materiali della terza International Summer School “Water Management in arid and semiarid climates in Roman time” (Feltre, 22-26 Agosto 2016)*. Seren del Grappa (BL): DBS, 51-69.
- Furcas, G.L. e M.C. Parello 2020. “La signoria di Terone e il sistema di gestione delle acque ad Akragas”, in E. Bianchi e M. D'Acunto (a.c.d.), *Opere di regimentazione delle acque in età arcaica: Roma, Grecia e Magna Grecia, Etruria e mondo italico*. Roma: Quasar, 123-146.
- Gueli, C. 2017. *Ricerche e studi sul Quartiere Ellenistico-Romano: la Casa II L (Premio Gregorio di Agrigento 2016)*. Sesto Fiorentino (FI): All'insegna del Giglio.
- La Torre, G.F. e F. Mollo (a.c.d.) 2013. *Finziade I. Scavi sul Monte Sant'Angelo di Licata (2003-2005)*, (Archaeologica 172). Roma: Bretschneider.
- Manganaro, G. 2002. “Epiro adriatico e Sicilia: colonizzazione timoleontea e monete”, in L. Braccisi e M. Luni (a.c.d.), *I Greci in Adriatico 1. Atti del Convegno Internazionale (Urbino, 21-24.10.1999)*, (Hesperia, 15). Roma: L'Erma di Bretschneider, 113-122.
- Miccichè, R. 2020. “Sometimes Pigs Fly”, in M. De Cesare, E.C. Portale e N. Sojc (a.c.d.), *The Akragas Dialogue: New investigations on sanctuaries in Sicily*. Berlin-Boston: De Gruyter, 253-268.
- Murray, O. 1992. “Falaride tra mito e storia”, in L. Braccisi e E. De Miro (a.c.d.), *Agrigento e la Sicilia greca, Atti della settimana di studio (Agrigento, 2-8 maggio 1988)*. Roma: Erma di Bretschneider, 47-60.
- Pancrazi, G.M. 1751-52. *Antichità siciliane spiegate colle notizie generali di questo regno cui si comprende la storia particolare di quelle città, delle quali se ne riportano, ed illustrano separatamente gl'antichi monumenti*. Napoli: Stamperia di Alessio Pellicchia.

- Pecoraro, A.R. 2017. *La Casa II D del quartiere ellenistico-romano di Agrigento* (Bibliotheca Archaeologica, 46). Bari: Edipuglia.
- Portale, E.C. 2012. “Le nymphai e l’acqua in Sicilia: contesti rituali e morfologia dei votivi”, in *Cultura e religione delle acque. Atti del Convegno Interdisciplinare “Qui fresca l’acqua mormora...”* (S. Quasimodo, *Sapph. fr. 2,5*), (Messina, 29-30 marzo 2011). Roma: Bretschneider, 169-191.
- Portale, E.C. 2018. “Cultura artistica, paesaggio urbano e modelli identitari ad Agrigentum”, in V. Caminnecki, M.C. Parello, M.S. Rizzo e M. Soraci (a.c.d.), *Agrigento ellenistico-romana: coscienza identitaria e margini di autonomia. Atti della Giornata di Studi (Agrigento, 30 giugno 2016)*, (Bibliotheca Archaeologica, 49). Bari: Edipuglia, 127-147.
- Prag, J.R.W. 2007. “Auxilia and Gymnasia: A Sicilian Model of Roman Imperialism”, *Journal of Roman Studies* 97, 68-100.
- Santoro, V. 2019. *Stabilitas Loci. La Chiesa e il Convento di San Nicola ad Agrigento*. Roma: Quasar.
- Schmiedt, G. e P. Griffo 1958. “Agrigento antica dalle fotografie aeree e dai recenti scavi”, *L’Universo* 38.2, 289-308.
- Schubring, J. 1887. *Topografia storica di Agrigento*. Torino: Ermanno Loescher.
- Scirpo, P.D. 2017. “About the Boeotian origin of the Emmenidai’s genos: an indication from Gela”, in A. Bierl, M. Christopoulos e A. Papachrysostomou (a.c.d.), *Time and Space in Greek Myth, Religion and Culture. Proceedings of the International Conference (Patras, 3rd-6th July, 2015)*, (Mythos Eikon Poiesis, 10). Stuttgart: Null, 217-228.
- Scirpo, P.D. 2019. «Αποσπάσματα κρητικής λατρείας στις εν Σικελία ροδο-κρητικές αποικίες (7ος-6ος αι. π.Χ.)», in *Πρακτικά του 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 21-25/9/2016)*, Τμήμα Α. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1-13.
- Scirpo, P.D. 2024. “Tracce di culto di origini cretesi a Gela ed Akragas”, in V. Caminnecki, M. D’Acunto, C. Lambrugo e M.C. Parello (a.c.d.), *KTISEIS. Fondazioni d’Occidente. Intrecci culturali fra Gela, Agrigento, Creta e Rodi. Atti delle XIV Giornate Gregoriane (Agrigento, 25-27 Novembre 2022)*, (Materia e Arte, 12). Sesto Fiorentino (FI): All’insegna del Giglio, 499-502.
- Scirpo, P.D. 2025. *Η προέλευσις και η εξέλιξις των ροδο-κρητικών λατρειών στην Γέλα και τον Ακράγαντα (8ος-5ος αι. π.Χ.)*, (Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 143). Αθήναι: ΕΚΠΑ.
- Siracusano, A. 1983. *Il Santuario Rupestre di Agrigento in località S. Biagio*. Roma: Bretschneider.
- Sojc, N. 2020. “Depositions of Sacrificial Material and Feasting Remains from the Extra-Urban Sanctuary of S. Anna (Agrigento)”, in M. De Cesare, E.C. Portale e N. Sojc (a.c.d.), *The Akragas Dialogue: New investigations on sanctuaries in Sicily*. Berlin-Boston: De Gruyter, 221-252.
- Toscano Raffa, A. 2017. *Finziade e la bassa valle dell’Himera meridionale. Volume 1: La “Montagna” di Licata (AG)*, (Monografie dell’Istituto per i beni archeologici e monumentali, 7). Catania: CNR-IBAM.
- Trümper, M. 2018. “Gymnasia in Eastern Sicily of the Hellenistic and Roman Period”, in U. Mania e M. Trümper (a.c.d.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58). Berlin: Topoi, 43-74.
- Zoppi, C. 2004. “Le fasi costruttive del cosiddetto santuario rupestre di Agrigento: alcune osservazioni”, *Sicilia Antiqua* 1, 41-79.

dott. Paolo Daniele Scirpo

Post-doc Researcher in Classical Archaeology
National and Kapodistrian University of Athens